УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена З. Павличић

БАШТИНА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ У ПРИЗРЕНУ И ПРОБЛЕМ ОЧУВАЊА ПАМЋЕЊА У ПРАКСИ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА

докторска дисертација

Београд, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena Z. Pavličić

HERITAGE OF THE HOLY VIRGIN OF LJEVIŠ IN PRIZREN AND THE ISSUE OF MEMORY PRESERVATION IN THE PRACTICE OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

Ментор:

др Драган Булатовић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Драган Војводић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Ненад Радић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Милан Попадић, научни саветник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

Стварање овог рада било је за мене радосно путовање у прошлост. Уз мене су на том путу, од запитаности до усхићења, били моји драги пријатељи и колеге Марија, Владана, Мина, Милан, Катарина, Никола, Вишња, Дејан, Анђелина, Бојана, Данијела, Марка, Тања као и бројни саговорници чије су ми речи долазиле као охрабрење. Тако сам у Републичком заводу за заштиту споменика културе срела дивне људе, Светлану Пејић, Ивану Ранковић и Ненада Лајбеншпергера чији су ми савети и предусретљивост пуно значили.

За посебно вредне разговоре захвалност дугујем и архитекти, Јусуфу Џибоу из градског Завода за заштиту споменика културе у Призрену, који ми је пружио увид у документацијску грађу завода али и пренео слику стварног стања споменика и данашње службе заштите. Такође, уверио да је људски приступ наслеђу једини професионални.

Љубазношћу архитекте, директора завода Зорана Гарића и археолога Светлане Хаџић било ми је омогућено истраживање документације и новије фото грађе Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Лепосавићу. Разговори са њима будили су у мени свест о значају савременог тренутка и савесном очувању баштине.

Мом истраживању, али и интимном враћању у прошлост, допринели су баштиници које сам препознавала. Разговори са протојерејем Милутином Тимотијевићем, Славицом Живковић, Сретом Бошњаком, Иваном Крстићем и Будимиром Костићем показали су ми да је „прошлост која има смисла“ оно чему се вреди враћати, а ради смислене будућности, свакако.

Уобличавању мојих размишљања, решавању појединих недоумица или рађању нових, које су, надам се, добро истраживачко полазиште, допринео је професор Драган Војводић. За рано упућивање у проблемске везе историје уметности и заштите наслеђа, као и за све пријатељске савете посебно сам му захвална.

На овај пут, вероватно, не бих кренула да нисам наишла на подршку и охрабрење професора Драгана Булатовића. Његови погледи на савременост баштине произвели су осећај одговорности, не само моје, већ, рекла бих једног круга људи окупљеног око Центра за музеологију и херитологију. Вођени тим осећајем, вредно смо реализовали многе „пројекте“, али најуспешнији је био стварање те мале академске породице, која је била извор напајања, за мене свакако. На том „пројекту“ и на свим разговорима који су ми отварали нове перспективе му неизмерно захваљујем.

Наравно, свако путовање је лепо само ако нас неко чека кући, зато велико хвала мојој породици на стрпљењу и огромној љубави.

Баштина Богородице Љевишке у Призрену и проблем очувања памћења у пракси заштите споменичког наслеђа

Резиме:

Досадашњи приступ очувању споменика као делу баштинске целине приказује се најпре као материјалистички, чак и када је врста угрожености споменика изворно другачије природе. Развојем херитологије, као науке о баштини, указано је на аксиолошку промену предмета баштињења, од бића ка битку, односно од предмета као носиоца значења ка сведочанствености, те смо сматрали да је теоријски оквир науке о баштини потребно проверити на примеру споменичког наслеђа.

Овај рад настаје на трагу идеје да се истраживањем досадашњих *пракси баштињења* споменичког наслеђа, које временом конституишу појам баштине, може створити целовитија слика о ранијим културним приликама и моделима очувања баштине која може утицати на стварање ефикаснијег *модела баштињења* данас и убудуће. Црква Богородице Љевишке у Призрену као споменик дугог трајања се указала као добар пример за испитивање ове претпоставке јер својом богатом историјом ставља пред истраживаче бројне недоумице по питању могућности и начина њеног очувања.

Са позиције савремене науке о баштини, Богородицу Љевишку видимо као целину смисаоно обједињених искустава које треба сачувати за будућност. Тако су и историјске праксе баштињења, као скуп искустава везаних за проблем идентификације сведочанствености Богородице Љевишке кроз време и начине њене интерпретације, односно комуницирања њених порука, предмет овог рада, а припадају оном делу херитологије који се бави начинима очувања баштине.

У првом делу рада смо изнели начела савремене музеологије и херитологије и створили теоријски оквир за истраживање генезе баштињења Богородице Љевишке, а потом приказали начин конституисања појма баштине и његово правно увођење у овдашњој средини. Ова расправа, наслоњена на

претходни теоријски оквир, нас је увела у друга два расправна дела овог рада, која се односе на тумачење историје баштињења Богородице Љевишке. Истражили смо праксе баштињења овог споменика од увођења у систем заштите 1948. године до савременог доба. Оне се односе на *препознавање, евидентирање, истраживање, чување, одржавање, употребу сведочанстава прошлости,* те *производњу нових сведочанстава*. Ове праксе генеришу различите моделе памћења, као *односа према* наслеђу у оквиру система заштите, те сажимају рецепције споменика кроз време чиме су и временом конституисале сам појам баштине.

Како је систем заштите баштине, као одабраних вредности наслеђа, део друштвених норми, формираних у распону од научног сазнања до друштвене стварности, онда је његова променљивост извесна. Верујемо да доминантни теоријски, а у раду одабрани, приступ баштини, може унапредити постојећи систем заштите, који би, обавезан садржајем појма баштине, а не само правном легислативом, генерисане културне вредности чинио доступним и употребљивим, па не би изоставио и памћење ранијих модела баштињења. Како је баштина јавно добро и има активну улогу у друштву, онда и систем заштите треба унапредити активним моделом очувања памћења који се темељи на идеји о критичком односу према ранијим рецепцијама баштине (у теорији и пракси) и будном односу према баштини у савременом контексу.

Ако различити историјски слојеви споменика обликују Богородицу Љевишку као баштину, онда је тек разумевањем и активирањем у садашњости различитих поља значења који се нуде из ове слојевитости, могуће одредити значај споменика у савременом друштву, и тиме му последично обезбедити очување. Баштињење онда не може да буде само ствар личног посвајања вредности и личног памћења, већ обавеза друштва да трезорира, али и користи и подстиче „буђење“ сведока прошлости као релевантних актера данашњих друштвених питања, међу којима је проблем етничког и верског идентитета тек једно од њих.

Кроз резултате овог истраживања рад се приказује као модел за могуће разумевање баштине Богородице Љевишке. Његова је специфичност да је

отворена структура и да призива даља истраживања, овде неанализираних, баштинских односа.

Кључне речи: баштина Богородице Љевишке, споменичко наслеђе дугог трајања, заштита баштине, херитологија, интегрално културно трезорирање, културно памћење

Научна област:

Историја уметности

Ужа научна област:

Музеологија и херитологија

УДК број:

069.01:719(497.11)(043.3)

Heritage of the Holy Virgin of Ljeviš in Prizren and the Issue of Memory Preservation in the Practice of Cultural Heritage Protection

Summary:

A current approach to the preservation of historical monuments, which is a part of heritage in a wider sense, appears to be materialistic at first, even when the nature of a phenomenon that threatens the monument is of a different type. The development of heritology, being a heritage science, indicates the axiological change of heritage object, and subject of research, through the *object – item* relation, i.e. through the *material object – attestative potential* relation. In accordance with this, it appears necessary to challenge theoretical framework of heritology by considering the case of monumental heritage.

This dissertation is based on the idea that the research of historical *inheritance practices* related to monumental heritage, which have led to the constitution of the notion of heritage, could provide a more complete insight into former cultural contexts and models of heritage preservation, which consequently may cause the development of a more efficient *model of inheritance processes*. The Church of the Holy Virgin of Ljeviš in Prizren, being a monument of long duration, is taken as a good example for testing this assumption, especially due to its rich and complex history and to the difficulties its current state poses to experts regarding the possibilities and ways of its preservation.

From the positions of contemporary heritage science, the Church of the Holy Virgin of Ljeviš is seen as a whole of unified meaningful experiences that should be preserved for the future. Thus, as a set of experiences related to the problem of identifying attestative potential of the Holy Virgin of Ljeviš through time and ways of its interpretation and communication of its messages, the historical inheritance practices are the subject of this paper and belong to that research area of heritology which deals with the modes of heritage preservation.

In the first part of this paper the principles of modern museology and heritology are presented and theoretical framework for the study of the genesis of the Church of the Holy Virgin of Ljeviš's heritage is created. This is followed by the analysis of the formation of the modern notion of heritage and its adoption by the Serbian legal system. Succeeding this debate, and leaning on the previous theoretical framework, the two other part of the paper, concerning the interpretation of the heritage of the Church of Our Lady of Ljeviš, are being introduced. In the focus of our attention are the inheritance practices related to this monument since its registration by The Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia – Belgrade in 1948 until present time. These practices are related to the *identification, documenting, research, preservation, maintenance,* the uses of the past testimonies and the production of the new ones. These practices generate different models of remembering, which are attitudes towards heritage within the heritage protection system, and summarize the reception of the monument through time – thus having constituted the very notion of heritage.

The heritage protection system is based on social norms, it is formed under circumstances spanning from scientific knowledge to social reality, and its instability is expected. We believe that the dominant theoretical approach to heritage, advocated in this work, could improve the existing system of heritage protection, which should, bound not just in terms of legislation, but also the very content of the notion of heritage, making generated cultural values accessible and usable. In addition, such system would encompass and remember the earlier inheritance models as well. Heritage is public good and has an active role in society, thus the system itself should be improved by an active model of memory preservation. This model presupposes a critical attitude towards past receptions of heritage (in theory and practice) and a watchful relation towards heritage in the contemporary context.

If monument's various historical layers are qualities that make us see the Church of the Holy Virgin of Ljeviš as heritage, then it is possible to determine the significance of the monument in contemporary society only through understanding and activation of diverse meanings offered by these layers. This is what ensures the survival and preservation of heritage in the contemporary context. Therefore, heritage and

inheritance practices cannot simply be a matter of personal memory and the adoption of individual values, but an obligation of the society to treasure and preserve, and also to use witnesses of the past and encourage their „awakening“ in order to make them relevant actors of actual social issues, the problem of ethnic and religious identity being just one of them.

The results of undertaken research postulate this work as a possible model for understanding the legacy of the Church of the Holy Virgin of Ljeviš. Its specific quality is to be found in the fact that it is an open structure that evokes further research of heritage relations.

Key Words: Heritage of the Holy Virgin of Ljeviš, monumental heritage of long duration, heritage preservation, heritology, integral cultural treasure, cultural memory

Scientific Field:

History of Art

Major in:

Museology and Heritology

UDK number:

069.01:719(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

Уводна разматрања – ЗАШТИТА НАСЛЕЂА КАО ОЧУВАЊЕ ПАМЋЕЊА.....1
О ПРОБЛЕМУ ОЧУВАЊА ПАМЋЕЊА У ПРАКСИ
ЗАШТИТЕ СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА.....1
О НАСЛЕЂУ ДУГОГ ТРАЈАЊА И ИСТОРИЈСКИМ МОДЕЛИМА БАШТИЊЕЊА.....7
О МЕТОДУ ИСТРАЖИВАЊА.....12

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР РАЗУМЕВАЊА БАШТИНЕ.....18
СПОМЕНИК КУЛТУРЕ КАО ДОКУМЕНТ ОДНОСА
ЧОВЕКА ПРЕМА СТВАРНОСТИ.....20
О појму баштине и баштињењу.....26
БАШТИНА – ИСЧИТАВАЊЕ.....28
Време(шност) споменика или: о памћењу, сећању и заборављању.....31
Простор(и) баштине и космос културе.....34
О идентитетима предмета баштињења.....38
ПАМЋЕЊЕ МЕСТА: БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА
ОД ХИЈЕРОТОПИЈЕ ДО ХЕТЕРОТОПИЈЕ.....40
ПРОБЛЕМ БАШТИЊЕЊА СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА:
ДРУШТВЕНО-ПРАВНИ АСПЕКТИ.....47

ОДНОС ПРЕМА СВЕДОЧАНСТВЕНОСТИ: БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА У СИСТЕМУ ОРГАНИЗОВАНЕ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У РС (1948–1999).....59
ПРАВНА ОСНОВА КАО ПОДСТИЦАЈ ЗА ОРГАНИЗОВАНО ДЕЛОВАЊЕ
У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ НАСЛЕЂА.....60
СПЕЦИФИЧНИ ДОПРИНОСИ ПОВЕРЕНИКА У НОВОМ СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ.....62
Значај повереника службе заштите на Косову и Метохији
за очување наслеђа.....64
Анализа садржаја преписке са повереницима.....72
Заштита и будност над споменицима.....73
Формирање регистра споменика културе.....75
Окупљање младе мреже сарадника.....76
Професионално усавршавање повереника.....77
Рад *повереника* Крсте Зивгаревића у срезу шарпланинском: однос
локалне заједнице према цркви Богородице Љевишке у годинама
након Другог светског рата.....78
ПРВА СИСТЕМСКА ИСТРАЖИВАЊА И ОТКРИЋЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ
ЛИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ.....83
Заштитно-истраживачки радови.....85
(Не)прилике истраживачког рада.....93
Финансирање истраживачких радова.....94
Набавка материјала за рад.....95
Проблем пограничних виза.....97
Учешће студената–праксиста у истраживачким радовима.....98
Реакције стручне јавности.....98
ПРЕЗЕНТАЦИЈА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ.....101
Црква Богородице Љевишке као део *музеја српске средњовековне
уметности* и *музеј Богородице Љевишке*.....104
Споменик културе као музеј vs музејска презентација споменика
културе.....118

ЧУВАРИ СПОМЕНИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ....121
Евидентирање броја посетилаца....127
ЧУВАР VS КУСТОС – ТУМАЧИ СПОМЕНИЧКИХ ВРЕДНОСТИ....131
КУСТОСИ СПОМЕНИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ....134
ПРОМОЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ И
СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ…….....139
Богородица Љевишка у туристичкој промоцији.
Појава првих штампаних водича....143
ДРУШТВЕНА ВЕРИФИКАЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ…….....146
Погледи локалне заједнице.....146
Однос Цркве и службе заштите....150
Баштинаријум Младена Мирића....156
Споменици и власт: посете државних званичника....165
*Посета Јосипа Броза Тита Призрену или: о фотографији
као могућем извору значења*....167
ПРОИЗВОДЊА СВЕДОЧАНСТВА....173
Документовање баштине....175
Документација о Цркви Богородице Љевишке као
споменику културе у установама заштите....178
Фреска у музеју – храбри почеци....183
*Фреске из цркве Богородице Љевишке у Народном музеју у
Београду*....190
Copie conforme - копија у пракси заштите споменика културе....192
Копије фресака Богородице Љевишке....194

**ЗАШТИТА И МОДЕЛИ ПАМЋЕЊА (РЕЦЕПЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ
ТОКОМ И НАКОН РАТА 1999. ГОДИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**)……...202
СТРАХ ОД ЕРОЗИЈЕ ПАМЋЕЊА....202
БАШТИНА И РАТ....205
БАШТИНА У РАТУ: СЛУЧАЈ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ…….....206
БУДНОСТ (РЕАКЦИЈЕ СРПСКЕ СТРУЧНЕ ЈАВНОСТИ)
НАД УГРОЖЕНОМ БАШТИНОМ....208
Листа Светске баштине у опасности – значења и могућности.....211
ИСПИТИВАЊЕ ДИСОНАНТНОСТИ БАШТИНЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ
КРОЗ ЊЕНУ ТУРИСТИЧКУ ПРОМОЦИЈУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ…….....213
Баштина у свакодневном животу…….....216
Баштина по мери водича: Интерпретације наслеђа
у туристичким брошурама на Косову и Метохији....218
Водич по мери баштине:
очување целовитости....224

**Закључна разматрања:
ПРИНЦИП ЦЕЛОВИТОСТИ – БАШТИНА И МОДЕЛИ ОЧУВАЊА**…….....227

Извори и литература 234
Прилог А....247
Биографија аутора 261
Изјава о ауторству 262
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада....263
Изјава о коришћењу....264

Уводна разматрања

ЗАШТИТА НАСЛЕЂА КАО ОЧУВАЊЕ ПАМЋЕЊА

О ПРОБЛЕМУ ОЧУВАЊА ПАМЋЕЊА У ПРАКСИ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА

Проблему очувања споменичког наслеђа[1] у Србији била је до сада посвећена пажња у оквирима историографских, теоријских и емпиријских истраживања неколико различитих научних дисциплина – историје уметности, етнологије, археологије, музеологије и сродних. Циљ сваке од њих је био усмерен ка практичном деловању, односно решавању конкретних проблема на које су у истраживању наилазили, али се исто да закључити чак и када је реч о историографским прегледима у којима се ранија схватања прошлости стављају наспрам или у корист актуелног тренутка. Ипак, иако се већ при првим напорима за установљењем савременог стандарда очувања наслеђа наметала неопходност интердисциплинарног третмана наслеђа, не може се рећи да на њему данас почива доминантни модел заштите.

У околностима нових друштвених парадигми, рапидног развоја науке у односу на измењене потребе заједнице као и промењеног односа науке према прошлости, постало је јасно да су пред праксом заштите наслеђа нови изазови. Колико су они савладани тешко је рећи, јер стање споменика у Србији не указује на примену јединствених принципа у њиховом третману.

У том смислу, поље заштите наслеђа је и више него изазован оквир за проучавање начина очувања наслеђа као и полигон за опробавање неких нових научних теорија чему је посвећен и овај рад.

[1]Према важећем Закону о културним добрима из 1994. споменичко наслеђе припада целини непокретних културних добара, а споменик културе, конкретније, јесте „грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.“ Види: *Закон о културним добрима*, Службени гласник Републике Србије, бр. 71/94, 1994, Чл.19. Употребом ових термина у раду управо указујемо на начин правног дефинисања баштине који имплицира и целокупни третман њене заштите.

О споменичком наслеђу у Србији писане су (монографске) уско дисциплинарне студије чији је значај вишеструк за упознавање културних токова прошлости. У контексту очувања овог наслеђа, таква врста библиографске грађе доприносила је стварању вредносног суда о конкретном споменику и популаризацији истог. О начинима заштите споменичког наслеђа, пак, писано је на начин који је близак претходном тек толико што је специјалистички. Наиме, иако се интересовање за очување *споменика древности* у Србији озваничава средином деветнаестог века[2] тек ће појавом организованог система заштите након Другог светског рата иста област интересовања више окупирати научну и стручну јавност. Тада долази до обнове великог броја споменика, нарочито средњовековне културе, као и публиковања многобројних студија, анализа и расправа које се односе на методологију заштите самог споменика. Полетност тадашње службе заштите утицала је на ефикасност започетог посла, али се недостатак искуства огледа у искреној запитаности над могућим приступима наслеђу, коју запажамо у скоро свим тада објављеним стручним текстовима, као и немогућности да се одреди јединствен принцип заштите споменика. Ово истичемо не као негативан, већ ипак афирмативан начин залагања за тражење одговарајућих, ефективних решења. Та решења су изналажена парцијално, у складу са стањем појединачних споменика, а услед њиховог обима, као и недостатка такве амбиције, никада нису систематизована на начин који је могао обезбедити добру базу за континуирано решавање каснијих, па и савремених, проблема заштите наслеђа. У прегледима који сумирају годишње или чак деценијске активности службе заштите, приказују се сами резултати,[3] дакле

[2]У Кнежевини Србији 1844. године издата је *Уредба о заштити споменика древности*, којом се строго забрањује „кварење развалина старих градова и замкова“. За издавање уредбе сматра се најзаслужнијим Јован Стерија Поповић, тадашњи начелник Министарства просвете. Види: Stevan Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji,* Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1958, 8.

[33]Годишњи извештаји су објављивани у часописима баштинских установа: *Зборник заштите споменика културе* у издању Савезног института за заштиту споменика културе, Београд (излазио од 1951), *Саопштења*, у издању Републичког завода за заштиту споменика културе (РЗЗСК), Београд (од 1956), *Гласник Музеја Косова и Метохије*, Приштина (од 1956) и Гласник Друштва конзерватора Србије, РЗЗЗСК, Београд (од 1977). Од деценијских прегледа види:Vlado Mađarić, *Trideset godina zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji,* Savez društava konzervatora Jugoslavije, Beograd 1977; Стојан Ћелић (ур.), *Културно наслеђе Србије. Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду*, каталог изложбе (1947–1982), Галерија Српске академије наука и уметности/РЗЗСК, Београд 1982. Поводом обележавања ове годишњице публикована је и занимљива збирка есеја као личних прича водећих конзерватора:

коначни учинак, али о поступку рада *од мисаоног до делатног*, односно од препознавања вредности, преко стављања споменика под заштиту државе до доношења разноврсних одлука о начинима очувања споменика и њиховог спровођења, се извештава тек спорадично. Тај поступак долажења до примењеног решења, као збир *пракси баштињења*, би могао да расветли многе аспекте деловања службе заштите. Неки од њих се односе на друштвено-политички контекст, културне утицаје и доминантне праксе деловања, ангажованост појединца и наравно дефинисани правни оквир.

Када је реч о споменичком наслеђу, дакле оном делу из ширег корпуса наслеђа који се односи на непокретне предмете у простору, његовом се очувању битно другачије приступало кроз историју у односу на, рецимо, музејски предмет као пример покретног наслеђа. Иако у филозофском смислу не правимо разлику између ових делова једне исте целине наслеђа, примећујемо да су сталне промене физичких услова и друштвених околности стављале пред истраживаче и „чуваре баштине“ проблем очувања материјалних својстава споменика (који се чува in situ) као примаран. Потом је проблематизовано и питање његове друштвене употребе, тј. односа друштва спрам споменика у ширем смислу, а овај однос је имао и своју правну потврду.

Правна легислатива као дефинисани оквир могућности у систему заштите споменичког наслеђа у Србији постао је предмет темељнијих проучавања већ на самом почетку педесетих година прошлог века. Стеван Томић, правник и радник у култури, направио је неколико прегледа ранијих начина правног регулисања односа према споменицима. Такође је учествовао у предлозима за пренамене споменика према „културним потребама заједнице“ али и у сачињавању првог југословенског закона о заштити споменика културе 1945. године.[4] Његова истраживања су се управо односила на процес *од мисаоног до делатног* и могућности правне утемељености и верификације споменика. Докторирао је на

Радомир Станић (ур.), *Сећања конзерватора*, Друштво конзерватора Србије/РЗЗСК, Београд 1982. Види и: Милета Милић (ур.), *Чувари баштине, 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика*, РЗЗСК, Београд 1998.

[4]Види: Стеван Томић, *Споменици културе, њихова својства и вредности*, Народна библиотека Србије/РЗЗСК, Београд 1983. са приложеном библиографијом аутора.

Правном факултету у Београду 1956. године,[5] а две деценије касније његов колега и наследник Владимир Бргуљан дефинисаће и издвојити *споменичко право* као посебну грану правног система, односно издвојити *науку споменичког права*.[6] Његова улога у стварању каснијих домаћих закона о заштити наслеђа као и учешће у доношењу међународних конвенција, али и место у културном животу тадашњег Београда, значајна је. Научни допринос, али и лични, ове двојице истраживача уверио нас је да је оквир споменичког права тек загрљај наслеђа прошлости и савременог човека, а као сваки загрљај некад је лабав, а некад чврст. Од чега зависи присност тог односа? Томић би рекао од „друштвеног интереса".

„Друштвени интерес", како нас Томић опомиње, се изражава кроз друштвене норме, а оне „не проистичу само из друштвеног система него нарочито из теоријских проучавања и праксе".[7] Иако данас знамо да су ови проблеми неразлучиви и да је тек друштвеном верификацијом одређених споменичких вредности могућ њихов опстанак, добро је подсетити се да је овакво мишљење било усмерено ка променама у пракси заштите споменичког наслеђа пре бројних, данас високо цењених конвенција о очувању наслеђа које заговарају исту ствар.[8] Оно је и будило свест о томе да се увек мора пратити корак друштвених промена и домета науке.

Рад на очувању споменичког наслеђа у Србији у другој половини 20. века може се омеђити храбрим почецима младе службе заштите и периодом ограничених деловања услед нових друштвено-политичких прилика и ратних стања деведесетих. Поменуте међународне конвенције, ратификоване у нашој земљи али не увек и поштоване, обесмишљене су. Пред домаћом службом заштите споменика стајали су нови проблеми. Многе од њих није било могуће

---

[5]Стеван Томић, *Правна заштита споменика културе у ФНРЈ*, докторска дисертација, 1956. Томићева дисертација је објављена две године касније у издању Савезног института за заштиту споменика културе.

[6]Vladimir Brguljan, „Spomeničko pravo – nova grana pravnog sistema", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 3, 1975, 445–453; Vladimir Brguljan, „Začeci spomeničkog prava", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 4, 1981, 503–509; Владимир Бргуљан, *Споменичко право*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2006.

[7]Стеван Томић, *Споменици културе, њихова својства и вредности*, 5–6.

[8]Добар пример за то је такозвана Фаро конвенција, то јест *Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво*, Савет Европе, Фаро 2005. Доступно на: http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/8212841888949986592 7/6.%20Okvirna%20konvencija%20Saveta%20Evrope%20o%20vrednosti%20kulturnog%20nasledja%20za%20drustvo%28Faro,%202005%29.pdf

решити заштитом материјала и облика предмета, већ неговањем колективне свести о значају очувања наслеђа што није ефемерни акт. Иако прихваћени међународни правни оквир имплицира значај друштвеног ангажовања у очувању наслеђа, показало се да се у пракси најпре примењују домаћи, раније опробани модели (техничке) заштите. Дакле, искуство прошлости с намером или не тражило је примену у актуелном тренутку, те се поштовање увезених модела испољава као пуко задовољавање норми. Праћење европских токова видимо и на примеру новијег ангажовања службе заштите по питању залагања за нову одрживу друштвену улогу споменика, означену позајмљеницама из других језика и научних области, „бизнис план“, „менаџмент план“, „маркетинг и комуникацијске стратегије“, „мониторинг“ и слично.[9]

Многи од ових „планова“ су у настанку, па ћемо њихове учинке моћи да сагледамо тек кроз одређени број година. Ипак, утисак који нас не вара, као сведоке савремених збивања, односи се на јаз између традиционалих тј. досадашњих приступа очувању наслеђа и поменутих, креираних на основама економске логике. Разлог томе не стоји у крајњем учинку или почетној намери, колико у неприлагођености новитета домаћим условима, знању и искуствима. Искуства ранијих истраживања и модела заштите неретко су заборављена као да и сама нису наслеђе из ког је могуће извући поуке за савремени проблем, а није ли то циљ заштите наслеђа као области деловања и као поља проучавања.

Овај рад тако настаје на трагу идеје да се истраживањем досадашњих *пракси баштињења* споменичког наслеђа може створити целовитија слика о ранијим културним приликама и моделима очувања наслеђа која може утицати на стварање ефикаснијег модела *баштињења*, а која одговара менталитету, навикама, потребама, односно, култури памћења самих *баштиника*.

Овим изведеницама речи *баштина* указујемо и на аксиолошку промену предмета очувања. Савремени концепт баштине обједињује појединачне садржаје наслеђа у смисаону целину искустава као вредности, а могуће га је разумети тумачењем његових поља конституисања. Тако нам се *историја баштињења* као историја чувања и преношења сведочанстава прошлости у садашњост, тј.

[9]Hristina Mikić (red.), *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara. Priručnik za izradu i implementaciju*, RZZSK, Beograd 2014.

историја различитих *пракси баштињења* указује као формативни елемент за разумевање *појма баштина*. Важно је рећи да су праксе баштињења свакако старије од самог појма, а оне се односе на *препознавање, истраживање, чување, одржавање и употребу сведочанстава прошлости*. Ове праксе заправо обухватају бројне активности, како смо и навели, од научно-истраживачког рада, техничких интервенција, промотивних и презентерских акција, а све су оне утемељене у *памћењу* (колективном, личном, културном...).[10] Заправо, ове делатности генеришу различите моделе памћења, као *односа према* наслеђу, те сажимају рецепције споменика кроз време. Овим и конституишу сам појам баштине, те га је њиховим познавањем, анализом и тумачењем могуће разумети.

Проблем савремене праксе заштите смо и препознали у домену очувања памћења, тј. немогућности очувања свих поља конституисања баштине.

Ипак, ако је систем заштите баштине, као одабраних вредности наслеђа, део друштвених норми, формираних у распону од научног сазнања до друштвене стварности, онда је његова променљивост извесна. Стога верујемо да доминантни теоријски, а у раду одабрани, приступ баштини може унапредити постојећи систем заштите, који би, обавезан садржајем појма баштине, а не само правном легислативом, генерисане културне вредности чинио доступним и употребљивим, па не би изоставио и чување/памћење искустава ранијих баштиника предмета. Како је баштина јавно добро и има активну улогу у друштву, онда би и систем заштите требало унапредити активним моделом очувања памћења који се темељи на идеји о критичком односу према ранијим рецепцијама баштине (у теорији и пракси) и будном односу према баштини у савременом контексу.

[10]Добар преглед баштинских односа и начина конституисања појма баштине у скоријем приказу студија баштине: Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem. Uvod u studije baštine*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2015, 40–43. са старијом литературом.

О НАСЛЕЂУ ДУГОГ ТРАЈАЊА И ИСТОРИЈСКИМ МОДЕЛИМА БАШТИЊЕЊА

У овом раду, немоћни да сагледамо целокупни систем заштите споменичког наслеђа истражујемо начине очувања и промене модела културног памћења цркве Богородице Љевишке у Призрену као изразитог примера наслеђа дугог трајања. Препознавање и рецепцију њених вредности кроз време идентификујемо као проблем баштињења споменичког наслеђа, па је Богородица Љевишка узета као парадигматичан пример за испитивање историјских модела баштињења односно третмана споменика у досадашњој пракси заштите.

Циљ истраживања је био преиспитати начине очувања баштине Богородице Љевишке у Призрену, чиме би се расветлили неки аспекти из историје и праксе деловања службе заштите у Србији. Такође, верујемо, и унапредио савремени однос према баштини подстицањем ефикаснијег модела заштите који би памтио и *ранију историју баштињења*. Тај нови облик деловања система заштите подразумевао би интегрално документовање савременог односа човек – баштина.

Богородица Љевишка је изабрана као репрезентативан пример наслеђа у ком су сведочанства различитих слојева прошлости уписана као јединствена целина искустава. Карактер сакралног места на ком је подигнута Љевишка, као средњовековна црква, одржан је и у каснијим временима. Саграђена је 1306/7. године на остацима цркве из 13. века, која је, пак, лежала на темељима једне старије базилике (9–11.в.).[11] Памћењем светости места је иницран нови храм, а на остацима раније цркве, као материјалном носиоцу сведочанства давне прошлости, формирани су нови значењски садржаји. Просторна организација средњовековног храма, архитектура и програм зидног сликарства одражавају тадашње уметничке, политичке и друштвене токове идеја и збивања. Касније, током периода турског владања Призреном, ова црква је била претворена у

[11]О историјском развоју ове грађевине види: Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Народна књига, Београд 1963; Slobodan Curcic, „'Renewed from the very Foundations'. The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviska in Prizren", *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz 2005, 23–35.

џамију, што указује на то да се значење светости места задржало али и трансформисало променом корисника. По муслиманском закону и традицији, зидно сликарство у унутрашњости конвертоване цркве је морало бити прекривено, те су тако фреске Богородице Љевишке, кроз неколико етапа, биле оштећене, премазане малтером и прекречене. И спољашњост цркве је била измењена, грађевинским променама, малтерисањем и кречењем фасада у белу боју. Након пораза Османског царства у Првом балканском рату 1912. године, те промене структуре власти и становништва у Призрену, Богородици Љевишкој је враћен статус цркве, а 1923. године је са ње уклоњен још један додатак из претходног периода – минаре (Сл. 1, 2, 3).[12]

Иако је Богородица Љевишка материјални носилац ограниченог броја порука, значења су се, као њена нематеријална компонента, мењала и трајала у зависности од просторно-временског контекста у ком су настајала, бивала интерпретирана и коришћена. О њима више, као савременој рецепцији Љевишке сазнајемо више тек од 19. века, када су у Призрену боравили путописци, државни званичници и истраживачи. Записи Александра Ф. Гилфердинга, Милоша Милојевића и Ивана С. Јастребова представљају један облик индивидуалног напора за памћењем и тумачењем друштвено-политичке климе у којој је блокирана функција и средњовековни лик цркве Богородице Љевишке као извор за проучавање светле српске прошлости. [13] Њихову радозналост, критички тон и

[12]П.Ј. Радосављевић, „Потурчена црква у Призрену“, Српско Косово, бр. 1–5, Косовска Митровица 1922, у: Група аутора, *Призрен царски град – хрестоматија*, НУБ, Hasan Kaleši, 66–70; „Kada je crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu pretvorena u džamiju“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, књ. 28, св. 3–4, 1962, 253–261; Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка,* 35–36.

[13]Александр Федорович Гильфердингъ, *Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, С. Петербург 1859, 211–212; Милош С. Милојевић, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, III, Српско учено друштво, Београд 1877, 122–124; Иван Степанович Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Државна штампарија, Београд 1879, 70–72; Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија*, (прев. и прир. Драгован Чамбар), НИП „Нови Свет“, Приштина 1995, 29–36. И британке Џ. Макензијева и А.П.Ирбијева су посетиле Призрен и виделе Богородицу Љевишку као „мошеју“, али у својим путописима не дају тумачење овог споменика, већ опис врло сажет опис. Види: Џорџина Мјур Макензијева, Аделина Полина Ирбијева, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи,* (прев. Ч. Мијатовић), Државна штампарија, Београд 1868, 340–342; [13] Призрен је посетио, али не и Богородицу Љевишку С. Гопчевић: Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Царна Штампарија Дим Димитријевића, Београд 1890, 213. Призрен на прелазу векова описује и Б. Нушић у свом путопису: Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море*, Електрична штампарија П. Ђурчића, Београд 1902. О друштвеним приликама у граду писао је и Т. Станковић, будући да је у Призрену боравио као уредник турско-српског листа „Призрен“ од 1871. до 1874: Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд 1910.

проницљивост у размишљању о Љевишкој, задржаће касније, почетком 20. века, културни актери Призрена.[14] У том смислу занимљива је активност учитеља Петра Петровића у чијој заоставштини су неки од првих фотографских снимака Богородица Љевишке из времена када је била џамија. Као очевидац друштвених промена у Призрену у првим деценијама 20. века, говорио је о истим архитекти Слободану Ненадовићу педесетих година. Тако се на пример, по његовом сећању и једној личној дописници, време уклањања минарета ставља у 1923. годину.[15] Петровић је израдио и дрвене макете, на расклапање, четири најзначајнија споменика Косова и Метохије, цркве манастира Грачанице, Дечана, Пећке патријаршије и Богородице Љевишке у циљу проучавања архитектуре ових споменика.[16]

У 20-им годинама прошлог века јављају се прва научна тумачења историје,[17] а потом и архитектуре цркве[18] која се настављају 50-их година прошлог века током првих систематских истраживања и рестаураторских радова на, тада већ проглашеном, споменику културе. Сам почетак организоване заштите споменика културе након Другог светског рата означио је почетак великих истраживања и раст фонда научног знања о средњовековном наслеђу. Године 1948. црква Богородице Љевишке је стављена под заштиту државе јер је (само), како се у образложењу наводи, „споменик наше средњовековне

[14]Види: Петар Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1928; Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку и почетком XX века:(са успоменама писца)*, Скопље 1933.

[15]Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка,* нап. 103.

[16]Историја и судбина ових макета нам није сасвим позната. Наиме, фотографија макете Богородице Љевишке је део документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Приштина, СК 5019, а публикована је касније у објављеној дисертацији С. Ненадовића. Из макете се види да је Петровић претпоставио да је петокуполни део цркве старији, а да су у Милутиновој обнови додати опходни бродови који су на макети и покретни. Макета дечанске цркве је као поклон доспела у Меморијални центар Јосип Броз Тито, данашњи Музеј историје Југославије, где се и данас чува. На овој макети су покретни припрата и купола, но не постоје подаци о времену настанка и начину доспећа у музеј. Подаци о макети Пећке патријаршије сасвим изостају и не знамо где се данас налази, док смо макету грачаничке цркве препознали у просторијама РЗЗСК у Београду. О њој не постоје никакви подаци, чак ни име аутора. На њој су покретни купола и припрата. Због занимљивих намера и непроучених околности под којима су настајале и преношене ове макете представљају посебно истраживачко питање коме ћемо се посветити другом приликом.

[17]Милоје Васић, „Црква Св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1, 1921, 93–101.

[18]Ђурђе Бошковић, „Белешке са путовања IV“, *Старинар* 7, 1932, 113–118.

архитектуре“,[19] иако тада нису биле сасвим откривене све њене архитектонске специфичности. Како у турском периоду није било значајнијих архитектонских интервенција на храму, већ током првих радова на цркви (1950 – 1952) оне мање су лако уклоњене, а испод турског малтера се у целости указала архитектура средњег века и сликарство из 13. и 14. века. Уследили су конзерваторско-рестаураторски радови, интерпретативне интервенције на цркви као *музеју српске средњовековне уметности*, а потом и озбиљнија научна проучавања. Овај споменик културе, као тек делимично реализовани музеј, добио је свог *чувара* и *кустоса* задужене за бригу о цркви-споменику али и о посетиоцима. Убрзо излазе из штампе и први туристички водичи као одраз новог односа према баштини и њеној улози у друштву.[20]

У деценијама које следе Богородица Љевишка је нашла своје место у историографији средњовековне уметности кроз проучавани живопис[21] и

[19]Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе РС 353/48 од 11.3.1948.

[20]Sreto Bošnjak, Bogosav Marjanović, *Prizren- grad muzej*, Narodni odbor opštine Prizren, Savet za kulturu i prosvetu, Novinsko-izdavačko preduzeće „Mozaik“, Beograd, bez godine izdanja [1958?]; Драга Панић, *Богородица Љевишка*, Едиција Споменици културе, св.8, Туристички савез Србије, Новинско-издавачко предузеће „Туристичка штампа“, Београд, 1960. (на енгл. 1960. и француском 1961.); Đorđina Stojanović–Gabričević, *Bogorodica Ljeviška, Prizren*, Turistički savez AKMO, bez godine izdanja [198?]

[21] Неки од важнијих радова: Светозар Радојчић, „Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке“, *Старинар*, н.с. књ. 3–4/1952–1953, 1955,77–81; Дејан Медаковић, „Представе античких филозофа и сивила у живопису Богородице Љевишке“, *Зборник радова Византолошког института* 6, 1960, 43–57; Војислав Ђурић, „Једна сликарска радионица у Србији XIII века, Богородица Љевишка – Никољача – Морача“, *Старинар*, н.с. 12, 1961, 63–76; Надежда Давидовић, „Представа Богородице са Христом Крмитељем“, *Старине Косова и Метохије* 1, 1961, 85–95; Јанко Радовановић, „Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, Старине Косова и Метохије 2–3, 1963, 125–131; Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство*, Нолит, Београд 1966; Светислав Мандић, „Један владарски лик у Богородици Љевишкој“, *Зограф* 1, 1966, 24; Петар Миљковић–Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967; Јанко Радовановић, „Портрети Немањића у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, 1971, 272–299; Иван Ђорђевић, „Стари и Нови завет на улазу у Богородицу Љевишку“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 9, 1973, 15–26; Мирјана Татић–Ђурић, „Једна гротеска из Љевишке“, Зограф 4, 1973, 24–26; Надежда Давидовић-Радовановић, „Сибила царица етиописка у живопису Богородице Љевишке“, *Зборник матице српске за ликовне уметности* 9, 1973, 29–42; Војислав Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974; Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка,* Српска књижевна задруга, Београд 1975; Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* РЗЗСК, Београд 1996; Бранислав Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Драганић, Београд 1998; Миодраг Марковић, „Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућих истраживања“, *Зборник Народног Музеја* 17/2, 2004, 95–112; Драган Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, *Зборник радова Византолошког института* 44, 2007, 295–312.

историјске фазе изградње, односно архитектуру храма.[22] Све до 1999. и рата на Косову и Метохији, Богородица Љевишка је имала именованог *чувара* и *кустоса* (нешто краћи период), али и баштинике који су истраживали њене вредности и приписивали јој нова значења. Ипак Љевишка никад није била сасвим активна црква, а системски је третирана најпре методима техничке заштите.[23] О неповољној ситуацији у којој се налазила током целог двадесетог века сведоче, поред истраживача и сами Призренци, о чему сазнајемо углавном из архивских извора и усмених предања. У нападима рушилачких група националистички побуњених Албанаца 1999. и 2004. године црква је била оштећена. Иако се након званичног окончања рата Кумановским споразумом (9. јун 1999.) доноси Резолуција Савета безбедности (1244) о ситуацији на Косову и Метохији (10. јун 1999.) којом се, као и каснијим правним актима, подстиче присуство Српске православне цркве на „местима српске културне баштине", Богородица Љевишка је битну штету доживела оставши без својих активних корисника, верника и *чувара баштине*. У новој политичкој клими била је и предмет опречних интерпретација, које су коришћене као подстрекачи искривљеног тумачења историје места и заборава његових изворних значења.[24] Укупне, културно-уметничке, политичке и друштвене везе о којима сведочи Богородица Љевишка номиновали су је 2006. године за споменик културе на Листи светске културне

[22]Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*; Slobodan Curcic, „'Renewed from the very Foundations'. The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviska in Prizren", са старијом литературом.

[23]Слободан Ненадовић, „Рестаурација цркве Богородице Љевишке у Призрену", *Зборник заштите споменика културе* 3, 1953, 39–50; Вера Вуловић, „Чишћење кречног слоја са фресака у Богородици Љевишкој у Призрену", *Зборник заштите споменика култу*ре 6 – 7, 1955–1956, 253–257; Бранислав Живковић, „Конзервација фресака Богородице Љевишке у Призрену", *Зборник заштите споменика културе* 6–7, 1955–1956, 257–260; Grupa autora, *Simpozijum o problemima restauracije srednjevekovnog zidnog slikarstva u Srbiji: Studenica, Patrijaršija u Peći, Dečani, Bogorodica Ljeviška 29. marta do 3. aprila 1964*, Peć, RZZSK, Beograd 1964; Бранислав Живковић, „Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену", *Старине Косова* 6–7, 1972–1973, 229–236; Зоран Б. Петровић, „Призрен и његова досадашња заштита", *Саопштења* 8, 1981, 267–282; Зоран Гарић, „Урбано градитељско и споменичко наслеђе Призрена и околине данас", *Гласник ДКС* 26, 2002, 40–41; Стојанка Самарџић, Драган Станојевић, „Превентивна заштита живописа цркве Богородице Љевишке у Призрену у оквиру мисије UNESCO", *Гласник ДКС* 30, 2006, 149–150.

[24]Види: Edi Shukriu, „Kisha e Shën Premtes në Prizren", *Buletin i Fakultetit Filsozofik* 21, Prishtinë, 1993, 90–102; Edi Shukriu, „The Flight of Saint Prenda Church", Presentation on theThird international "Muhu Workshop" *Flight and Emigration in Medieval Space and Mind,* Gryka e Valbones (Albania), August 20–22, 2011; Edi Shukriu, *Kisha e Shën Prendës – Prizren*, Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë, Prishtinë 2012; Bajram Basha, *Prizren, Kosova - The Visitor*, Municipality of Prizren, Department of Tourism and Economic Development, Prizren 2012.

баштине у опасности. Ова чињеница није видно утицала на промену начина организоване заштите споменика.[25]

Модели памћења, индикативни за процес очувања споменика, у овом случају генеришу сазнање, које се испољава и дистрибуира кроз два доминантна интерпретативна модела Богородице Љевишке: једног који негује памћење на српску средњовековну прошлост и другог који се јавља у постратној атмосфери оптерећеној албанским национализмом, а инсистира на оживљавању давне (османске) или измишљене (у конкретном случају илирске) прошлости. Оба израстају из неколико модела памћења, а на укрсници индивидуалног и институционалног памћења, као жељеног, *усмереног* колективног.

Са позиције савремене науке о баштини, Богородицу Љевишку видимо као целину смисаоно обједињених искустава које треба сачувати за будућност. Тако су и историјске праксе баштињења, као скуп искустава везаних за проблем идентификације сведочанствености Богородице Љевишке кроз време и начине њене интерпретације, односно комуницирања њених порука, предмет овог рада, а припадају оном делу херитологије који се бави начинима очувања баштине.

Наше истраживање је зато усмерено на изградњу модела баштињења као процеса активног памћења који афирмише „хтење сведочења и обавезу очувања спознатог и посвојеног“,[26] а упућује на промену праксе заштите.

О МЕТОДУ ИСТРАЖИВАЊА

Иако је топос Богородице Љевишке у Призрену препознат као сведочанство *прошлости* које треба очувати још у време краља Милутина, будући да гради цркву на месту ранијег светилишта, а да су у историјској науци прва интересовања за њу забележена у деветнаестом веку, хронолошке границе нашег рада одређује стварање и функционисање модерне службе заштите, након Другог светског рата. Током овог периода развијан је системски однос према

[25]Види: *Church of the Holy Virgin Ljeviska. Prizren* – report, Reconstruction Implementation Commission for Serbian Orthodox Religious Sites in Kosovo, 2007; 2008.
[26]Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, *Крушевачки зборник* 11, 2005, 7–20.

сведочанствености овог споменика, односно раније тек наговештене карактеристике споменика, препознате су, валоризоване и уведене у систем заштите споменичког наслеђа. Истраживање теме нас је навело на закључак да постоје две фазе у заштити и целокупном третману овог споменика, а гранични период се односи на време последњих ратних збивања на Косову и Метохији, којим су постали упитни досадашњи принципи заштите. Такође, (зло)употребе Богородице Љевишке у савременом друштву на Косову и Метохији, а које видимо као посебан ентитет у којем није демократски интегрисано преостало српско становништво, смо препознали као питање које треба разматрати у оквирима науке о баштини, односно као поље збивања које оправдава актуелност наше теме и задире суштински у проблем очувања памћења. Све ово је утицало и на структуру овог рада у којој поред уводних упута, теоријских расправа и закључних разматрања постоје две проблемске целине. Прва, која се односи на период друге половине двадесетог века је знатно обимнија од друге која се хронолошки везује за време након 1999. године и савремено доба. С обзиром на то да је реч о скоријој прошлости и сложеним појавама које захтевају даља истраживања, неки проблеми у овом делу рада су остали отворени за даља тумачења.

Истраживање теме је започето анализом музеолошких и херитолошких теорија, а ради успостављања теоријског оквира кроз који сагледавамо проблем баштињења споменичког наслеђа. У тумачењу историјских модела памћења користимо поставке и методолошке препоруке историјских и савремених теорија сећања са једне стране и теорија вредности у култури, почев од система вредности који је у области неговања споменичког наслеђа поставио историчар уметности Алојз Ригл до система правне доктрине споменичке заштите Стевана Томића, са друге стране. Ове историографске, социолошке, те методе херменеутике хуманистичког наслеђа, укрштамо на задатку истраживања целине искустава ослањајући се на могућности које нам нуди традиција критичке теорије културе, књижевности и уметности, као и савремене наратологије. Ове теоријске поставке тумачимо у складу са савременом херитолошком парадигмом, израслом из информатолошки конституисане теорије музеалности и информатичке

методологије у музеолошким истраживањима (З.Странски, И.Мароевић, П. ван Менш) са једне стране и музеологије као херменеутике (Т.Шола, Д.Булатовић) са друге стране. И један и други приступ баштину узима као целину смисаоно обједињених искустава прошлости чије обједињено истраживање је неопходно за разумевање културних промена друштва.

У наставку је истраживање теме и писање рада битним делом засновано на анализи и тумачењу необјављене документације Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд (РЗЗСК), којој припадају истраживачки записи из времена конзерваторско-рестаураторских радова на цркви Богородице Љевишке у Призрену, као и тадашња преписка истраживача са централном установом заштите.[27] Анализирана су и документа која чине основну документацију о споменику у оквиру Централног регистра споменика. Такође је прегледана грађа коју је РЗЗСК предао на чување Архиву Србије, но, та нам је архивска грађа тек незнатно помогла у раду. Од велике користи нам је била и документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, Завода за урбанизам и заштиту споменика културе и природе општине Призрен и Канцеларије за очување културне баштине на Косову и Метохији. Поред овог материјала постојао је увид и у основну документацију о предметима који сведоче о баштини Богородице Љевишке, а који се чувају у Галерији фресака у Београду, у Музеју примењене уметности у Београду, у Музеју историје Југославије и у Народном музеју у Београду, колико су могућности дозволиле с обзиром на реконстукцију зграде која је у току.

Богородица Љевишка је била представљена као репрезентативан пример средњовековног наслеђа у Србији кроз два телевизијска серијала: *Време фресака* и *Сведоци векова*, оба настала у продукцији Телевизије Београд у чијем су

[27] Реч је о седам регистратора који су део документације РЗЗСК (РЗЗСК, Д), а који су сигнирани као *„Богородица Љевишка“, „Повереници“*, *„21, Срез Пећ, АКМО“*, *„Преписка Завода са верским установама 1948–1966“*, *„Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)“,* као *„Косово“* и седми такође као *„Косово“*. Ради прецизног навођења порекла коришћених извора у овом раду, користимо садашњу сигнатуру поменутих регистратора, али и уводимо ознаке за последња два која су обележена истим именом *„Косово“*. Регистратор *„Косово“ (са унутрашњим обележјима: Богородица Љевишка и Грачаница, Пећка Патријаршија, Дечани, Бањска...)* које не можемо поуздано користити као врсту класификације јер садрже разноврстан материјал) у раду означавамо са *„Косово 1“*, док други регистратор *„Косово“ (са унутрашњим обележјима: Гњилане, Витина, Подујево, Липљан, Сува Река, Девич, Газиместан, Вучитрн)* означавамо са *„Косово 2“*. Ова документација садржи разнолики материјал прикупљен током вишедеценијских истраживања различитих споменика.

Програмском архиву данас похрањени. Иако је сигурно да је настало много више филмова и репортажа који обрађују овај споменик, издвојили смо само ове које су по текстовима најпозванијих истраживача и предавача историје средњовековне уметности реализовали веома упућени и врло мотивисани филмски и телевизијски ствараоци, односно, Гојко Суботић, Даница Филиповић - Поповић и Гордана Бабић, са једне стране и Арсеније Јовановић и Драгослав Бокан, као режисери и Петар Савковић и Милан Кнежевић, као уредници, са друге стране. Иако наш рад није посвећен медијској заступљености и употреби овог наслеђа, сматрали смо да је вредно барем отворити питање популаризације наслеђа. У том смислу део пажње је посвећен туристичким публикацијама о Богородици Љевишкој, као и штампаним медијима. У раду је дневна штампа анализирана тек спорадично када треба да потврди наратив који градимо. Њу нисмо темељно анализирали јер иако је постојала свест о значају штампе за промовисање споменичких вредности и подизање свести о значају наслеђа она није никада системски била део *мера* заштите.

Разумевању развоја службе заштите и односа према споменику допринело је свакако историографско истраживање до сада објављених радова на тему баштине Богородице Љевишке као и њене заштите. Међу њима има радова објављених као део периодичних издања установа заштите. Такве публикације су нам пружиле једну ширу слику културних збивања. Најзначајнији у том смислу су били *Зборник заштите споменика културе* у издању Савезног института за заштиту споменика културе, Београд (излазио од 1951), *Саопштења*, у издању РЗЗЗСК, Београд (од 1956), *Гласник Музеја Косова и Метохије*, Приштина (од 1956) и Гласник Друштва конзерватора Србије, РЗЗЗСК, Београд (од 1977).

Овај рад је поткрепљен и личном фото документацијом и белешкама насталим при теренским истраживањима из периода 2008 – 2016. Тим приликама нарочита пажња је дата разговорима са корисницима овог споменика и интервјуисању препознатих баштиника. Снимљени су интервјуи са Сретом Бошњаком, првим кустосом споменика, Милутином Тимотијевићем, протојерејем ставрофором, супругом Роксанде Тимотијевић последњег кустоса споменика и становника куће у порти Богородице Љевишке, Славицом Живковић, касније настањене у овој кући и супруге уметника Младена Мирића посвећеника

призренске цркве и старина. Календар са илустрацијама – цртежима Богородице Љевишке који је Мирић израдио је један од свега неколико његових сачуваних радова, па га стога додајемо овом раду као *Прилог А*. Интервјуи су још снимљени са Иваном Крстићем, радником Српске православне цркве у Призрену задуженим за туристичке посете, свештеником Ђорђем Стефановићем који од лета 2015. године служи у цркви Богородице Љевишке и Будимиром Костићем из Сочанице, некадашњим учеником повереника службе заштите Недељка Виријевића.

Кроз резултате ових истраживања рад се приказује као модел за могуће разумевање баштине Богородице Љевишке. Његова је специфичност да је отворена структура и да призива даља истраживања, овде неанализираних, баштинских односа.

Сл. 1 Црква Богородице Љевишке са минаретом из времена када је била џамија, пре 1923, Покрајински завода за заштиту споменика културе – Приштина

Сл. 2 Црква Богородице Љевишке, после 1923. а пре истраживачких радова 1950, Завод за заштиту споменика културе – Призрен

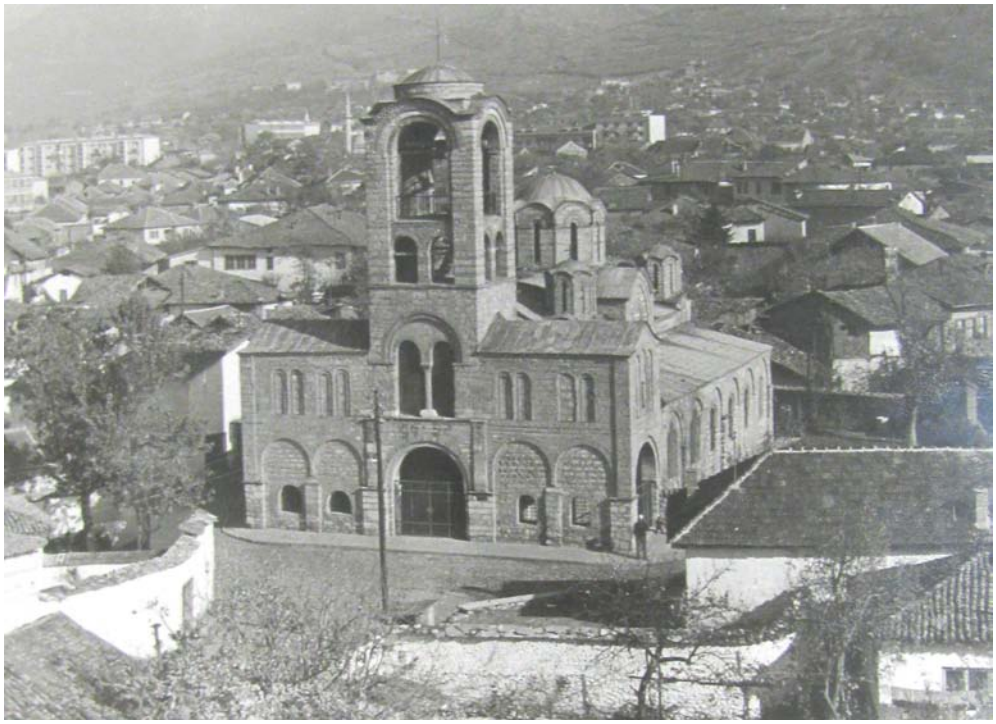

Сл. 3 Црква Богородице Љевишке, снимак из 1975, Републички завод за заштиту споменика културе – Београд

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР РАЗУМЕВАЊА БАШТИНЕ

На самом почетку вреди се присетити једне расправне синтезе француског историчара уметности Андре Шастела (André Chastel) у којој од наследног права као римске творевине до генетског наслеђа представља генезу баштине кроз начине њеног конституисања указујући и на улоге које је имала у дугој историју идентитетских изградњи француског друштва.[28] Он нас на крају расправе подсећа на нешто што смо интуитивно и осећали, а то је да „ни један елемент баштине нема смисла без наклоности друштва (...) која се на инстинктиван начин изражава кроз везаност, а на посвећен кроз коришћење знања.“[29]

Како је у потоњим годинама, у процесу утемељења херитологије појам баштине обавезан појмом *баштињења*, чиме је одговорено на логичко-филозофску промену дефиниције појма, од предмета ка догађају,[30] очекивано је и да су предметом научног сазнања у циљу испитавања смисла баштине (наравно, за савремено доба) постале и све оне наклоности појединаца и друштва према прошлости које су у битној мери одредиле значења наслеђа за савременог човека, а тиме утицале и на његов опстанак.

Те наклоности, пажње, љубави према баштини и жртве које полажемо за њено очување[31] уоквирују појам баштињења као активног памћења, односно

---

[28]У француском оригиналу Шастел користи термин *patrimoine* која потиче од латинског *patrimonium*, као институције наследног права.

[29]Види: André Chastel, „La notion de patrimoine“ In: *Les lieux de mémoire*, II.2: La Nation, Gallimard, Paris 1986, 405–450. (tekst u hrvatskom prevodu preuzet iz temata „Zaštita i revitalizacija starih gradskih jezgri“, časopisa Pogledi (Split): Andre Chastel, „Pojam baštine“, *Pogledi*, vol. 18, br. 3-4, 1988, 709–723.)

[30]Појам је „бестелесан иако се отеловљује и остварује у телима, али се заправо не подудара са стањем у којем се остварује. Нема временско-просторне ординате, већ само интензивне ординате. (...) То је један чист Догађај, (...) ентитет: догађање Другог. (...) Појам се дефинише нераздвојивошћу коначног броја разнородних делова које опходи једна тачка у апсолутном, бесконачно брзом прелету. (...) Прелет је стање појма или њему својствена бесконачност (...). У том смислу, појам је уистину чин мишљења које се одвија бесконачном брзином“. Види: Жил Делез, Феликс Гатари, *Шта је филозофија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 1995, 28. У контексту тумачења и одређења појма баштињења види: Dragan Bulatovi , „Stvarno baštine: problem pretrajavanja“, у: Милан Попадић, Драган Булатовић (ур.), *Простори памћења: зборник*, том 2, Уметност – Баштина, Филозофски факултет, Београд 2013, 137-144; Dragan Bulatović, *Od trezora do tezaurusa: Teorija i metodologija izgradnje tezaurusa baštinjenja*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2015, 99.

[31] Шастел у поменутом тексту истиче још једну, касније често понављану, истину да се „у свим друштвима баштина огледа у жртви која настаје због њеног нестанка, а њено очување жртвама да се сачува.“

коришћења баштине, у оном смислу који подразумева позитиван однос према предмету наслеђивања.

Промењен однос науке према прошлости крајем прошлог века, те развој нових међудисциплина, међу којима култура сећања заузима посебно место, указале су на недовољност уско дисциплинарних истраживања прошлости. Тако су, с једне стране, развој музеологије и појава нових музеолошких теорија у другој половини двадесетог века утицали на преиспитивање вредности музејског, или ког другог предмета баштине изван музеја, и ставиле га у међузависган однос са публиком и корисницима у ширем смислу.[32] С друге стране баштина је, у новооснованим као и земљама у транзицији, постала предмет разноврсних (зло)употреба. Рекли бисмо, свакако, у служби нових идентитетских наратива.[33]

Питање односа друштва и појединца према прошлости поново је стављено на сто великих центара (културне) моћи. Од појединачних исказа тежи се стандардизацији у погледу разумевања и управљања баштином, што потврђују и конвенције[34] Организације Уједињених нација за просвету, науку и културу[35] UNESCO (даље Унеско) којима се указује на кохерентност између културе и природе, односно на универзалност вредности које је под заједничким именом културе нужно очувати у културном памћењу. Овде се свакако рачуна на ангажовање различитих друштвених заједница по питању очувања баштине, односно на памћење (па и емпатију) друштва и појединца, а оно се негује из потребе разумевања света и осећања припадности барем оном, једном једином,

---

[32] Peter Vergo (Ed.), *The New Museology*, Reakiton Books, London 1989, 3.

[33] О односу баштине и идентитета види: Peter van Mensch, *Towards a methodology of museology*, PhD thesis, University of Zagreb, Zagreb 1992; Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zavod za informacijske studije, Zagreb 1993; Laurajane Smith, *The Uses of Heritage*, Routledge, London / New York 2006; Tomislav Šola, *Javno pamćenje. Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zavod za informacijske studije, Zagreb 2014.

[34] Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, (UNESCO, Париз 1972), Службени лист СФРЈ, број 56/1974; Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза (UNESCO, Париз 2005), доступно на: http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/8212841888949986592 7/12.%20Konvencija%20o%20zastiti%20i%20unapredjenju%20raznolikosti%20kulturnih%20izraza%20%28Pariz,%202005%29.pdf

[35] UNESCO (енг. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу) је специјална организација Уједињених нација основана 1946. године. Основни циљ организације је да допринесе миру и сигурности кроз подржавање сарадње међу нацијама кроз образовање, науку и културу као метод поспешивања универзалног поштовања правде, закона, људских права и основних људских слобода. Види: http://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco Страница посећена 15.2.2016.

заједничком домицилу планети Земљи.[36] Иако се категоризација споменика и даље врши кроз профанизацију вредности која се везује за јединственост и оригиналност појаве и њено универзално значење, у теорији о баштини се увелико одмиче од ових категорија у вредновању предмета. Суштина је у потенцијалу споменика да у савременом контексту може да сведочи о „проживљеним“ искуствима прошлости.

СПОМЕНИК КУЛТУРЕ КАО ДОКУМЕНТ ОДНОСА ЧОВЕКА ПРЕМА СТВАРНОСТИ

> *Ево како већ деценијама историчари радије обраћају пажњу на дуга раздобља као да покушавају да испод политичких догодовштина и њихових епизода изнесу на видело дана постојане и тешко нарушиве равнотеже, неповратне процесе, сталне регулације, појаве одређеног смера које достижу врхунац и преобраћају се након вековних континуитета, кретања нагомилавања и спора засићења, велика, непокретна и нема постоља, које је сплет традиционалних приповести прекрио густим слојем догађаја. (...) [А]налитичка средства су им омогућила да у пољу историје разлуче разне наталожене слојеве. Линеарне узастопности које су до тада биле предмет истраживања, замењене су једном игром размештаја по дубини.*[37]

Овај почетак *Археологија знања* из 1969. француског филозофа Мишела Фукоа (Michel Foucault) уводи нас у проблем методологије историјских наука.

Иза усковитлане историје владавина, израњају историје малих и невидљивих, „историје са слабим нагибом.“[38] Откривања малих историја људских постигнућа између великих догађаја који су обележили периоде дугог трајања, постала су предмет истраживања скоро сваке дисциплине, јер се свака

[36]Dragan Bulatović, Angelina Milosavljević, „Baština i rat: cinizam nužnosti“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje I, Beograd 1999, 238.
[37]Michel Foucault, L'Archéologie du savoir, Editions Gallimard, Paris, 1969, 19. (Коришћени превод Младена Козомаре: Мишел Фуко, *Археологија знања*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића /Плато, Нови Сад/Београд 1998, 7.
[38]Исто.

донекле и бави својом историјом и филозофијом. Тако се од питања: каква је веза међу разнородним догађајима и како успоставити континуални след прошлих догађаја те одредити укупно значење које образују – односно целину такву да омогућује оптимални наставак прешло на оно о *дисконтинуитету*. Овај је пак изазван мноштвом малих историја, прекида и догађаја који нису протумачени у оквиру званичне историје, те сматрани негативним, у науци, отежавајућим и оптерећујућим фактором.[39]

Постмодерним интерпретацијама у науци је одговорено плурализмом теорија и анализа – *како* разумевати (сопствену) историју, наслеђе? Ово питање је ипак пренесено, са чињенице на праксу делања. А ако бисмо трагали за неким обрасцем онда се, попут Фукоа, можемо послужити Кангијемовом[40] анализом (*Премештања и преображаји појмова*) која каже да је историја појма заправо историја његових различитих поља конституције и важења, историја његових узастопних правила употребе и многоструких теоријских средина у којима се одвијала његова разрада.[41] Тако је, дакле, *истина*, односно оно што је било трагање за суштином бића сведочанства, садржана не у имаенцији „ауристичног предмета“ већ у односу објекта ка свом референту. Стога, данас, у истраживању, а потом интерпретацији и презентацији, историзам замењује култура сећања, у којој има места за нелинеарне меморијске садржаје који ће обухватити мноштво и разноликост ових односа.

Питање целине (искустава и значења) и мноштва (тумачења) нарочито је актуелно када је реч о баштини. У другој половини двадесетог века су нам понуђени бројни одговори и развијени приступи којима се не потискује дисперзивна природа баштине, већ се она тумачи и оснажује. У музеологији су, тако, још седамдесетих година прошлог века учињени напори ка тумачењу и комуницирању баштинске целовитости кроз праксу екомузеја[42] и теоријски

[39] И Томас Кун спрам научних револуција види „нормалну науку“ као ону која одговара највећем броју људи, има устаљену методологију и очекиване резултате. Види: Tomas Kun, *Struktura naučnih revolucija,* Nolit, Beograd 1974.
[40] Француски историчар науке (Georges Canguilhem).
[41] Мишел Фуко, *Археологија знања*, 8–9.
[42] Georges Henry Rivière, „Definition évolutive d'écomusée“, *Museum* 37, 1985, 182–183.

искорак *нове музеологије.*[43] Изазов музејске комуникације и другачије потребе друштва за вредностима прошлости условили су појаву *нове музеологије*, која је са слухом за нове спознаје могла да реформише и праксу. Ова је, пак, зависила увек од специфичних услова у којима се остварује, али теоријске идеје *нове музеологије* у својој еволуцији, уздигнуте су на ниво општег. Њима је отворено ново поглавље у музеологији, које почива на два приступа.

Први заступају углавном истраживачи енглеског говорног подручја, а он се развија управо на трагу *нове музеологије*, но са касније измењеним оквиром овог концепта. У оквиру француске музеолошке школе концепт се развио као теоријско-критичко промишљање музејске институције са превасходним *исходом у пракси*. Његово приближавање енглеском говорном подручју путем књиге Питера Верга (Peter Vergo) „Нова музеологија“ из 1989, ставило је нову музеологију у оквир тумачења институције музеја са *исходом у критичким студијама музеја*.[44]

Други приступ, условно означен као централно-европски, у процесу сазнања полази не од музеја већ *музеалије* као централног предмета музеолошких истраживања.[45] Терминолошка везаност за институцију музеја је оправдана значајем ове баштинске институције, али не указује на једино значење предмета.

Године 1970. чешки музеолог Збинек Странски (Zbinek Stránský) увео је концепт *музеалности* као карактеристике предмета (музеалије) да у другом (музеолошком) контексту буде сведоком примарног контекста из кога је измештен, односно документом посебног *односа* човека и стварности.[46] Нешто касније хрватски професор музеологије Иво Мароевић развија информацијски приступ у истраживању баштине којим карактеристике музеалије тј. својство музеалности као сведочанствености приписује целокупном наслеђу. Баштину види као варијабилну количину информација и порука од којих су оне

[43] Сам термин се у различитим периодима и на различитим местима јавља као 1) допуна ранијег појма, 2) из незадовољства методама традиционалне музеологије или 3) као исход нових тежњи за усмерењем музеолошких циљева ка развоју заједнице чиме би музеј добио нови смисао и улогу. Више о појави самог термина у: Peter van Mensch, *Towards a methodology of museology*, 31–32.
[44]Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem*, 154–155.
[45]Оба приступа припадају теоријско-синтетичкој фази у развоју музеологије која је одређена напорима за утемељењем музеологије као научне дисциплине, проучавањем и развијањем музеја и музејске струке и подстицањем критичког промишљања музеолошких трендова. Упор. Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 50–62.
[46]Zbynek Z. Stránský, „Temelji opće muzeologije“, *Muzeologija* 8, Zagreb 1970, 37–74.

материјалне стабилне, а оне социјалне зависне од интерпретације података у просторно-временски промењљивом контексту.[47] Споменик културе такође означава документом који „кондензује“ и формулише поруке које треба комуницирати, тј. разговорити и учинити употребљивим у савременом друштву.[48]

Доприноси информатичке теорије Иве Мароевића у музеологији, односно теорије Збинека Странског, трансформисали су музеологију, тако да се она као наука односи према целовитом корпусу баштине као према предмету особитих информатичких процеса. Из истог миљеа поникла је и теорија *музеологије као херменеутике*, која препознаје разлику између два поменута приступа на релацији *биће – битак* односно *музеалија – музелност*.[49] За предмет истраживања предлаже се сведочанственост, као замена за музеалност као осведочену/потврђену особину документности у контексту баштинске установе.

Овај теоријски искорак ка холистичком приступу баштини заокружио је загребачки музеолог Томислав Шола предложивши 1982. име за јединствену научну дисциплину која интегрише већ постојеће, не око институције већ око феномена баштине.[50] *Херитологија* проширује дефиницију музеологије у оној мери да обједињује нове музеолошке манифестације и холистички приступа проблемима заштите и третману целокупног наслеђа. У минуле две деценије, доминантни приступи наслеђу у теорији и пракси у свету, показују да је музеологија померила свој простор проучавања ка херитологији. Односно, трасиран је пут нове, интердисциплинарне науке, науке о баштини.[51] Она одговара на традиционалне циљеве музеологије, да се бави законитостима сакупљања, чувања и интерпретације наслеђа у институцијама колективних

[47]Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 93.
[48]„Biti dokument, za spomenik kulture istovremeno znači biti i medij i poruka, jer se u njemu, u jednom predmetu, može kondenzirati i formulirati poruka koja će njim samim biti komunicirana onome tko se njome želi služiti. U tome nalazimo pretpostavku spomenika kao dokumenta“. Види: Ivo Maroević, „Spomenik kulture kao dokument“, *Pogledi* (18) 3–4, 1988, 783–791.
[49]Dragan Bulatović, „Muzeologija i/kao hermeneutika“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, god. 1, broj 1, ns, Cetinje 2005, 109–121.
[50]Tomislav Šola, „Prilog mogućoj definiciji muzeologije“, *Informatica Museologica* 1–3, 1984, 67–69. (Прочитано као излагање: „A Contribution to a Possible Definition of Museology“ на Годишњој конференцији и симпозијуму комитета за Музеологију (ICOFOM/ICOM): Systematics and Methodology of Museology ICOFOM-a у Паризу 1982. године.)
[51]Darko Babić, „O muzeologiji, novoj muzeologiji i znanosti o baštini“ u: Žarka Vujić, Marko Špikić (ur.), *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2009, 43.

меморија, али своје циљеве усмерава и на разумевање *настанка* и *природе* баштине и *сврхе* баштињења, те облике и могућности *употребе* наслеђа у савременом друштву.[52]

Природа баштине да претрајава трансформисањем *значењског потенцијала* предмета, од *извора*, преко *сведочанства*, до комунициране *поруке* и *информације,*[53] карактерише њену слојевитост значења. Ово производи потребу за интегралним приступом у херитологији, који се манифестује, с једне стране, проширењем интереса за све облике појавности предмета, а с друге за све могућности тумачења и исказивања његовог значења.[54]

Зато нас у овом раду занима на који начин *херитологија* као општа наука о наслеђу и умећу наслеђивања развија и примењује своју теорију, а ради оптималне комуникације и *употребе* различитих вредности и идентитета предмета баштињења.

Употреба наслеђа доминантна је тема у сваком транзиционом друштву, а детаљно је истражена у веома цитираној студији објављеној 2006. године под истим називом ауторке Л.Смит (Laurajane Smith). Она показује да баштинска вредност (heritage value) није својство физичких објеката или места, већ да ови објекти и места материјализују, „чине опипљивим", вредности које различите заједнице производе и афирмишу их. Иако заговорници централно-европског приступа препознају наслеђе као искуствену последицу друштвених, културних и индивидуалних историја, истичући да су материјалне вредности наслеђа само материјализација тог искуства,[55] Смитова, у својој студији, не препознаје ове ауторе и њихове приступе, иако су донекле сродни њеним. Она заправо представља идеју *ауторизованог дискурса наслеђа* (authorized heritage discourse) и

---

[52] Иако овде узимамо херитологију као науку о баштини јер препознајемо начине прихватања и употребе њених идеја у ширим академским круговима, чињеница је да око самог термина није постигнут консензус. Види: Tomislav Šola, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*, Hrvatski nacionalni komitet ICOM, Zagreb 2003, 311. У Србији, пак, вероватно захваљујући Центру за музеологију и херитологију основаном 2010. при Филозофском факултету у Београду, херитологија добија на афирмацији и значају као дисциплина која пружа увиде у проблем савремености баштине, и нуди јединствен приступ за промишљање те проблемске теме.

[53] Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb 1983.

[54] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 1993, 116–118.

[55] Види: Zbinek Stránský, „Temelji opće muzeologije", *Muzeologija 8*, Zagreb 1970, 37–74; Wojciech Gluzinski, *U podstaw muzeologii*, Państwowe Wydawn, Nauk, Warszawa 1980; Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 1993; Tomislav Šola, *Essays On Museums And Their Theory: towards the cybernetic museum*, Finnish Museums Association, Helsinki 1997; Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању".

преиспитује традиционалне дефиниције наслеђа, односно поимање наслеђа које је фокусирано на материјалним и монументалним формама „старе“ или естетски одређене, опипљиве баштине. Њена студија преиспитује, пре свега, доминантне приступе прошлости у земљама енглеског говорног подручја.

Смитова примећује да су употребе наслеђа често повезане са односима моћи, а посебно оним који имају овлашћење да легитимизују и делегитимизују културе.[56] Ово стога што моћне групе успевају да успешно, током времена, дефинишу шта се квалификује, а шта не као национално наслеђе. Такве хегемоне дефиниције промовишу идеју да наслеђе подразумева заједничко национално наслеђе и односи се на јединствену (неупитну) прошлост.

У истраживање наслеђа, даље, Смитова уводи теме као што су нематеријалност, идентитет, памћење и сећање, перформанс, место и дисонантност... развија их и указује на њихово коришћење у различитим комбинацијама, а ради истраживања различитих аспеката употреба баштине. Она баштину види као *културни процес* (или представу) који се бави врстама производње и успостављања културног идентитета, индивидуалног и колективног памћења и друштвене и културне вредности. Односно, овакав *процес* путем сећања ствара начине за сарадњу/везу са садашњости.[57] Оваква дефиниција баштине усмерена је на тумачење баштине у контексту друштвених функција и културних процеса, који свакако јесу значајни, али не и једини контексти за разумевање наслеђа.[58]

У нашем раду употребе наслеђа у изградњи националног идентитета означене су у случају интерпретација Цркве Богородице Љевишке (нарочито) у постратном периоду, дакле након 1999. године. Ипак, за разумевање баштине Богородице Љевишке, прихватамо и подсећамо на једну дефиницију, изведену из поменутих централно-европских теорија, која баштину види као оно што обједињује носиоце наслеђа и културне механизме који их усаглашавају, тј. који

[56]Laurajane Smith, *The Uses of Heritage*, 81.
[57]Laurajane Smith, *The Uses of Heritage*, 3–44; Laurajane Smith (ed.), *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies*, Routledge, London 2006, 37.
[58]Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem*, 33.

склапају селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, а засновани су на умећу памћења.[59]

О појму баштине и баштињењу

Као што смо видели консензус око значења и прецизног дефинисања *појма баштине* тешко је постићи. Поред његових различих теоријских одређења, у српском језику суочени смо са још једном дилемом, а она се односи на употребу *речи баштина.* Иако се у научној литературу и правним уредбама користе као синоними и изрази *наслеђе*, а потом и *старина, споменик културе, културно добро, културна баштина, природно наслеђе* и слични, важно је указати на разлику, односно препознати када и у ком контексту користимо реч *баштина* и које је њено савремено значење.

Током последње деценије у академској литератури је у више наврата проблематизован појам баштине али и тумачена употреба те речи. Ово свакако са циљем да се стандардизује приступ баштини и терминологија у истраживањима прошлости.[60]

Баштину као старословенску реч срећемо још у четрнаестом веку у оквиру одредби Душановог законика које регулишу имовинске односе.[61] Она отуд припада терминологији обичајног права и означава имање које је стечено правом наслеђивања што кореспондира са значењем латинског *patrimonum*-а као имовине једног лица, нарочито оне стечене од предака. Потврду за ово налазимо на средњовековним стећцима. На стећку извесног Махмуда Бранковића пише да се његов „билег", тј. сам споменик – *белег*, налази на „свои баштине", тј. на његовом поседу, на земљи која је његово власништво. Уз натпис је приказана

[59]Милан Попадић, „Културно наслеђе: оглед из филозофије баштине", *Етнолошко-антрополошке свеске*, 15 (н.с.), 4, 2010, 11–22.
[60]Види: Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању"; Ljiljana Gavrilović, „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema", *Etno-antropološki problemi*, n.s. god 5, br.2, 2010, 42–53; Милан Попадић, „Културно наслеђе: оглед из филозофије баштине"; Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem.*
[61]Види: Никола Радојчић (прир.), *Душанов законик*, Матица српска, Нови Сад 1950; Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави III – IV*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1935 (и каснија издања).

мушка фигура подигнутих руку, која нам пркосно и поносно наглашава текст.[62] Реч баштина је имала и своју изведеницу *баштиница* која је у приближно време када настаје и овај споменик, време турских освајања и примања ислама, означавала женску хришћанску особу, удовицу, која наслеђује права (слободе) и имовину покојног супруга.[63]

Овакав смисао речи баштина, препознат у наслеђ(ивањ)у, биће још дуго задржан у историји. У *Српском рјечнику* из 1818. године Вук Стефановић Караџић бележи да је баштина место где се ко родио, док каснији лексикографски прегледи[64] продубљују тумачење и поред наслеђених материјалних добара истичу и наслеђена духовна добра и особине.[65]

Ова веза између имања, добара и правно регулисаног статуса њиховог одржања, а који постоји нарочито током владавине Османског царства на Балкану, је оно што их чини пожељним наслеђем, па у томе назиремо ону разлику између баштине и наслеђа (патримонијума) која ће знатно касније бити јасније утврђена. Наиме, у римском праву постојао је термин *damnosa hereditas* којим се означавало *нежељено наслеђе* (нпр. наслеђени дугови), дакле оно које наслеђујемо али не желимо и да *баштинимо*, тј. *одржавамо у трајању*.[66]

Баштина је, дакле, неговано култивисано наслеђе. У свом појавном облику представља форме и садржаје настале у неком прошлом времену, а које су претрајале до данас и сматрају се вредним за даље очување.[67] Ове форме и садржаји, као што смо видели, тумачени су не само у оквиру различитих хуманистичких наука већ и теоријских оквира појединачних дисциплина, као што је и херитологија.

Као реч која значењски може објединити разнородне садржаје и форме сведочанстава прошлости а које носе недостатна одређења често коришћених „синонима“ попут *старина*, *споменик културе* и осталих, *баштина* се први пут

[62]Ђурђе Бошковић, „Изложба средњовековне уметности југословенских народа у Паризу“, *Музеји* 5, 1950, 10.
[63]Види: Татјана Катић, „'Сироте кудељнице' и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству: на примеру Призренског санџака у 16. веку“, *Историјски часопис* 58, 2009, 209–229.
[64] Види: Ljiljana Gavrilović, „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema“.
[65]Михаило Стевановић (ур.), *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ.1, Матица српкса/Матица Хрватска, Нови Сад/Загреб 1967, 154.
[66] http://thelawdictionary.org/damnosa-hereditas/ Страница посећена 1.2.2016.
[67] Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem*, 18.

јавила у широј употреби након Другог светског рата. Њено увођење у академски речник нарочито се десило ратификацијом и превођењем међународних конвенција, чиме је добила и формално-правни карактер.

Ове конвенције као и читав систем друштвено-правних норми формулисаних након Другог светског рата, а са циљем очувања баштине, део су сложене историје чувања и преношења сведочанстава прошлости за будуће генерације, односно историје *баштињења*. Другим речима, као што је *баштина* старија од свог појма и његове теоретизације, тј. увођења у домен науке, тако је и *баштињење* део историје човека откад постоји свест и потреба за разумевањем прошлости и очувањем одабраних вредности из минулих времена.[68]

Овде, као што је речено, истражујемо праксе и моделе баштињења, који углавном претходе својим каснијим артикулацијама, а ради преиспитивања *методологије баштињења* (која открива, описује и објашњава методе и начине препознавања, чувања, одржавања, истраживања и представљања сведочанстава прошлости) и формулисања специфичног метода заштите баштине. И саме праксе баштињења имају своју методологију, како то истиче Попадић, али оне не морају бити примарно засноване на циљевима одржања баштине, већ на оним, попут политичких, идеолошких, економских и други, у којима је баштина само инструмент. Ипак, оне на битан начин одређују како ће нешто бити запамћено, односно сачувано.[69]

У раду ћемо користити друге синонимне изразе за баштину поштујући такво њихово формално увођење у правни систем или заступљеност у литератури.

БАШТИНА – ИСЧИТАВАЊЕ

У истраживању споменика, који као предмет материјалне културе постоји у стварном, физички описивом простору и времену, вреди поменути да при првом сусрету са предметом уочавамо његов *облик* и *материју*, као пресудне

[68] Исти, 30, 40.
[69] О баштињењу као пракси и методологији баштињења види: Исти, 43.

карактеристике које га издвајају од других артефаката и чине га вредним памћења. Ово не због профанисаних вредности кроз које је касније инструментализовано наслеђе, као што су оригиналност *облика*, реткост и јединственост *материјала*, већ због поступка производње односно *обликовања* материјала тј. *материјализације* (која укључује шире културно-историјске контексте). Ову суштинску разлику осветлио нам је Иво Мароевић,[70] а код нас суптилно разлучио Драган Булатовић.[71] Иако се оба погледа логично настављају на поменуте музеолошке кретње крајем прошлог века, на различите могућности вредновања и интерпретације баштине, те на недовољност визуелног исчитавања предмета упозорио нас је Алојз Ригл (Alois Riegl) давне 1903. године. Гледање на споменик као на нешто што егзистира у физичком простору и времену не производи сасвим јасну слику тога што споменик јесте. Таква представа би говорила о његовој материјалности, старости, могуће и историчности, онако како је дефинише Ригл. Историјско у споменику би било оно што указује на одређени тренутак из прошлости, с тим што је његов избор препуштен нашим субјективним склоностима. Иако препознавање *историјске вредности* у споменику подупире наш доживљај историје културе и оријентише савремене позиције у њој, занимање модерних људи за дела наслеђена од претходних људских нараштаја тиме није задовољено. Оно се не исцрпљује *историјском вредношћу* нити *старосном* која се опажа као угођај за све, нудећи некакво религиозно осећање самом својом спољашњошћу која открива да је споменик преживео дуже раздобље.[72] Препознавање старосне и историјске вредности, усмерава нас даље, да време видимо као маркер структуре културног добра, а да ли је и обрнуто? Наиме, ако је *старина* „skup i sadržaj onih obeležja davnine koja su se ispoljila i ustalila na objektu u toku njegovog trajanja dejstvom prirodnih i društvenih faktora“[73] постаје ли она тиме документ за читање историје, природне и, пре свега, друштвене? Па, је ли маркер одређених историјских раздобља?

[70]Ivo Maroević, „Spomenik kulture kao dokument“; Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*.
[71]Dragan Bulatović, „Baština kao brand ili muzej kao ekonomija želje“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 2–3, 2004, 137–148.
[72]Alois Riegl, *Der moderne Denkmalkultus, seine Wesen und seine Entstehung, W. Braumüller*, Wien 1903. Citirano prema prevodu: Alois Riegl, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak“ u: Marko Špikić (ur.), *Anatomija povjesnog spomenika*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 2006, 351–411.
[73]Stevan Tomić, *Spomenici kulture, njihova svojstva i vrednosti*, 31–32.

Наравно, када кажемо старина, мислимо на оно наслеђено, од старих, од предака, а не на својство старости као једно од могућих, поред материјалности, документарности и других која карактеришу предмет баштињења, односно споменик.[74] Управо та слојевитост садржаја једног споменика даје нам разлог да га анализирамо и испитамо његова хтења. Да ли његово претрајавање и реално присуство у простору чини *реално* споменика? Односно, да ли квалитет културно-историјског споменика који га битно разликује од других остварења материјалне културе препознајемо у материји и старости или оним мисаоним конструкцијама којима нагиње друштво при сусрету са овом материјалном целином? Ако тај мисаони део узмемо као квалитет онда је он *реално споменика*. А, он је у *потенцијалу*, оном нематеријалном делу споменика који од немих сведока (материје) чини активне учеснике савременог живота.[75] Односно, његовим побуђивањем сам споменик добија тренутну вредност за савремени живот и друштво, на чему се и темељи идеја о заштите баштине.

Материја је, дакле, „преплављена“ *порукама* које треба исчитати, тј. оне постају *поруке* када остваре дијалог са друштвом и изазову реакцију,[76] а до тада су *извори значењских могућности*. Препознавањем овог потенцијала, споменик стиче статус *сведочанствености*, те говори о делатностима човека, материјалним и духовним. Ово сазнање својим открићем позива на даље очување спознатог, односно, опстанак тог збира могућих значења једног предмета, па тако баштињење, као процес, подразумева целовито очување сазнања путем препознавања, чувања и употребе предмета и система односа забележених у њему, тј. бића сведочанствености.

Како је споменик „сведок способан да претраје време“,[77] а баштинска сврховитост је управо његово претрајавање, јасно је да када говоримо о споменику кроз време, мислимо уствари на његову сведочанственост и односе које успоставља, кроз сво време трајања. Тиме, већ, простор културног добра измештамо ван стварног, и видимо га, пре кроз елементе и мрежу њихових односа.

---

[74]Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, 12.
[75]Упор. Dragan Bulatović, *Od trezora do tezaurusa*.
[76]Упор. Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije*.
[77] Драган Булатовић, *Баштинство или о незаборављању,* 11–14.

Време(шност) споменика или:
о памћењу, сећању и заборављању

Даљим проблематизовањем *трајања* споменика још више постварујемо његове нестварне елементе. Поимање времена одређује приступ прошлости и предмету насталом у прошлости. Замислити време као континуум, корисно је само ако се бавимо биографијом споменика, а ни тада сасвим. Јер време нам је онда дато у својој суштини, кроз немогућност повратка и једносмерност кретања ка увек новом крају[78], а бављењем спомеником враћени смо у прошлост (и то не једном) коју „преносимо“ у садашњост ради будућности, те нам је потребна негација ове законитости времена. С том негацијом, категорија којом тумачимо свет је *памћење*.[79] Оно одржава споменик у трајању и „буди на дијалог“ сведоке уписане у материјални фонд споменика.[80] Дакле, присуство памћења у савременом друштву је оно што буди материјалне сведоке прошлости и чини их примесом будућег развоја. Зато се и може рећи да је потенцијал прошлости, односно његов опстанак у будућем друштву, условљен традицијом памћења. Што је она негованија, потенцијал је већи.[81]

Многи истраживачи препознају памћење као оквир креативног односа садашње свести, знања и искуства спрам прошлости. Када се каже *креативно* мисли се на другачије од унапред одређених пројекција минулих догађаја и ствари,[82] каквим се замишља линеарно време и историја. Памћењем се, дакле, организује време, као и простори прошлости, те склапају селективни садржаји прошлости у смислену целину.[83] То и чини минуло доба делом садашњости у којој прошлост стиче тренутну вредност за модерни живот.

---

[78] Alaida Asman, „O metafori sećanja“, *Reč: Časopis za književnost i kulturu*, br. 56 (2), 1999, 127.
[79] Todor Kuljić, *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd 2006, 33.
[80] Драган Булатовић, рукопис у електронском ридеру „Наслеђе и прогрес“.
[81] Исто. С освртом на пројекат *Кикиндски мамут*, Д. Булатовић подсећа на важност и првенство очувања памћења као нематеријалног чиниоца који материјалне сведоке из прошлих времена чини активним у савременом добу и пресудним за будући развој. Тако је традиција памћења основ развоја, како самог друштва и културе, тако и уже, културног туризма једне државе.
[82] Jonathan Boyardin, *Remapping memory: The politics of Time-Space*, University of Minessota Press, London 1994, 22.
[83] Nuala C. Johnson, „Mapping monuments: Shaping of public space and cultural identity“, *Visual communications*, vol. 1, no. 3, SAGE publications, London 2002, 296.

Памћење, дакле, није пасивно складиштење знања већ активни процес у сталној измени и самоорганизацији.[84] И то не само организацији времена (историје), већ и простора прошлости, где је имагинарна географија претходних догађаја у константном дијалогу са тренутним метафоричким и стварним просторним оквиром културног споменика као носиоца сведочанствености и чиниоца меморије.[85] Овим процесом, самоорганизацијом, уствари се склапају селективни садржаји прошлости у смисаони поредак којим се успоставља склад у прихватању и тумачењу света данас, односно баштине као света у малом.

Заправо, остварује се активни дијалог прошлости са савременим друштвом у ком се и конструише *стварност* баштине. До ње нисмо дошли само памћењем, већ и оном другом страном памћења – заборавом. Француски херменеутичар Пол Рикер (Paul Ricoeur) разликује две врсте заборава: *дубоки неопозиви заборав* и *селективни заборав.* Овај први би био заборав у смислу брисања основа и изворног смисла, док друга врста заборава указује на изостављање детаља који би омогућили другачију причу о делу које посматрамо, те и другачији исход његове целовите представе. Исто тако је и памћење селективно. Исти аутор говори о *спутаном, изманипулисаном* и *обавезујућем* памћењу. Свако од њих условљено је друштвеним структурама и идејама које владају у њима.[86] Зато се и чини да је, *ко памти и зашто* тј. *како се тумаче сведочанства прошлости*, битнија загонетка од оне *шта говоре остаци прошлости*.[87]

Кад смо код тумачења, а већ смо поменули процесе памћења и заборављања, не смемо изоставити активност *сећања*. Чим се сећамо, тумачимо. Сећање је увек поновно тумачење и преиначавање наше прошлости. Приповедањем, изнова мењамо сећање.[88] Ту негде и лежи разлика између *памћења,* као „складиштења“ садржаја прошлости и *сећања* као актуелизовања сачуваних садржаја. „Sećanje je zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjosti“.[89] Сећањем, а посредством одабраних прошлих садржаја, друштво ствара оквире

[84]Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, 44–45.
[85]Nuala C. Johnson, „Mapping monuments: Shaping of public space and cultural identity“, 296.
[86] Упор. Paul Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, The University of Chicago Press, London 2004.
[87]Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, 14.
[88] Исто, 93.
[89] Исто, 8.

тумачења и значења прошлости (баштине) за садашњицу јер „nama je potrebna vidljiva prošlost, vidljivi kontinuum, vidljiv mit o poreklu...“.[90]

Оваквој наративној структури историје тежимо, када говоримо о историји неког културног споменика, о његовом *претрајавању*. Од ње и зависи, да ли ћемо и како „употребити“ историју. Она поштује властите законитости када обликује прошло у испричано сећање.[91] У том односу *прошлост–памћење–сећање,* препознајемо *рецепције* неког споменика кроз време. У памћењу, опет, и акумулативну снагу једног културног места. Кроз сведочанственост наслеђа, пак, одређујемо *његове просторе.* Извор је у стварном, а својом суштином може бити везан за различита друштва и просторе. Он се препознаје, чува и остварује комуникацију са другим просторима и друштвеним заједницама. Сва та *друга места,* стварна или не, за споменик су њему припадајућа, утопијска. Даљим трајањем споменика и она имају моћ трансформације.

Овакав развој научних теорија и добра систематизација проблема баштињења нису обавезале службе заштите наслеђа на трансформацију својих делатности. *Памћење* којим се организује искуство прошлости, није ушло у тезаурус као вредност коју треба неговати. Парадокс је и што је промена посредника памћења развојем информационог друштва довела до ширих могућности (зло)употреба прошлости те актуелизовала питање очувања памћења, док је с друге стране допринела илузији о растерећивању памћења путем дигиталних система. Овим је заправо утицала на процес прекида континуираног памћења.[92] Односно, савремене институције памћења нису успеле да промену научне парадигме и нагли развој информационих технологија прилагоде својој основној делатности и циљевима. Ово видимо на примеру дигитализације баштине као пожељне и проширене документацијске мера за коју још увек не постоји јединствен и постојан модел.

[90] „...koji nas uspokojava u pogledu naših ciljeva“, Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, IP Svetovi, Novi Sad 1991, 14.
[91] Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, 41.
[92] Манфред Остен, *Покрадено памћење. Дигитални системи и разарање културе сећања. Мала историја заборављања*, Светови, Нови Сад 2005, 12.

Простор(и) баштине и космос културе

Ервин Панофски уводи два нова термина космос природе и космос културе, ради схватања хуманистичких дисциплина. Природне науке теже да објасне мноштво природних појава у космосу природе; хуманистичке науке настоје да мноштво људских сведочанстава трансформишу у космос културе. У методолошком смислу постоје сличности: почиње се посматрањем, утврђивањем листе чињеница, њиховим испитивањем, тумачењем, класификацијом резултата и стварањем кохерентног система. Та блискост између хуманистичких и природних наука очитује се у ономе што Панофски назива културна теорија релативитета (према аналогној теорији из физике). По њему космос културе је просторно-временска структура у коме се принцип релативитета уочава на појави симултаности. [93]

Ова белешка о Ервину Панофском (Erwin Panofsky) сажето приказује његово схватање да у хуманистичким дисциплинама битно место заузимају категорије простор и време, односно да је тумачење било ког историјског концепта засновано на овим категоријама. То мишљење препознајемо и код других истраживача, а оно је на специфичан начин развијано у хуманистичким дисциплинама.[94]

Панофски истиче да се историјска сведочанства морају датовати и лоцирати како би уопште имала икакав смисао за истраживача, па да је стога космос културе, попут космоса природе, једна просторно-временска структура. Појам структуре који се овде јавља, у ширем смислу, означава скуп односа између разнородних елемената, слагање и формирање једне врсте конфигурације.[95] У историји уметности овај појам срећемо барем два пута: када говоримо о структури дела и о структури историје дела. Чак и ако се не

[93]Ivan Drpić, „Istorija umetnosti kao humanistička disciplina“, *3+4*, 5, 2000, 28–31.

[94]У литератури, већ 1912. године Dirkem (Émile Durkheim) у свој *The Elementary Forms of the Religious Life* дефинише простор и време као социјалне конструкте. Антрополози Halovel (Irving Hallowell (1955)), Леви-Строс (Claude Lévi -Strauss (1963)), Хал (Edward Hall (1966)), а потом Бурдије (Pierre Bourdieu (1977), Туан (Yi-Fu Tuan (1977)) и Мур (Henrietta L. Moore (1986)) потврђују гледиште – да различита друштва производе квалитативно другачије концепте простора и времена.

[95]Pavle Milenković, Dušan Marinković (прир.), *Mišel Fuko 1926-1984-2004 Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad 2005, 29.

служимо термином *структура*, или га употребљавамо ретко, ипак се користимо његовим појмом.[96]

Из позиције савременог доба и науке, формирање *структуре* неког предмета културе (и његове историје) не смешта се у четвородимензионални физички систем, већ време и простор пре видимо као мрежу, чије везане тачке и јесу сама структура.[97] Поимања простора и времена условљавају то. Теорији релативитета у модерној физици одговорено је „културном теоријом релативитета".

Време је у истраживањима културних појава виђено не као континуум већ један константни структурални однос између две тачке, прве и последње у линији сродства.[98] Оно је неодвојиво од простора и оних који га окупирају. Заправо, та „линија сродства" је један исти културни простор који траје кроз време и пушта да га оно креира и „упросторује". О томе колико и како се време укључује у неки културни простор можда је добро представио Кублер (George Kubler) у својој књизи *Облик времена*:

> *(...) možemo zamisliti protok vremena u obliku vlaknastih svežnjeva u kojima svako vlakno odgovara nekoj potrebi koja se realizira na zasebnom području djelatnosti i gdje se dužina vlakana mijenja u ovisnosti o trajanju svake potrebe i u skladu s rješenjima proisteklim iz tog problema. I zato se ti svežnjevi kulture sastoje od vlakana kontinuiranih, većinom dugih događaja i mnogobrojnih kratkih. Ta su vlakna uglavnom slučajno povezana i samo u izuzetnim slučajevima možemo u njima otkriti svjesnu misao ili precizno planiranje*.[99]

Он се бави појмовима простора и времена, али у контексту културних појава и њиховог историјског развоја, па сам систем простор – време доприноси пре свега развоју методологије историје уметности увођењем „међудисциплина" које би имале за циљ да истраже све интеракције културног феномена са

[96]Jan Bialostocki, *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1986,72–73.
[97] *Mišel Fuko 1926-1984-2004 Hrestomatija*, 29.
[98]Evans-Pritchard, *Time is not a Continuum* према: Marko Živković, „Prostor, vreme i ritual", *Aletheia, jubilarno izdanje studenata Filozofskog fakulteta*, Predsedništvo SSO Filozofskog fakulteta, Beograd 1988, 17.
[99]George Kubler, *The Shape of Time*, цитирано према: Jan Bialostocki, *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*, 61.

друштвом. Заправо, он појаве у култури карактерише кроз пресеке облика, појава и проблема, који увек имају сопствену историју, а различито трајање. Овим идејама се приближава Броделу (Fernand Braudel) који гледа на историју као на серију историја које се упоредо развијају и належу једна на другу.

Сличан доживљај времена неколико година касније дели и Мишел Фуко – „ми смо у веку истовременог, ми смо у епохи напоредног". Простор не види као један велики живот који се развија током времена већ као мрежу која везује тачке и „ствара сопствени неред". Заправо, у свом есеју *Друга места*, нагласак пре свега ставља на простор виђен кроз распоред различитих елемената који су током времена били раздвојени. Он, за разлику од Кублера не избегава стуктуралистички метод проучавања, али га представља као скуп односа који се предочава као слагање и сучељавање елемената простора. У том односу (тј. структури/конфигурацији), време није сасвим порекнуто (његову укрштеност са простором је немогуће пренебрегнути), али је дато „као једна од игара могућих распореда између елемената расутих у простору" чиме се позива на преиспитивање онога што зовемо временом и историјом. Фуко се даље тим питањем не бави. Одредивши све елементе „расутог" простора, долази се свакако и до времена којима „припадају". Он налази да се пре, суштински, треба позабавити простором. Поред тога што је сваки реални простор у стању да види кроз распореде скупова односа, он уводи нови појам *хетеротопије*. То су они стварни простори (распореди) који имају необично својство да буду повезани са свим осталим распоређивањима. Ступају у директне или обрнуте аналогије са (не)стварним простором и друштвом, њихово су огледало. То су заправо утопије, места која су изван свих места, али чији се положај ипак може стварно одредити.[100] Једно такво место се и разматра у овом раду, а како музеализовати утопије и како их очувати изазови су за праксу заштите.

У историји уметности, и другим сродним дисциплинама међу којима и музеологији и херитологији, поменути теоријски концепти су били ревалуирани развојем антропологије уметности и ширењем семиотичког приступа културним појавама. Простор није доживљен као хомогени простор у физици, већ је рефлексиван, у њему се човек креће, оријентише, доживљава га и живи (пре него

[100] Исто, 29–31.

што и размишља о њему) чиме га и уобличава.[101] Својим свесним и несвесним односном (рецепцијом) према одређеном простору ствара нове „распореде“ – просторе. Проучавање, анализирање и описивање те огромне историје рецепције сваког производа прошлости у њеном историјском току, кроз разне и стално другачије саставе рецепција, постаје предметом научних дисциплина, међу осталима/пре свих херитологије.

Дакле, можемо рећи да је у хуманистичким дисциплинама физички доживљај (простора и времена) трансформисан психолошким и социолошким – нема објективизације простора већ он постоји у рефлексивном односу просторних информација у временској димензији и перципирајуће свести (појединца и групе). Категорије простор и време постају социјални конструкти, с тим да лични или друштвени доживљај времена није увек и институционални, на пример. Простор је виђен као процес, а не стање у једном временском тренутку, а време као оно које се учитава у простор, односно обликује процес. Слично можемо рећи и за однос баштине и баштињења као процеса који је обликује и одржава у трајању.

У науци о баштини простор и време, дакле, нису независне физичке категорије које упућују на појединачна својства и вредности баштине, већ постоје у мрежи њихових односа. У тој фукоовској *мрежи* простор-време је значењски условљен континуум – одређен *природом* и *понашањем* ентитета који га настањују. Поливалентност баштине то намеће, а она је одређена различитим дужинама трајања појединачних особености и значења предмета у различитим друштвеним структурама.

Такође, мора се рећи да оваква мрежа, односно њени елементи, упућују на праксу заштите и начине како се баштина уводи у друштво, а како вреднује и дистрибуира њена вредност и значења. Овај дискурс организоване бриге развија се између институције, различитих политика сећања и мреже пракси.

Овде се морамо још једном позвати на тумачење Панофског који у намери да искаже фундаменталну разлику између природних и хуманистичких наука, а

[101]Marko Živković, „Prostor, vreme, ritual“, 29–36.

коју види у њиховом односу према времену, врло јасно рекли бисмо, гледано из данашње перспективе, дефинише циљеве херитологије:

> *Природне науке посматрају природне процесе у времену, настојећи да формулишу ванвременске законе по којима се ти процеси одвијају. Физичко посматрање је једино могуће тамо где се нешто 'догађа'. Хуманистичке дисциплине, с друге стране, нису суочене са задатком да 'ухвате' нешто што би иначе 'умакло', већ да 'оживе' нешто што би иначе остало 'мртво'. Оне се, дакле, не баве темпоралним феноменима, и не покушавају да 'зауставе' време, већ продиру у област у којој је време 'стало' и покушавају да га 'реактивирају'. Зато је Панофски и могао да каже да 'оживљавање' прошлости за хуманистичке дисциплине не представља романтични идеал, већ методолошку неопходност. Суочене са 'хладним' и 'непокретним' сведочанствима човекове историје и културе, хуманистичке дисциплине се труде да 'захвате' процесе у току којих су ова сведочанства произведена. Пружајући статичним сведочанствима динамичан живот и организујући их у космос културе (уместо да редукују пролазне феномене на статичне законе), хуманистичке дисциплине се не сукобљавају са природним наукама, већ су им комплементарне. Заједно, оне сачињавају корпус знања којим смо у стању да опишемо оно што зовемо реалност.*[102]

Космос културе као слика баштине је херитолошка пожељна реалност.

О идентитетима предмета баштињења

Сложене поруке споменика културе је, дакле, потребно исчитавати у категоријама времена, простора и друштва. Ако знамо да су ово и три основне категорије појавног света и да се у том распону разазнаје *идентитет*, да ли је онда он, заправо, предмет нашег бављења? Притом идентитет јесте елемент спознаје о постојању дат као веома сложена порука.[103] Како је предмет баштињења комуникацијски објект који у односу друштва и простора развија информацијски процес, у односу друштва и времена комуникацијски, а у односу времена и простора документацијски процес,[104] онда идентитет и његове промене очитавамо и препознајемо праћењем ових процеса. Они, дакле, настају

[102] Ivan Drpić, „Istorija umetnosti kao humanistička disciplina", 28–31.
[103] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 149.
[104] Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije*, 92.

трансформисањем значењског потенцијала предмета од *извора*, преко *сведочанства*, до *поруке* и *информације* у једном току времена. Зависно од тога које од ових значењских форми друштво бира и по ком критеријуму, формирају се различити међуодноси ових елемената који укупно чине предмет наслеђивања.[105] Њима се прати промена значења предмета које, како смо већ рекли, није константно већ променљиво и нестабилно.

Једна од расправа Питера ван Менша[106] (Peter van Mensch), као заговорника интегралног приступа баштини, о идентитетима музејских предмета упућује на потребу за интердисциплинарношћу у оваквом приступу. Наиме, променом својстава баштине током времена мења се и идентитет самог предмета баштињења, од *идејног*, преко *стварног*/*опредмећеног* (factual identity) до *савременог* (actual identity), чиме он постаје предметом истраживања (барем) двеју научних дисциплина: историје уметности (археологије, антропологије, етнологије...), која се углавном бави примарним контекстом тј. *идејним* и *стварним* идентитетом и херитологије, која инсистира на интегралном приступу и разумевању процеса трансформација идентитета предмета, што значи да се нужно служи доприносима других, темељних научних дисциплина. *Идејни идентитет* претходи материјализацији предмета и често бива занемарен у проучавању, замењен и потиснут *стварним идентитетом* тј. идентитетом предмета у тренутку његовог настанка. *Савремени идентитет* карактерише баштину у тренутку нашег контакта са њом, а у распону или разлици ова два последња формулише се *идентитет трајања* тј. *историјски идентитет*, формиран између настанка предмета и нашег контакта са њим. Он се очитава кроз све промене предмета. Тако Менш уводи категорије структуралног и функционалног идентитета којима се прате промене материје и намене предмета. Саму схему (Сл. 4) преглед идентитета предмета, Менш даје пре свега за музејски предмет, али иста одговара и културној и природној баштини која „живи“ ван музеја. Овим променама значења, а нужно и променама идентитета предмета,

[105] Исто, 37–39.

[106] Peter Van Mensch, „Museology as a Scientific Basis for the Museum Profession“ in: Peter Van Mensch (ed.) Professionalising the Muses, P. AHA Books, Amsterdam 1989, 90; Peter van Mensch, *Towards a methodology of museology*. Недавно је његова докторска дисертација преведена на српски језик. О идентитетима музејског предмета види: Питер Ван Менш, *Ка методологији музеологије*, Музеј науке и технике, Београд 2015, 166–184.

херитологија се бави ради препознавања поља сведочанствености у предмету, а са циљем оптималног комуницирања вредности баштине.

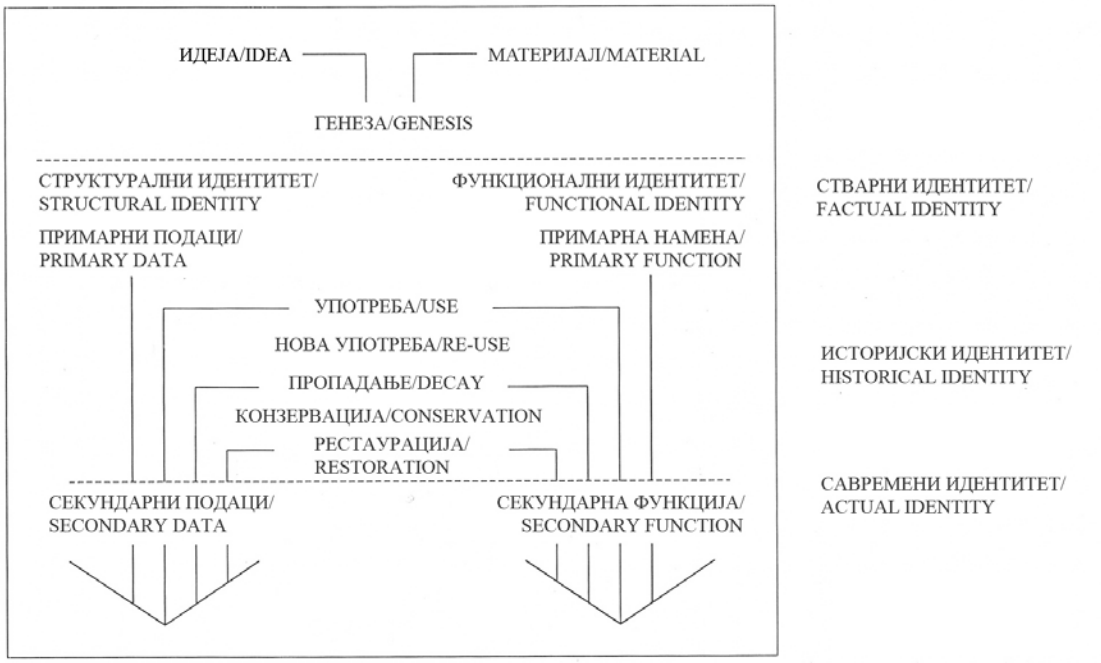

Сл. 4 Преглед идентитета предмета, према: Peter Van Mensch, „Museology as a Scientific Basis for the Museum Profession“ in: Peter Van Mensch (ed.) Professionalising the Muses, P. AHA Books, Amsterdam 1989, 90.

ПАМЋЕЊЕ МЕСТА: БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА ОД ХИЈЕРОТОПИЈЕ ДО ХЕТЕРОТОПИЈЕ

У материјалном и функционалном смислу Црква Богородице Љевишке у Призрену као споменик доживела је многобројне трансформације, а самим тим и значењске. Ове се промене, хронолошки нижу, те се чине као логичан след друштвених дешавања одређених периода. Оне увек, у сваком наредном периоду постоје на нивоу памћења. Активирањем ових поља значења, њиховом актуелизацијом и интерпретацијом, надограђује се значење и учитава нови значај културног споменика у савременом добу. Враћањем у прошлост, очекивану и ону можда „непожељну“ ствара се целовитија слика предмета баштине и пре свега указује на његову „живућу историју“ кроз и у идентитетима других.

Овде се користимо свим именима споменика, призивајући значење латинске изреке *Nomen nest omen,*[107] а на трагу претходно дефинисаног теоријског оквира, да бисмо указали на могућности разумевања баштине Богородице Љевишке и сведочанственог потенцијала овог споменика.

Црква Богородице Љевишке сматра се најстаријом у Призрену, али време којим започиње њено формирање није прецизно. Наиме, ако говоримо о здању које нам је и сада видљиво у овом граду, пратећи натпис у рељефној траци од опеке, на спољњој страни олтарске апсиде, датоваћемо га у 1306/1307. годину.[108] Тако је цркву, како је забележено, обновио *од самог основанија* краљ Стефан Урош II Милутин. Значи, обновио од темеља неку прећашњу. О овој прећашњој мисли се да је из 11. века, јер се први пут помиње тада. Наиме, запис који потиче из 1019. године, из Хрисовуље цара Василија II којом се регулише стање охридске архиепископије после пропасти Самуиловог царства, између осталог, помиње да се у Призрену налази *епископска резиденција*. Иако се нигде изричито не казује која је црква седиште епископије, међу истраживачима је општеприхваћено да је то била *базилика* на садашњем месту цркве Богородице Љевишке.[109] Тако бисмо „буђење“ овог места ставили у овај временски оквир, али откривањем материјалних остатака, сполија из 6. века уграђених у сам споменик и новчића Романа Лакапина из 10. века откривених приликом археолошких ископавања, то се време помера и релативизује.[110] Овим подацима не добија се само информација о (не)прецизнијем датовању, већ, што је још битније намеће питање идентитета места кроз наслеђивање и надоградњу старијег. Светост првобитног храма, баштински је потенцијал који наредне генерације наслеђују, чувају и надограђују. За само подизање цркве на темељима неке старије потребно је и довољно само сећање на светост места.[111] Сећањем је уствари црпљен и поново изазван потенцијал прошлости. То, шта памтимо и чега

[107]Како латинска изрека каже Nomen est omen, односно *Име је знамење*. Име означава битну особину онога који га носи. Види: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд 1980, 291.
[108]О нешто другачијем датовању у: Драган Војводић, додатни текст у: Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка,* 2007.
[109] Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка,* 11. са старијом литературом.
[110]Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка,* 23–24.
[111] Јука Јокилето, „Аспекти аутентичности“, *Гласник ДКС* 26, 2002, 15.

бисмо хтели да се сећамо утиче на стварање *хијеротопије*. Дакле, стварање, очување светог места свесном одлуком човека, како је руски истраживач Алексеј Лидов (Алексей Лидов) понудио и образложио ову терминолошку кованицу.[112] Тако је и краљ Милутин искористио светост места и делимично здраве грађевинске остатке да „понови храм Свете Богородице от самого основанија“.[113] У овој делатности обнове је уписано трајање, и то не само оно које опажамо прво, у постојању светог места, већ трајање *светородне Династије Немањића*. Успоставља се веза од родоначелника лозе, до ктитора цркве, а преко новог сродника, грчког цара кир Андроника Палеолога.[114] Овим краљ Милутин истиче своје наследно право: на престо али и на наставак традиција. То се огледа и у просторној и декоративној целини цркве. Наглашавање директне везе са Симеоном Немањом и осталим прецима, видљиво је на сликарству унутрашње припрате. Приказани ликови на источној и западној страни ове припрате повезани су идејно и формално, а основа су генеалошке лозе Немањића која ће се остварити потом у Грачаници.[115] У сусрету са новоосвојеним крајевима током Милутинове владавине, процес циркулације искустава између српских и византијских центара је убрзан. Тако се нови талас византинизације у сликарству, исказао уношењем нових стилских и тематских новина, док је у градитељству ово значило напуштање облика рашке школе и окретање моделима карактеристичним за споменике Истока.[116]

У том ланцу наслеђивања Милутинова је црква надовезана не само на базилику из 11. века већ и једну каснију из времена Саве Немањића. У другој деценији 13. века Призрен је у држави краља Стефана Првовенчаног, а након политичке уследила је и црквена самосталност 1219. године. Базилика из овог периода је била мењана у конструктивном и сликарском смислу углавном, о чему сведоче сачувани трагови. Но, када средином 14. века Призрен постаје једна од царских престоница долази до још једне значењске промене. За време цара

[112] О хијеротопији у: Алексей М. Лидов (ур.), *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, Индрик, Моссква 2006.
[113]Милоје Васић, „Црква Св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан“, 95.
[114] Исто, 19. Из натписа поред насликаног краља Милутина у припрати.
[115]Драган Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, 295–312.
[116]Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, 17.

Душана, приликом проглашења патријаршије 1346. године, Богородица Љевишка постаје *митрополија призренска*. Тај назив ће задржати и касније, након освајања Турака, односно, у бројним записима и богослужбеним књигама из тог периода биће овако означена.[117]

Но, заправо, ова црква свима остаје позната као *Богородица Љевишка*. Тим је именом позната и у средњем веку, као и у путописима с краја 19. века, а тако је и данас знамо. Али на шта указују ове речи њеног имена? Можемо ли их одвојено анализирати?

Уствари, већ на први поглед видимо да ове две речи и не иду једна уз другу, тј. не указују на исту особину. Реч *Љевишка*, рекли бисмо, топонимски одређује цркву, знајући да се налази на *Левишком пољу*. Иако не постоји сигуран одговор на питање како се ова реч усталила и припојила називу, чувена је белешка Петра Костића, који је у 19. веку записао многа тадашња предања о историји Призрена. Према једном од забележених црква је некада била сна левој обали реке Бистрице, па отуда формирање речи односно географског појма *Левише* којим је и означен део града у ком се налази ова црква. Каснијим изливањем реке (постоји запис о великој поплави у турском периоду, али она која би променила ток, морала је бити раније) измештен је њен ток, па црква више није уз леву обалу Бистрице већ њену десну, заривена у ткиво града, окружена ниским кућама.[118]

Но, иако у литератури мање цитиран, један други текст, Александра Ломе, нас суочава са тезом да је у случају имена *Љевишке* реч о хагиотопониму. Он сведочи у прилог континуитету и значају сакралног места за призренску област још од преднемањићког доба. Имајући у виду да је Богородица Љевишка, као епископска црква била црквено-административно седиште за ширу околину, аутор претпоставља да је именом Левиша било означено шире црквено имање, а

[117]Исто, 19.
[118]Петар Костић, „Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX“ *веку* у: *Призрен, царски град (хрестоматија)*, НУБ „Иво Андрић“, Приштина, 2005, 114. О промени тока реке и топониму Љевиша такође у: Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија*, 29–36.

не само део града, што потврђују називи знатно удаљенијих села.[119] *Левишка* као описни придев је из тог контекста, знатно касније, у 14. веку враћен имену Милутинове цркве. Она претходница на чијим је темељима настала била је вероватно посвећена Богородици *Елеуси* (Милостивој), из чијег имена Лома изводи присвојни придев и гради хагиотопоним.[120]

Посвета *Богородици Елеуси* ипак није претрајала векове. Данас знамо да је посвећена *Успењу Богородице,* али чини се да ни ова посвета није сасвим опстала као део њеног имена. *Богородица* у контексту промена имена места указује и на друге значењске промене које су уследиле, а оне прате позније функционалне трансформације.

Наиме, у јуну 1455. године војска Мехмеда II Освајача је запосела Призрен као део новоосвојених територија.[121] У периоду који следи[122] црква је претворена у џамију, додаје јој се дрвено, па зидано минаре, подиже михраб, сводови и зидови старог објекта добијају нови изглед у складу са новом функцијом. У значењском смислу овај храм доживљава још бројније промене. Уствари оне су биле нераскидиви део материјалних транформација које смо набројали, али у којима даље можемо тражити промену мере сведочанствености споменика. Ове промене су дубље од физичких.

Због величине храма, добре позиције у граду и статуса који је имала раније, црква је била преобраћена[123] у *Атик џамију* (Cami-i atik), и већ тиме јој је, на одређени начин, придат значај. *Атик* на арапском језику значи *старо, старинско, важно.*[124] Чини се да је већ тад и произведена у споменик. Истовремено називана је и *Џума џамијом* (Cuma camisi), тј. Џамијом петка, јер се тим даном у њој клањало. И овим јој је дато на значају, али и „одређено" ново име *Црква Свете Петке*, због дана којим је највише посећивана и у ком се

[119]Нека од села чија имена Лома анализира помињу се у хрисовуљи краља Стефана Уроша III Дечанског из 1326. године којом се потврђује имање цркве Богородице Љевишке.
[120] Александар Лома, „О имену Богородице Љевишке", *Зборник Филозофског факултета*, Серија А, књ. XVI, 1989, 91–100.
[121]Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, 13.
[122]О томе када је црква претворена у џамију и непрецизним датовањима у: Hasan Kaleši, „Kada je crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu pretvorena u džamiju".
[123] У османским изворима се јавља још једно име за преобраћену цркву – Фетхие џамија, џамија освајача. Овим се имплицира да је била прва конвертована црква у Призрену након османских освајања.
[124] Петар Костић, *Црквени живот православних Срба,* 115.

дешавао религијски обред. Ово је заправо резултат промене друштвене структуре града, односно „корисника“ храма. Након дугог периода турског владања Призреном дошло је до заборава посвете цркве. Промена функције цркве, промена је значења, те аутоматски позива и на селекцију памћења. Памте се нови садржаји и конструишу митови.[125] Тако је Богородица Љевишка након ослобођења Призрена од Османлија 1912. називана: *црквом Свете Петке* и то не „без разлога“. Већ управо као последица трајања светости места, настављања сакралних обреда, али једне друге вере.

Овај назив цркве, не само да је коришћен тада, већ се задржао и знатно након одласка Турака. Интересантно је чак, да се и у делу документације Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, вођене током рестаураторско-конзерваторских радова на цркви педесетих година 20. века, црква јавља са овом посветом. По сећању Слободана Ненадовића, тадашњег руководиоца конзерваторских радова, само претварање цркве у џамију, а онда и промена имена, је „доводило обичан и неупућени свет у недоумицу: да ли је тај објекат заиста био црква или је одувек био џамија“ па су и мештани околних села, православне вероисповести сумњали да се испод беле, иако необично издужене џамије, крије црква. „Ипак, то је била црква“ казивали су мештани, чије памћење није досезало да далеких предака.[126] „Новооткривено“ име цркве Богородице Љевишке је за Призренце, такође, представљало забуну, јер је то црква коју су називали Светом Петком. Иако је простор од десне обале Бистице ка Ђаковици називан Левишким пољем, име храма није остало упамћено.[127]

Након ослобођења Призрена 1912. године џамија је поново постала православна богомоља. Десетак година касније се са ње уклања минаре, тачније 1923, а обимним конзерваторско-рестаураторским радовима у периоду 1950–53. године цркви се враћа ранији изглед очуван и данас, са мањим изменама. Тако се у 20. веку опет обнавља функција и значење Милутинове цркве.

Године 1948. Богородица Љевишка је стављена под заштиту државе као *културно-историјски споменик*, а 1990. категорисана као *културни споменик од*

[125]Иван Степанович Јастребов, *Податци за историју српске цркве,* 71; Милош Милојевић, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, III, 122.
[126]Слободан Ненадовић, „Два питања у вези са призренским споменицима: Цркве Богородице Љевишке и Светих Арханђела и џамије Синан-паше“, *Косовско-Метохијски зборник* 3, 2005, 3.
[127] Исто, 7.

изузетног значаја.[128] Године 2006. препозната је као *светска баштине у опасности*.

Начини вредновања овог културно-историјског споменика показују да постоје велике разлике у рецепцијама вредности код различитих заједница, како оне научне, тако и међу локалним, етничким групама које су све у одређеној мери корисници овог наслеђа. Стога Богородицу Љевишку посматрамо као живи организам чије се вредновање мења зависно од контекста у ком је комуницирана, интерпретирана и коришћена. Овај споменик видимо, дакле, као својеврсну *хетеротопију*, место ван стварног места, утопију, или тачније распореде, како их назива Фуко, који ступају у директне или обрнуте аналогије са стварним простором или друштвом.[129] Његово је стварно место у граду Призрену, са десне стране реке Бистрице, док *просторност* ове цркве можемо одредити у оквирима града Призрена, Србије некад и данас, Византије, Османског царства, ..., целог света обзиром да је препознат као *светска баштина*. Наравно, ови простори су колико стварни толико и утопијски (а и сами називи не указују на јасне међе географског простора). Сам споменик ступа у односе, сложене *распореде*, са просторним и друштвеним окружењем, оним који му претходи или му следи. Мења се спрам друштвених структура, њихових потреба и склоности, а његово очување условљено је односом човека према стварности. Поимање прошлости, битно зависи од поимања садашњице.

[128]Александра Давидов – Темерински, „Призрен, Богородица Љевишка“, у: *Споменичко наслеђе Србије*, Светлана Пејић (ур.), Републички завод за зашиту споменика културе Београд, Београд 2007, 322.
[129]*Mišel Fuko 1926-1984-2004 Hrestomatija*, 31.

ПРОБЛЕМ БАШТИЊЕЊА СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА: ДРУШТВЕНО-ПРАВНИ АСПЕКТИ

Иако је интересовање за чување старих предмета постојало и раније, први правни прописи који се односе на заштиту старина зарад *сећања* на исте, у Србији су настали тек у деветнаестом веку.

Средњовековни прописи попут оних у Душановом законику да „шта ко нађе у царевој земљи, да не узме, те да не рекне: вратићу ако ко препозна, ако ли дигне или узме да плати исто као лопов или гусар“[130] односе се тек на заштиту приватног права својине, односно настали су ради регулисања правно-имовинских односа, а не ради општег сазнања и заштите тих предмета као сведочанстава прошлости. У старијем правном акту Светосавском хрисовуљом уређује се заштита предмета од верског и црквеног значаја „(...) и аште кто украде што внутр цркве, до свеште, воска или тамијана, да му се кушта распе“.[131] Дакле, крађа као кривично дело и црквена анатема као последица штитили су богослужбене предмете који су се налазили у цркви. Ипак, овим нормама нису прописане правне санкције за оне који уништавају, па оне имају пре моралну, него правну тежину. Такође, иако у средњовековним повељама о оснивању, обнављању и даривању цркава и манастира ктитори посебном одредбом траже да се њихове задужбине не руше и оштећују, као ни предмети који се у њима налазе, ове одредбе (и даље само моралног карактера) нису сасвим поштоване, па знамо да је било уништавања и пљачки сакралних целина.[132]

Оно што је важно, за истраживање генезе *споменичког права*[133], јесте чињеница да у средњовековној Србији није постојао закон који штити старе цркве и градове и њихове остатке, па је било могуће изградити сасвим нову и

[130] Никола Радојчић (прир.), *Душанов законик*, 55.
[131] Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931, 94.
[132] Vladimir Brguljan, „Začeci spomeničkog prava“, 508–509.
[133] „Под споменичким правом се подразумева скуп правних норми којима се уређују друштвени односи у вези са споменицима културе, архитектуре, уметности, историје односно друкчије названим непокретним и другим културним добрима.“ Види: Бладимир Бргуљан, *Споменичко право*, 29.

битно другачију цркву на зидинама неке старије. Овако су саграђене и неке од репрезентативнијих цркава српског средњег века, па и задужбина краља Милутина Богородица Љевишка у Призрену.[134] Чином нове изградње очувана је намена и светост места, док свест о значају облика саме цркве није постојала. Ипак, такав однос према овој врсти старина промењен је средином четрнаестог века, односно ставови из једног византијског зборника црквеног, државног и грађанског права који је био кодификован и у средњовековној Србији откривају нам то. Принципи такозване *Скраћене Синтагме Матије Властара*[135] „Иже вет'хи храм понављајеј од првњаго образа да не исходит...“ говоре да се при обнављању срушеног, оронулог, старог храма не треба удаљавати од првобитног изгледа старијег храма.[136]

Иако знамо да ово није поштовано увек, нарочито када је старија црква веома оштећена, извесна брига за старине у средњем веку ипак јесте постојала, а закључујемо да је била кодификована тек црквеним правом.

Саме цркве, манастири, средњовековни градови, дворци, али и рукописи и надробни споменици јесу осетили „зуб времена“ те били оштећени и уништавани кроз време на различите начине и из многобројних разлога. Све оно што бисмо данас приписали корпусу *баштине*, било је препознато као вредно те обнављано и чувано тек спорадично. Брига о старинама се сводила на иницијативу цркве и појединаца који бележе стање верских објеката, а почетком осамнаестог века детаљније извештавају о стању цркава и праве њихов попис.

Ситуација је слична и почетком наредног века, с тим да се услед већих слобода које је Србија стекла након Другог српског устанка јавља веће

---

[134] На ово упућује већ помињани део натписа из рељефне траке од опеке на спољној страни централне олтарске апсиде: „поновио от самог основанија“. Види: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века,* Српска краљевска академија, Београд 1912, 608 – 611.

[135] Прилагођена и преведена верзија на словенски језик у време цара Душана.

[136] Стојан Новаковић, *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*, Државна штампарија, Београд 1907, 330. Овај пропис тумачили су различито наши водећи истраживачи у области споменичког права Стеван Томић и Владимир Бргуљан услед погрешног превода последње речи навода. Њиме се добија дијаметрално супротно значење, односно разумевање прописа, те сматрамо да је на то важно указати. Види: Стеван Томић, „Заштита споменика културе у Србији 1828 – 1853“, *Зборник заштите споменика културе*, књ. VII 1957, 1958, 1. и Vladimir Brguljan, „Začeci spomeničkog prava“, 503–509. Захваљујем колегиници Марки Томић Ђурић за тачан превод спорне речи.

интересовање за бригу о старинама али и жеља да се оне „упознају, прикупе, обезбеде и чувају“.[137]

Прва административна наредба о старинама потиче из око 1828. године када кнез Милош Обреновић наређује да се пријави сваки налазак било какве старине, о чему ће бити извештаван наредних година. Тек 1836. новим актом се наређује стварање пописа свих цркава и манастира. Занимљиво је да су актом дата и упутства за правилно сачињавање евиденције. Она се односе на рубрике: „наименованије и храм цркве; где лежи, у селу или изван села и положеније места на коме лежи; кад је начињена и од кога; од каква је материјала и у каквом се стању налази; утврди црковне; одјејаниа црквовна; књиге; звона; новац; имјение црковно изван цркве (покретно и непокретно) и особита примјечанија“. Овим пописом евидентиране су 293 цркве и 50 манастира. Не знамо да ли је нечему конкретном послужио попис, али је јасно да он представља доказ о бризи власти за старине.[138]

У каснијим годинама та брига се огледала у обнови неколико манастирских цркава. Године 1839. се обнавља црква манастира Студенице, а у уговору који потписују тадашње Министарство просвете (Попечитељство просвештенија) и извршитељ радова (зидарски устабаша) Настас Стефановић могуће је исчитати однос према старинама. Налаже се да се отворе 36 прозора и обнове „као што су у старо време били“, као и да се „13 дирека (...) онако углади (...) како су од древности и други начињени били (...)“.[139] Поштовање старине огледа се посебно у делу уговора који се односи на сликарство: „Стари молерај у цркви у нутри да се ни мало не квари ни замазује. Ово треба да се древности и достопамјатности ради чува и не квари“.[140] Дакле, исказује се поштовање *старосне вредности* уз свест о дуговекости као очувању памћења. Слично гласе и упутства за обнову зидног сликарства цркве манастира Манасија из 1844. године: „Но, оно што је у молерају гди год избушено, да се само оно што је избушено попуни и по начину старог молераја попуни, а у

[137]Стеван Томић, „Заштита споменика културе у Србији 1828 – 1853“, 3. У истом тексту (са старијом литературом и изворима) види више о активностима Вука Караџића, Јоакима Вујића, Ђорђа Магарашевића, Јанка Шафарика.
[138] Исто.
[139] Исто.
[140] Исто, 4.

стари молерај да се не дира“.[141] У таквим упутствима за рад, препознајемо неке принципе савремене конзервације.

Ових година се обнављају и други манастири у Србији, а 1842. године указом од 27. марта објављен је устав Друштва Српске словесности (касније Српског ученог друштва, а потом Српске академије наука) међу чијим оснивачима су били Јован Стерија Поповић, тадашњи начелник поменутог Попечитељства просвештенија и Јанко Шафарик, професор Лицеја који су битно допринели истраживању и заштити старина у Србији. Рад самог Друштва био је прекинут династичким променама, а настављен 1844, док су активности Јована Стерије Поповића развијане континуирано ка прикупљању и очувању *древности*, те оснивању Народног музеја. Изразом *древности* у тадашњим документима[142] означени су предмети који се налазе на различитим местима под земљом или изнад ње, чувани на различитим местима, које треба сакупити јер „за испитатеље древности од велике важности могу бити“. Дакле, за истраживаче прошлости, или боље рећи историје. Предлог Попечитељства просвештенија се односио и на потражњу годишње суме новца за истраживање старина. Она није одобрена, мада се наставило са обновом споменика средњовековне културе, тачније, манастира, за коју је основана и стручна комисија.

У мноштву расутих догађаја везаних за обнову појединачних цркава, издваја се ипак крај 1843. године, тачније 13. новембар као битан датум у историји заштите споменика културе у Србији. Стерија Поповић је тада у име Попечитељства државном Савету предложио доношење једне посебне „уредно издате уредбе“ о забрани рушења старих градова и њихових развалина. Он истиче као вредност ових *споменика древности* што „не само љубитељима историје увеселеније и у многим предметима разрешеније подају но и земљу нашу занимљивом, знатном и класичном чине“. Доношење уредбе предлаже да би се древности сачувале од „нападенија“ и „за потомство у целости остале“. Дакле, овде се истиче *сврха* заштите, што је и први корак ка једној уредби.

[141] Исто, 7.
[142] У питању су предлози Попечитељаства просвештенија, односно Јована Стерије Поповића као начелника, упућени државном Савету.

Такође, траже се одређене санкције за оне који поступају противно забрани о рушењу поменутих старина. Сходно томе, а како Томић са правног аспекта препознаје, овај предлог има све елементе потребне за законски акт о заштити старина, односно древности, архаично речено тадашњом редакцијом српског језика.

Овај предлог у историографији и јесте познат као Нацрт закона о заштити старина. Он није прихваћен у целости, већ је на њега одговорено почетком наредне године уз делимично одобравање чиме није препозната његова оригиналност и правовременост. Прихваћен је на нивоу уредбе у смислу наредбе, али како њиме нису прописане санкције, није дакле, донета уредба у смислу закона на шта се односио предлог Стерије Поповића.[143] Такође, ова се уредба ограничавала на чување старина изнад земље, али не и оних у земљи. Важно је рећи и да у суседним земљама у то време нема законских аката који уређују однос према баштини. Тек је у Грчкој од 1834. године постојао закон о заштити старина.[144]

У наредним годинама настојања Попечитељства наставило је Друштво српске словесности, а она су се огледала сада у подршци за обнову многих споменика, као и истраживање, евидентирање, и прикупљање старина.[145]

Израз *споменик древности* који је у овом периоду коришћен, није био јасно дефинисан. Он указује да је споменик древности све оно што потиче из прошлости. Дакле, односио се на споменике прошлости као документе једног минулог времена. И из указа кнеза Милоша Обреновића из 1844, да се „споменици древности колико је могуће ненарушими сачувају“ запажамо да је овде реч о споменику као документу прошлости који судећи по другом Стеријином предлогу, може расветлити нека питања из историје. Значи, објаснити прошлост из које је потекао.

Такав однос према споменику као нечему што нужно потиче из прошлости задржан је дуго, а имао је и своје правно утемељење. Године 1881. Михаило Валтровић, даје нацрт Закона о историјским и уметничким старинама

[143] Stevan Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, 28–29.
[144] Исто, 7–8.
[145] Нарочито за Народни музеј који је био у оснивању.

у Србији, којим надзор над старинама приписује управи Народне Библиотеке и Народном музеју. Закон се битним делом односио на регулисање извоза старина и старина у приватном власништву, али није изгласан. У каснијем нацрту закона из 1889. *старинама* су означени предмети „који се тичу некадашњег политичког, вероисповедног и приватног живота у српској земљи, почевши од најстаријег па до најновијег доба“. Ови предлози закона нису усвојени, као ни онај из 1908. године, мада су донети закони којима су важне баштинске установе добиле самосталност: *Закон о Народној библиотеци и Народном музеју* (1881) и *Закон о Државној архиви* (1889). У предлогу закона који је 1908. године поднешен Народној скупштини Краљевине Србије користи се искључиво израз *старина* као замена за све раније, а њиме се означавају предмети „који имају културне, научне, историјске или уметничке вредности за доба у којем су настали и за место у којем су постали“.[146]

Овде први пут наилазимо на израз *вредности*, а он ће се задржати и у каснијим правним актима. У Закону о шумама из 1929. у Краљевини Југославији једна се одредба односи на заштиту предмета од историјске, научне и уметничке вредности, а према њој је касније, 1932. године донета Наредба о чувању и одржавању оваквих предмета која има све елементе закона о заштити споменика.[147] У грађевински закон од 1931. године били су унети прописи о *историјско-уметничким местима* и *историјски-уметничким зградама* који имају историјски или уметнички *значај*.

Тај *значај* дефинише *вредност* споменика, а он се односи, како то касније нуди као дефиницију споменика културе Стеван Томић, на *својство* предмета да у данашњем облику и стању могу (својим особинама) бити докази неких историјских збивања и културних достигнућа, обичаја и начина живота, као и извори за разна сазнања и средство за одржавање сећања на значајне догађаје, идеје и људе. Ово својство упућује и на јавни интерес, који и захтева да они, као споменици буду сачувани.[148]

[146]Stevan Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji,* 95; Владимир Бргуљан, *Систем заштите споменика културе у СР Србији*, РЗЗСК, Београд, 1967, 5–14.
[147]Владимир Бргуљан, *Споменичко право*, 42.
[148]Stevan Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji,* 114.

Разлика коју примећујемо између правног одређења и каснијег научног дефинисања споменика, а које је настало на трагу развоја споменичког права, јесте она битна разлика коју и у науци о баштини уочавамо у другој половини двадесетог века. Споменик више није окарактерисан само својом старошћу, или како Ригл каже старосном вредношћу, па ни историјском, већ информатичким потенцијалом и комуникативношћу. Раније схватан као документ, или сведочанство прошлости, споменик је сада *споменик садашњости*, па је и питање баштињења проблем савременог друштва.[149]

У правном систему, терминолошке разлике су споро развијане кроз шире објашњење, али су се синонимни термини за споменик смењивали пратећи тадашњи дух времена, односно степен развоја свести о наслеђу.

За време Другог светског рата у Србији се објављује Уредба о чувању старина 1941. године. Измењена и проширена објављена је и наредне године. Но, иако се њоме враћа стари израз *старине*, ова Уредба прописује мере заштите за археолошке, уметничке, историјске и етнографске споменике, те регулише начине и могућности истраживања, ископавања и поступања приликом случајног проналаска оваквих споменика под водом или земљом. Ова Уредба је важила у Србији до ослобођења Београда 20. октобра 1944.

Убрзо у фебруару 1945. донета је Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина, а потом и први закон из ове области у новој Југославији. Практични аспекти службе заштите су овде сада много детаљније прописани. Они донекле и указују на суштинску разлику између Одредбе и првог закона. Набрајањем врсте предмета који јесу споменици Одредба нуди аналитичку дефиницију споменика, али не нуди механизам за утврђивање споменичких својстава. Дакле, исказано је схватање заштите *a priori* тј. *in abstracto.* Како препознати и признати својство споменика описано је у закону из 1945. Њиме је заправо регулисан рад институција које са баве питањем заштите, те утврђена путања од препознатавња, преко предлога, до валоризације и проглашења споменика заштићених од стране државе. Ова гаранција се односи на његово очување, па су као део закона унете забране о физичком уништавању,

[149]До ове промене је свакако дошло развојем науке о баштини.

премештању, недозвољеној рестаурацији, недозвољеној градњи нових објеката у близини споменика, отуђења или извоза. Ови аспекти заштите су условили и уређење новооснованих установа заштите, које подразумевају стручни и научно-истраживачки рад у овој области. Такође, овим законом је отпочео активни и системски рад на заштити, проучавању и документовању наслеђа. Доживео је касније измене и допуне објавом новог закона 1946, 1959 и 1965. године.[150]

Савезним и републичким законима је уређивана делатност заштите споменика културе у Србији све до 1977. када Србија доноси Закон о заштити *културних добара* који се примењује на територији Србије, а ван аутономних покрајина. Ово је први закон који регулише јединствену област заштите споменика културе, музејских предмета, архивске грађе, старе и ретке књиге. Закон прави разлику између покретних и непокретних културних добара, а зависно од културног, историјског и друштвеног значаја ових добара уводи категорије: *културна добра*, *културна добра од великог значаја* и *културна добра од изузетног значаја*.[151] Ове категорије важе и актуелним законом.[152]

Сам закон је доживео измене и допуне 1990. године, а 1994. године је донет Закон о *културним добрима* који је и данас на снази. Културним добрима означене су, не баш прецизно, „ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту утврђену овим законом“.[153] Законом је још регулисано управљање културним добрима односно надлежности баштинских институција као и одговорности сопственика, те казнене мере непоштовање предложених мера заштите. Једна од обавеза баштинских установа је вођење Регистра и Централног регистра о културним добрима по врстама. Документација која чини ове регистре је општег типа и својим садржајем у битној мери показује да се концепт евидентирања и документовања споменика није битно мењао, на пример у односу на поменути

[150] Stevan Tomić (ur.), *Dvadeset godina pravne zaštite spomenika kulture i prirode u Jugoslaviji 1945–1965*, Bilten, posebno izdanje, Društvo konzervatora Srbije, Beograd, 1965.
[151] Милета Милић, „Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији“ у: Светлана Пејић (ур.) *Споменичко наслеђе Србије*, 9.
[152] *Закон о културним добрима*, Службени гласник Републике Србије, број 71/94, Чл. 1 и 5.
[153] Исто, Чл. 1.

акт из 1936, сем у правно-техничком смислу. Дакле, садржи акта о утврђивању културних добара, техничку и фото документацију.[154]

Сам закон прописује и процедуру за *утврђивање културних добара*, тј. стављање културних добара под заштиту државе. Нека од својстава културних добара која су прописана законом као критеријуми за њихову заштиту, примећујемо да су била препозната већ са првим размишљањима о заштити старина, док су нека профилисана касније.

Према актуелном Закону о културним добрима

> Културно добро од изузетног значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика:
> 1) посебан значај за друштвени, историјски и културни развој народа у националној историји, односно за развој његовог природног окружења;
> 2) сведочи о пресудним историјским догађајима и личностима и њиховом деловању у националној историји;
> 3) представља јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена или јединствене примерке из историје природе;
> 4) велики утицај на развој друштва, културе, технике и науке;
> 5) изузетну уметничку или естетску вредност.
> Културно добро од великог значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика:
> 1) значајно је за одређено подручје или раздобље;
> 2) сведочи о друштвеним или природним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја у одређеним раздобљима;
> 3) сведочи о значајним догађајима и истакнутим личностима из националне историје.[155]

Односно, да би се предмет категорисао као културно добро мора садржати одређена обележја која представљају вредности унутар неког културног система, па у том смислу, као посебно битни критеријуми приликом утврђивања приоритета у заштити баштине, на пример номиновања за Унескову листу *Светске баштине* препознају се следеће вредности предмета баштињења:

---

[154] *Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима*, Службени гласник Републике Србије, бр. 30/95.
[155] *Закон о културним добрима*, 1994, Чл.5.

историјска, старосна, амбијентална, урбанистичка, научно-истраживачка, вредност реткости, репрезентативности, целовитости која се изражава у јединству функција и облика, социјална вредност, симболичка, друштвена и духовна, вредност аутентичности и тд.[156]

Овај напор за препознавањем различитих вредности споменика ради што презицније категоризације целокупне баштине, смишљен је, заправо, с намером адекватног управљања специфичном баштином. Наиме, поред међународних конвенција ратификованим у нашој земљи, које уређују односе различитих интересних страна према баштини, а у специфичним условима (оружани сукоби, услови окупиране територије...),[157] *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* настала је ради препознавања и очувања *универзалне баштине* на чијој заштити треба да сарађује целокупна међународна заједница. Ова конвенција је усвојена на генералној конференцији Унескоа у Паризу 1972. године, а ратификована у СФРЈ 1974.[158] Настала је дакле, у циљу гарантовања ефикасне заштите и очувања, као и што активније популаризације културне и природне баштине која представља универзалну вредност по критеријума које прописује Унеско.[159] Баштина која одговара критеријумима, а коју је предложила земља потписница конвенције уписује се на листу *Светске баштине*, чиме заправо стиче статус *повлашћене* баштине о којој треба да се стара цела међународна заједница.[160] Критеријуми за избор наслеђа које ће бити уписано на Листу светске културне баштине се односе на следеће карактеристике споменичког наслеђа:

- I да је ремек-дело људског креативног генија;

---

[156] Hristina Mikić (red.), *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara*, 30–31.

[157] *Конвенција за заштиту добара у случају оружаног сукоба*, Службени лист ФНРЈ од 2.4.1956. Конвенција је потписана у Хагу 1954. године, а већ наредне 1955. је била ратификована у ФНРЈ; Део конвенције је и Протокол о спречавању извоза културних добара са окупиране територије.

[158]Конвенцију је ратификовала СФРЈ 1974, да би је након мењања државних оквира правно наследиле Савезна Република Југославија (од 1992), па Србија и Црна Гора (од 2003.) и коначно Република Србија (од 2006.).

[159] *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*, Чл. 5, 6, 11.

[160]На Унесковој листи Светске баштине као представници Републике Србије уписани су споменици и просторне целине Стари Рас и Сопоћани (1979), Студеница (1986), Средњовековни споменици на Косову (Манастир Дечани, 2004 – Манастири Пећка патријаршија, Манастир Грачаница, Црква Богородице Љевишке у Призрену, 2006), Гамзиград – Ромулијана, Галеријева палата (2007). http://whc.unesco.org/en/statesparties/rs Страница посећена 20.12.2015.

- II да представља важну промену људских вредности кроз одређено временско раздобље у једном културном простору света, на подручју развоја архитектуре или технологије, монументалних уметности, урбанизма или дизајна предела;
- III да буде јединствено или изузетно сведочанство културе, односно цивилизације која постоји или је нестала;
- IV да буде изузетан пример типа грађевине или архитектонске, односно технолошке целине или предела који представља важну етапу (или етапе) људске историје;
- V да је изванредан пример традиционалног људског насеља, употребе тла или мора који је репрезентативан за целу културу (или културе), или пример људске интеракције са околином, нарочито када је подложна утицајима неповратних промена;
- VI да је директно или опипљиво повезан са живом традицијом, идејама или веровањима, са умјетничким и књижевним радовима јединственог универзалног значаја. (Комитет сматра да се на овај критеријум треба позивати само уз неки други критеријум).[161]

Богородица Љевишка је уписана на листу *Светске баштине* заједно са три средњовековна манастира испуњавајући критеријуме II и III. Као једини европски споменици налазе се и на листи *Светске баштине у опасности*, пројекта предвиђеног Конвенцијом из 1972, а који предвиђа заштиту, популаризацију и рехабилитацију угроженог наслеђа.[162]

Међународно призната Конвенција о заштити светске културне и природне баштине и њоме препоручене мере очувања баштине ипак нису обавезујуће. Конвенција представља тек препоруку и један могући модел савременог разумевања заштите баштине. Тако, угрожени споменици могу бити дуго времена на листи Светске баштине у опасности, па чак и потпуно уништени. Средњовековни споменици на Косову су пуних десет година у категорији угрожених споменика, без изгледа да ће ускоро бити скинути са листе. Неефикасност и немогућност реаговања на савремене феномене угрожавања споменичког наслеђе, види се најбоље на примеру наслеђа Сирије и конкретно града Палмире, који је на листи Светске баштине од 1980, а од 2013.

[161]Види: http://whc.unesco.org/en/criteria/ Страница посећена 20.12.2015.
[162] Богородица Љевишка је са манастирима Грачаница, Пећка патријаршија и Дечани уписана на Листу светске баштине у опасности као представник Републике Србије, а под заједничким називом Средњовековни споменици на Косову. Више о овоме у даљем раду.

на листи угрожене баштине.[163] Након деструктивних напада Терористичке организације *Исламска држава* овај антички град је страдао у мери која је непозната и експертима Унеска, за које је и даље недоступна.[164] Иако постоје напори да експертска мисија Унеска дође до локалитета како би утврдила стање ствари и предложила хитне мере (техничке) заштите, приступ овој баштини нужно ће се трансформисати. Бројни артефакти са локалитета илегалном трговином стижу до Европе,[165] док рушевине Палмире опстају као носиоци нових значења у једној ратом нарушеној и измењеној стварности, у којој је тешко борити се за идеју Ирине Бокове, генералног директора Унеска, да „Палмира припада целом човечанству и свим Сиријцима. Сви Сиријци заједно морају бити у стању да поврате то наслеђе као симбол идентитета и достојанства. (...) Заштита наслеђа је неодвојива од заштите људских живота, узимајући у обзир ране и патње становништва током сукоба који траје“.[166]

Понекад је вредност споменика као документа времена (и овој скоријег) она која у неком тренутку надилази све друге, или успоставља различите релације са другим вредносним слојевима споменика.[167] Вредности споменика, у правним оквирима закона и међународних конвенција дате као дефинисани критеријум за савремени однос према баштини, извесно је – променљиве су. Оне проистичу из различитих потреба друштва, односно, значаја који споменик има у датом тренутку. Стога је јасно да је валоризација споменика, као корак ка утврђивању стратегије баштињења, незавршен процес. Сам процес вредновања тиче се овде институционалног оквира, док проучавање припада ширем научном дискурсу, који овај претходни фундира. У том смислу, а како то Мароевић истиче, поље одређености као наше сазнање о предмету и поље неодређености као мноштво очекиваних сазнања која треба открити, чине науку и праксу заштите *будним*.[168] Њихова узајамна спрега помера однос ових поља и чини их одрживим у памћењу друштва.

---

[163] http://whc.unesco.org/en/list/23 Страница посећена 15.4.2016.
[164] https://www.youtube.com/watch?v=73-2iXkrAyM Страница посећена 15.4.2016.
[165] Исто.
[166] Види: http://whc.unesco.org/en/news/1479/ Страница посећена 18.4.2016.
[167] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 143.
[168] Исто, 143–144.

ОДНОС ПРЕМА СВЕДОЧАНСТВЕНОСТИ: БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА У СИСТЕМУ ОРГАНИЗОВАНЕ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У РС (1947-1999)

Најзначајнији српски средњовековни манастири, цркве и утврђења били су међу првим споменицима културе стављеним под заштиту државе након Другог светског рата. Овај примат у обради средњовековног наслеђа долазио је и стога што је значај заштите био посматран са становишта специфичних околности под којима су споменици стварани, а ова специфичност, како се истиче у Музејском приручнику 1 из 1949, „долазила је као последица огромног културног престижа наше средњовековне државе који је имао велики утицај на развој уметничких традиција".[169] Црква Богородице Љевишке стављена је под заштиту државе марта 1948. године, а две године након формалне заштите, уследило је проучавање, а потом и прве мере техничке заштите споменика, као и избор метода презентације споменичких вредности. Управо због слојевитости значења које је нудио као историјски извор, занимљиви су токови заштите овог споменика, његова интерпретација и презентација у годинама и деценијама по оснивању Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС 1947. године, па све до 1999. године. Период након ратних дешавања 1999. на Косову и Метохији у контексту истраживаног односа према сведочанствима прошлости, видимо као период дисконтинуитета, односно период прекида до тада примењиваних метода проучавања и заштите споменика. Нове друштено-политичке околности на Косову и Метохији су подразумевале и другачији однос према прошлости, па и споменику Цркви Богородице Љевишке у Призрену. Манифестације ових *погледа* су се испоставиле као битан изазов савременој теорији и пракси заштите наслеђа, па њих анализирамо засебно.

[169]Милорад Панић – Суреп (ур.), *Музејски приручник 1, Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја*, Музеолошки савет Министарства просвете НРС, Просвета, Београд 1949, 23.

ПРАВНА ОСНОВА КАО ПОДСТИЦАЈ ЗА ОРГАНИЗОВАНО ДЕЛОВАЊЕ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ НАСЛЕЂА

Непосредно након Другог светског рата када је створен правни оквир за јединствени систем заштите и бриге о наслеђу у Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ) учињени су и први системски напори у организовању заштите споменичког наслеђа на територији Србије. Године 1945-е, непуна два и по месеца после коначног ослобођења земље, донешен је први југословенски закон о заштити споменика и културе. Председништво Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) је усвојило *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије* (ДФЈ), а њиме је престала да важи *Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина* донета у фебруару исте године.[170] Будући да је Закон донет у време пре усвајања Устава нове државе, припада најзначајнијим општим правним актима у историји националног законодавства. Већ наредне године, након доношења Устава Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), Закон је делимично измењен и објављен као *Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости*[171] који се примењивао до доношења републичких закона о заштити споменика културе. Законом је предвиђено оснивање Врховног института за заштиту и научно проучавање споменика културе и природњачких реткости у Београду који би деловао под надзором Министарства просвете Савезне владе. Такође, Законом је било предвиђено и оснивање одговарајућих републичких завода у оквиру савезних земаља, чије би предлоге о признавању својстава датих споменика разматрао Врховни институт. Новоосновани Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије (НРС) у Београду (1947) (даље „Завод“), био је у статусу државног органа, односно управне установе. Обим и потреба за усклађивањем послова, убрзо су условили оснивање још једне

[170]Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) је 20. фебруара 1945. године донео Одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина. Њоме су стављене под заштиту државе „зграде од историјског и уметничког значаја, јавни споменици, бисте,слике, библиотеке и архиве државних и бивших самоуправних установа, научне збирке, музеји и слично“ (Службени лист ДФЈ, бр. 10/I).
[171]Службени лист ФНРЈ, бр. 81/II.

институције – Савезног института за заштиту споменика културе[172] при Савету за науку и културу владе ФНРЈ, са примарном функцијом суделовања у раду републичких завода и успостављању међународне сарадње.[173] Такође, њихов задатак је био и научног карактера, а односио се на изналажење решења за поједине проблеме заштите наслеђа.[174]

Након правног регулисања организоване заштите и бриге о наслеђу у ФНРЈ и у НРС, уследило је и практично деловање службе заштите, које је подразумевало доношење најранијих решења о стављању споменика културе под заштиту државе. Следиле су и прве мере за њихову техничку заштиту, као и избор метода презентације споменичких вредности. У пракси, за одлуке овог типа, био је надлежан Савет стручњака формиран при Заводу. Међу првим заштићеним споменицима нашли су се најзначајнији српски средњовековни манастири, цркве и утврђења, те је убрзо уследио и рад на њиховој конзервацији и рестаурацији.[175]

Упоредо са радом на терену, приступило се и теоријским елаборацијама о активностима новооснованог Завода у Београду и његових делатника, као и првим резултатима истраживања који су објављивани у оквиру пратећих стручних часописа. Већ у првим бројевима *Музеја*[176] и *Зборника заштите споменика културе*[177] можемо пратити непосредна искуства ангажованих конзерватора – архитеката, сликара и историчара уметности. Као саставни део стручне праксе организована су и предавања на тему деловања институције на заштити и проучавању споменика културе.[178] За кључни модел заштите издвојен

[172]Савезни институт за заштиту споменика културе је основан 13. маја 1950. године посебном уредбом Владе ФНРЈ.
[173]Владимир Бргуљан, *Споменичко право*, 47–71.
[174] Ђурђе Бошковић, „Уводна реч“, *Зборник заштите споменика културе*, Књига 1, свеска 1 1950, 1951, 5.
[175] Олга Батавељић, „Кратак преглед рада Завода за заштиту споменика културе НР Србије“, *Зборник заштите споменика културе*, Књига 1, свеска 1 1950, 1951, 207.
[176] Пун назив часописа: Музеји: часопис за музеолошко-конзерваторска питања; Издавач: „Просвета“, издавачко предузеће Србије, Београд, 1948.
[177] Издавач: Савезни институт за заштиту споменика културе, Научна књига, Београд, 1951.
[178]Предавања одржана у Савезном институту за заштиту споменика културе од 1951–1952 односила су се на питање правне заштите и дефиниције појма споменика, проблеме чишћења, рестаурације и конзервације слике, потом архитектуре, сакралне и профане, питања истраживања и уређења одређених урбаних целина, те на принципе рада службе заштите других земаља, нарочито Италије и Француске. Више о овоме у чланку: „Предавања одржана у Савезном институту за заштиту споменика културе“, *Зборник заштите споменика културе,* књига 2, свеска 1, (1952) 212–216.

је интердисциплинарни приступ у заштити добара, који је подразумевао заједнички рад различитих стручњака из земље и иностранства на сродном пољу заштите.[179]

Правне одлуке донете након Другог светског рата и новоорганизована служба заштите поставили су темеље даљем деловању по питању очувања наслеђа. Методологија проучавања и заштите која је тада развијана над споменицима доживела је касније, тек спорадичне надградње, условљене општим развојем технологије и друштва. Ипак, касније промене правног оквира у Србији нису битно утицале (унапредиле) на начин спровођења мера заштите споменичког наслеђа. У случају цркве Богородице Љевишке пионирски подухвати на истраживању, препознавању и очувању спознатих вредности које пратимо од тренутка стављања споменика под заштиту државе односно првих истраживања 1950–1952. до, рецимо, производње копија фресака које ће у другом, музејском простору сведочити о сликарству ове цркве, каснијим интервенцијама су верификовани. Зато се у анализи односа према овом споменику углавном задржавамо на тим првим и најзначајним напорима за очувањем баштине Богородице Љевишке.

СПЕЦИФИЧНИ ДОПРИНОСИ ПОВЕРЕНИКА У НОВОМ СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Међу службеницима Завода, а у циљу што успешнијег спровођења политике заштите посебно место припадало је и тзв. *повереницима* Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе. Како се о многим споменицима знало из литературе, или преко предања и усмене традиције, постојала је јасна потреба за систематизацијом знања и даљом научном обрадом културног наслеђа. Зато је и први задатак Завода био „приступити испитивању споменика на лицу места, утврдити фактичко стање ствари, и извршити критичко разматрање традиција или предања која се евентуално везују за одређени споменик.“ Такође, требало је регистровати проблеме и могућности хитне

[179]Олга Батавељић, „Кратак преглед рада Завода“, 205–206.

заштите споменика.[180] Како је правовременост била један од услова добре заштите у већини срезова[181] НРС Завод је организовао службу заштите преко среских, односно градских народних одбора и *повереника* тј. добровољних теренских сарадника који су водили надзор над заштићеним и евидентираним споменицима културе. Ширењем ове мреже Завод је вршио попис и имао увид у стварно стање на терену. Контакт између институције и повереника је одржаван углавном редовним преписками. Упутства за рад[182] и даље поступке приликом изненадних налаза културних предмета је Завод слао како повереницима, тако и надлежним повереништвима за просвету и културу среских и градских одбора.[183] Континуирана едукација остваривана је и путем серије предавања. На оваквим семинарима је било речи о питањима из области законодавства заштите, конзервације архитектонских, етнографских, историјских и археолошких споменика, споменика Народноослободилачке борбе, те школских предмета споменичког карактера.[184] Завод је имао своје издвојено одељење за Аутономну покрајину Војводину у Новом Саду, које је припремало предлоге за заштиту

[180] *Музејски приручник 1*, 27.

[181] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници*, Белешка која се односи на године 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1954. Повереника је било у следећим срезовима: златарски, љубићко-трнавски, звечански, студенички, смедеревски, копаонички, рађевски, белопаланачки, сокобањски, мачвански, кључки, пожаревачки, рамски, нишки, трстенички, милешевски, добрички, јабланички, лесковачки, ужички, пожешки, прибојски, гњилански, суворечки, поречки, бујановачки, крагујевачки, гружански, неродимски, жички, врањанљишки (?), параћински, раванички, бољевачки, суворечки, штавички, грачанички, жупски, сврљишки, барски, темнићки, крајински, расински, посавски, косанички, хомољски, црногорски, драгачевски, жупски, као још и (по белешци која се односи само на 1951. годину) тамнавски, царибродски, јастребачки, ресавски, деспотовачки, опленачки, крајински, тимочки, левачки, подримски, босилеградски, источки, моравски, таковски, расински, крушевачки, колубарски, мионички, орашки.

[182] Поред сажетијих упутстава у писмима званичника, објављено је и шире „Упутство за чување споменика“ у првом броју *Музеја* 1948. године на које се упућују повереници. Сам часопис је такође редовно дистибуиран овој мрежи сарадника. Проширено Упутство, са додатним текстовима о заштити споменика културе, институцијама и принципима заштите у Србији, те приложен Закон о заштити споменика културе и природних реткости из 1948. године објављени су наредне године у: *Музејски приручник 1*. Ова публикације је такође била доступна повереницима, а о дистрибуцији сазнајемо нарочито из: РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници*, Писмо Завода Обласном народном одбору (ОНО) Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) од 18.2.1950.

[183] Олга Батавељић, „Кратак преглед рада Завода“, 205–206.

[184] Један од примера из суседне републике: Љ.Р. „Течај Савезног института за поверенике заштите са територије НР Црне Горе“, *Зборник заштите споменика културе,* књига 2, свеска 1, 1952, 207. Иницијативе за сличне семинаре било је и у Србији, а претпоставља се да су и одржани. Из РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници*, Писмо Завода ОНО-у АКМО-а од 15.7.1950. сазнајемо да је Савет за науку и културу ФНРЈ у сарадњи са Министарством за науку и културу НР Босне и Херцеговине организовао течај за поверенике у Сарајеву, у августу исте године, а на који су били добродошли повереници НР Србије, „а првенствено са територије АКМО-а“.

покретних и непокретних споменика, али је било и врло самостално, те се старало о свим споменицима културе на овој територији. С друге стране, на територији Аутономне Косовско–Метохијске области (АКМО), рад Завода је битно зависио од својих повереника и њихових личних могућности да прикупе и пруже податке потребне за правилно функционисање и развијање рада на заштити наслеђа.[185] Ипак, њихов је вишезначан допринос у очувању и популаризацији наслеђа остао готово потпуно занемарен до данашњих дана.

Значај *повереника* службе заштите на Косову и Метохији за очување наслеђа

Повереници у косовско-метохијској области су били именовани Одлуком Завода, са задатком да воде „сталну евиденцију споменика културе (...), надзор над већ заштићеним споменицима те дају предлоге за заштиту угрожених споменика“.[186] Значај њиховог теренског рада, пре свега познавање локалног наслеђа, остао је сачуван у преписка вођеним управо између повереника и званичника надлежних институција. Преписке овог типа су значајно сведочанство из којег се може сагледати структура институције, пракса заштите те контексти у којима је наслеђе *живело*, а такође верно осликава и реакције локалног становништва на новонасталу ситуацију у њиховој најближој околини. Оваква врста писаног материјала посебно је значајна јер баца ново светло на још један домен службе заштите у њеном настајању – на значај и улогу повереника у систему заштите културних добара, њихова лична залагања и осећај у *препознавању* споменика културе, као и умешност његовог ваљаног *читања* на путу именовања у културно добро. Међутим, у досадашњој историографији, делатност повереника је потпуно скрајнута и неадекватно вреднована. Ово је тако, с једне стране, због тога што се неретко сматрало да је њихова улога споредна у раду институција заштите. Са друге стране, такав однос је за последицу имао слабу очуваност документације о раду повереника. Односно, и

[185]Олга Батавељић, „Кратак преглед рада Завода“, 1951, 207.
[186]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен*), Решење Завода од 12.8.1948. Именовање професора Крсте Зивгаревића за повереника Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС за град Призрен и Срез шарпланински. Решења којима се именују повереници углавном су типска и сличног су садржаја.

када је очувана није класификована као релевантна за проучавање службе заштите.

Повереници су, дакле, били представници Завода на терену којима се верује да могу *a priori* или *in abstracto* проценити шта то заправо јесте споменик културе, а потом га и предложити да *a posteriori* или *in concreto* заживи као део система заштите.[187] У пракси, то је значило да, након предлога (Завода или надлежног повереника) и теренског извештаја повереника, а потом образложења научне установе (Савета стручњака) Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС у Београду доноси решење о стављању предложене покретности или непокретности под заштиту државе. Појаву повереника службе заштите споменика културе склони смо да видимо као наставак уобичајене праксе повереништва за различите делатности, али и као одраз једног идејног система који се темељи на продуженом деловању, посредовању људске врлине – *поверења*, која, како један савремени речник синонима тумачи, има и следећа значења: [*поверење* – (вера у некога), поуздање, кредибилитет, поштовање, веровање, вера, уп. углед)].[188] Њих, пак, директно можемо везати за деликатну активност повереника, чије се име етимолошки везује за дати термин, односно *опуномоћеника*, како исти речник појашњава,[189] а такво значење је недвосмислено учитано у преписци коју тумачимо. Стога, данас бисмо рекли – *повереници су поуздани баштиници*. Заинтересованошћу за прошлост и посвојеним наслеђем, препознати су у систему заштите, као поуздана карика за стварање новог ланца баштиника.

Пионирски рад именованих повереника на Косову и Метохији забележен је делатношћу појединаца попут Драгутина Нешића, Недељка Виријевића, Крсте Зивгаревића, Василија Козарца, Срећка Лазића, Јована Девића, Шемси

[187] Разлику између ова два правна принципа дефинисања наслеђа Бргуљан види као кључну за поништавање *Одлуке о заштити и чувању културних споменика и старина*, Службени лист ДФЈ, бр. 10/I, 1945, а за проглашење *Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости ДФЈ*, Службени лист ДФЈ, бр. 54/I, 1945. Одлука, иако значајна јер аналитичким методом утврђује који се предмети стављају под заштиту државе, не предвиђа утврђивање својстава споменика, односно старина у посебном поступку. Види: Владимир Бргуљан, *Споменичко право*, 2006, 47–50.

[188] Објашњење термина је преузето из: Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима*, Корнет, Београд 2008, 455.

[189] Исто, 476. [*повереник*– м в. посредник 1.]; [*посредник*– м 1. Агент (трговачки), заступник, трговац, представник, повереник, опуномоћеник, отправник, одасланик].

Мехмедија, Минуша Диповеција, Милована Ђорђевића, Олге Стојановић, Ратомира Божића.

Први подаци које налазимо о овим повереницима Завода датују се у почетак 1948. године.[190] По угледу на поверенике новоснованог Обласног музеја у Приштини,[191] на Косову и Метохији је формирана и мрежа повереника Завода. Василије Козарац, управник Обласног музеја (Просветно одељење Среског Народног Одбора (СНО)), у свом писму Заводу наводи: „Обласни музеј је тек у стварању, прикупља се материјал са целог Космета и припрема за излагање. Музеј има своје поверенике у сваком срезу, то су углавном просветни референти, који би у исто време могли бити и повереници нашега Завода".[192] Музеј му шаље и предлог објеката у Приштини које би требало ставити под заштиту: „1) Сахат кула, из турског времена. 2) Царска џамија, зидана после Косовске битке. 3) Црква Св. Лазара, саграђена од камена, у којој се налази тело Кнеза Лазара".[193] О Василију Козарцу немамо даљег јављања, јер је вероватно прекинуо дужност због обавеза које је имао као управник Обласног музеја.[194] Повереником за Приштину и срез грачанички касније се именује Срећко Лазић.

У претходном писму, из пописаних споменика се не зна тачно на коју се цркву мисли, с обзиром на то да се по предању на месту за које се претпоставља да је гробно место кнеза Лазара налази џамија, те да је по избледелом сећању Приштеваца реч о Пиринас џамији, о чему пише већ Нушић почетком века. Знатно касније Б.Тодић пише у прилог истој претпоставци да је митрополијска црква у Приштини преобраћена у џамију, па иако се данас не зна где је тачно била, свакако је била посвећена Вазнесењу Христовом.[195] Отуд је зачудан

[190]Преписка коју анализирамо настала је у периоду 1948–1951. У име Завода писма упућена повереницима потписује секретар Синиша Миљковић, сем ако није наведено другачије.
[191]О врстама и задацима музеја, оснивању Обласног музеја у Приштини 1947, те организацији мреже повереника у: *Музејски приручник 1,* 10, 54.
[192]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Препис писма Василија Козарца са забелешком о његовом раду на терену (31.1.1948.).
[193] Исто.
[194]РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо Завода ОНО-у за Косово и Метохију Повереништву за просвету и културу од 5.2.1949.
[195] Бранислав Нушић, *Косово – опис земље и народа II*, Матица српска, Нови Сад, 1903, 10–12; Бранислав Тодић, „Митрополија у Приштини – прва гробна црква кнеза Лазара" у: Епископ рашко-призренски Павле и др. (ур.) *Свети кнез Лазар: Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389 – 1989*, БИГЗ, Београд 1989, 167–169.

предлог музеја, но Срећко Лазић на њега реагује и нуди објашњење.[196] О непознавању терена говори и чињеница да Музеј не даје предлог заштите за цркву Св. Николе у којој се налази дрвени иконостас дебарских мајстора из 19. века[197], док исказује занимање (као и Завод) за таваницу беговског конака у селу Новаке, тј. „дуборез мајстора из Македоније“ у опширној преписци са СНО Призрени са повереником шарпланинског среза, Крстом Зивгаревићем.[198]

Као повереник и Завода и Обласног музеја у Приштини у списима се наводи Недељко Виријевић, професор.[199] Виријевићева преписка осликава још један проблем са којим су се повереници суочавали у свом раду, те упућује и на несавршеност младе службе заштите којој је у будућности предстојао проблем решавања међуинституционалних надлежности, што се види на примеру Завода и Обласног музеја у Приштини у случајевима археолошких објеката, те бисте из Гњилана: „У основној школи у Гњилану налази се попрсје једне девојке, од статуе која је ископана на месту званом `варош` у близини `црквишта`. О овом `црквишту` и о `вароши` Завод нема никаквих ближих података те би добро било да та места обиђете и опишете са тачним наводом граница како би их евентуално ставили под заштиту, а попрсје на сваки начин требало би узети из основне школе и упутити Заводу. О попрсју у овом смислу писаћемо и МНО-у Гњилана“.[200] Виријевић на то поставља питање „како избећи колизију између обавеза према Заводу и према Музеју у Приштини у случајевима слања

[196] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен*), Писмо Срећка Лазића Заводу од 14.11.1949.

[197]Бранка Вранић, „Црква Св. Николе у Приштини“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, 1993, 139.

[198]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен*), Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 11.2.1949. О дуборезу у беговском конаку, у власништву Цветка Ђорђевића: „Пре годину дана власник није имао жељу да дуборез прода. Сад вас молимо да одете ако вам је могуће у Новаке и видите да ли би власник сада хтео да дуборез прода, за коју цену. Ако не, онда вас молимо да доставите нацрт саме зграде и дубореза посебно са описом, као и број под којим се кућа води у земљишним књигама или број тапије, ако земљишних књига нема, који су нам подаци потребни за доношење решења о стављању под заштиту државе“.

[199]О животу и раду Виријевића видети: Драган Поповић, „Живот и дело Недељка Виријевића“, *Старине Косова и Метохије* 10, 1997, 153–158. Одавде сазнајемо да је Виријевић завршио Богословију у Призрену, а потом Теолошки факултет у Београду. У Гимназији у Косовској Митровици је после рата предавао руски језик, филозофију, веронауку, али и историју како сазнајемо од професора Будимира Костића из Сочанице, некадашњег ученика Недељка Виријевића. Из интервјуа са професором математике у пензији Будимиром Костићем из Сочанице, некадашњим учеником Недељка Виријевића (Интервју вођен 24.9.2015).

[200] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Недељку Виријевићу од 3.1.1948. Потписује га директор Завода Милорад Панић – Суреп.

археолошких објеката, као у случају бисте из Гњилана“[201]. Сличан проблем постојао је и са претходно поменутом таваницом из села Новаке за коју је такође био заинтересован приштински музеј. Завод, ипак, питање статуе из Гњилана тумачи као пропуст овог музеја, те у том смислу, сматра да је хитно треба донети Заводу, ако већ није нашла до сада своје место у овом музеју.[202] Виријевић такође предлаже и да се нађе посебно лице – повереник за гњилански срез.[203]

По сачуваним подацима, Виријевић је био први именовани повереник на Косову и Метохији, да би по именовању потоњих повереника, које је и сам предлагао, остао надлежан за Срез звечански.[204] На молбу Завода, Срески народни одбори и Повереништво за просвету и културу бирали су појединце који су одговарали тежњи Завода „да у сваком срезу пронађе лице коме је територија позната, а сами споменици леже му на срце“.[205] Убрзо су уследили и писмени позиви истакнутим грађанима различитих градова на Косову и Метохији, да пристану на „добровољну функцију“ повереника након упознавања са списком евидентираних споменика, а касније и Упутством за рад на терену штампаним у Музејском приручнику бр. 1. из 1949. године.[206] У истој публикацији, која има за циљ да помогне рад свих посленика система заштите у правилном тумачењу и популарисању споменика културе, интересовање за културно наслеђе се описује као масовни покрет који окупља бројне институције и појединце: „Ако апарату свих ових установа додамо и ону густу мрежу сарадника и повереника на терену, које има свака од њих, онда се приближно може добити представа о броју људи непосредно заинтересованих и удружених у раду око материјалног културног наслеђа; уз то се стално мора имати у виду и страсна жеља народних маса да што потпуније и што верније упознају завештања својих предака“.[207] Тако је у периоду од 1948 до 1951. године формирана читава мрежа повереника. Међу изабраним повереницима су углавном били професори, учитељи, свештеници.

[201] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1948.
[202] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1949. Потписује га директор Завода Милорад Панић – Суреп.
[203]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1948.
[204] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1949.
[205] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Слободану Вукановићу од 8.2.1951. упућено преко Повереништва за просвету и културу СНО-а Србица.
[206] Исто.
[207] *Музејски приручник 1*, 3.

Претпостављало се да су њихове професије одраз њиховог хуманистичког приступа свету, те да ће их интересовати и ова активност. Такође, с обзиром на мали број просветних радника,[208] који је условио њихов теренски рад у више различитих школа, јасно је њихово познавање терена и локалног становништва које може бити од помоћи за проналажење и идентификовање споменика. Тако је Минуш Диповеци, инструктор основне школе, повереник за ђаковички срез,[209] Крста Зивгаревић, професор, за Призрен и Срез шарпланински,[210] Милован Ђорђевић, школски инструктор, за Подујево и Срез лапски[211] кога мења касније Шемси Мехмеди, службеник СНО-а,[212] Олга Стојановић, учитељица, за Драгаш[213] коју касније мења Вукосав Сосикић, инспектор српских народних школа у Драгашу,[214] Ратомир Божић, свештеник, за Урошевац,[215] Јован Девић, инспектор школа, за Витину,[216] Драгутин Нешић, управитељ школе, за Гњилане,[217] Нијази Хамза, учитељ у Ораховцу, за Срез подримски,[218] Душан

[208] У масовном процесу описмењавања становништва након Другог светског рата, које је по попису из 1940. године у високом проценту било неписмено, посебан проблем је причињавао недостатак учитељског кадра. У целој Југославији било је неписмено скоро 50% становништва, док је на Косову тај број достизао и 95%. Уз велике напоре тај број се није битно мењао, односно формалну неписменост која је 1961. године чинила 20% надјачава стварна неписменост од 80%, што је број оних који су од образовања имали само четворогодишњу школу. Види: *Školstvo u FNR Jugoslaviji*, statistički pregled, Savet za nauku i kulturu FNRJ, Beograd 1952, 81. Недостатак учитељског кадра је је често решаван запошљавањем људи са мањом стручном спремом од прописане. Тако на Косову и Метохији према партијским информацијама из 1951. године међу учитељима има 862 Шиптара (у свим пописима и документима Албанци су називани овим именом) и 517 Срба и Црногораца. Од тога само 114 првих и 261 других има квалификације за посао наставника. Види: Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Службени гласник, Београд 2013, 54–59.

[209] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Препис писма Минуша Диповеција са белешком о његовом раду на терену (26.1.1948).

[210] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 12.8.1948.

[211] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Миловану Ђорђевићу од 12.10.1948

[212] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Шемси Мехмедију, службенику СНО-а, од 7.4.1949.

[213] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Олги Стојановић од 6.7.1949.

[214] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Потврда Завода од 5.2.1951.

[215] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Одговор Ратомира Божића на писмо Завода од 16.6.1950.

[216] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Јовану Девићу од 11.8.1950.

[217] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Драгутина Нешића Синиши Миљковићу, секретару Завода, од 29.1.1949.

[218] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Потврда Завода од 5.2.1951.

Андрејевић, учитељ, за Срез неродимски, Михаило Младеновић, референт за народно просвећивање, за Срез суворечки.[219]

Ипак, поједини се не одазивају овој „добровољној и почасној“ дужности,[220] попут Јована Рајчића, управника основне и стручне школе у Гњилану, коме је ипак, с обзиром да је „домородац који познаје људе“ поверен задатак да препоручи особу спремну да преузме ту дужност.[221] Позиву се није одазвао ни учитељ Стојан Симић за Срез каменички,[222] коме се Завод обраћа након годину дана нејављања,[223] као и Момир Кусић, који је целе 1949. у војсци, а како није известио Завод, није имао замену у Србици, све до 1950, када Повереништво за просвету и културу на место повереника предлаже Слободана Вукановића.[224] Слично је и са Милијом Перовићем, учитељем из Истока,[225] након кога се предлаже Слободан Тодоровић, инспектор српских основних школа Среза источког.[226] Забележени су и повереници који због промене радног места, односно одласка у други град, прекидају дужност повереника. Јован Девић тако прелази из Витине у Призрен као наставник српске гимназије и изражава жељу за наставком сарадње,[227] док Шемси Мехмеди крајем 1950-те године из Подујева одлази у Приштину где ради при уредништву листа „Рилиндја“, и предлаже Шабана Имера, школског инспектора за повереника у Подујеву.[228] Старешина манастира Пећке патријаршије, јеромонах Тадеј, је такође био предложен за ову улогу у пећком срезу, с обзиром на то да се „бави старинама“ и „завршио је

[219] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Списак повереника Завода за срезове косовско-метохијске области, као прилог писма Завода ОНО-у за Косово и Метохију, Повереништву за просвету и културу од 15.2.1949.
[220]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Миловану Ђорђевићу од 12.10.1948.
[221] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Јовану Рајчићу од 20.9.1948.
[222] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Просветног одсека СНО Каменица Повереништву за просвету и културу Обласног народног одбора (ОНО), одсеку за народно просвећивање од 26.2.1949. којим се Стојан Симић, одређује, односно предлаже за повереника.
[223]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Стојану Симићу од 13.12.1950.
[224] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Повереништва за просвету и културу Среза дреничког Заводу од 28.12.1950.
[225]РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо Завода Милији Перовићу од 13.12.1950.
[226]РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо Савета за просвету и културу СНО Ђураковац Заводу од 30.10.1951.
[227]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*Писмо Јована Девића Заводу од 13.12.1950.
[228] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Шемси Мехмедија Заводу од 18.12.1950.

иконографску школу у Раковици“.[229] Ипак, упркос великој жељи и свакако успостављеној сарадњи, одбија ову дужност због заузетости у манастиру, али предлаже Наума Д. Андрића, пароха у селу Дивоши у Срему, те чиновника у месном одбору, „да прими почаст“ коју су њему нудили „и дужност ризничара Пећке патријаршије“. Адрића описује као сликара „са специјалном студијом византологије“ и конзерватора „уметничких ствари на дрвету и пергаменту“ за чији се премештај предано залаже: „(...) замолићу вас да се заузмете јер је велика штета да он као стручно лице у којима ми данас оскудевамо да он врши дужност обичног службеника на селу, кад његову способност можемо искористити за конзервирање старих икона и пергаментних књига овде у Патријаршији као и на другим местима где таквих старина има.“[230] Овај редак случај искрене заинтересованости и бриге, разумљив је ако знамо од кога долази, али и драгоценији ако су нам позната и сасвим другачија реаговања на повереничке дужности. Тако, на пример, на први позив за сарадњу са Заводом горски народни одбор каже да „на њиховој територији нема споменика културе“, па „зато и не предлажу повереника“. У писму Завода Повереништву за просвету и културу ОНО АКМО, Синиша Миљковић, секретар Завода, након ове жалбе наставља: „Познато је међутим, да је цела територија Космета богата спомеиицима и историјским местима. Срез каменички је исто то одговорио, а касније на нашу поновљену молбу да нам ипак неког предложи, упутио нас је на човека који је скоро неписмен и слабо познаје наш језик, те нам сигурно не може ништа помоћи у том послу за које су ипак потребне извесне школске квалификације и лично интересовање.“[231]

Ово писмо, својом садржином и додатним прилозима који се односе на упутства, досадашња постигнућа и планове упућује на почетке организовања мреже повереника и још недовршену системску концепцију, те је и репрезентативан пример ове врсте документације којом се може осветлити један аспект историје заштите споменика културе у Србији.

---

[229] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Препис писма игумана Тадеја са забелешком о његовом раду на терену (20.2.1948).
[230] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо јеромонаха Тадеја, намесника Њ. Св. Патријарха Српског у Св. Пећкој Патријаршији Директору Завода од 18.8.1949.
[231] РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо Завода ОНО-у за Косово и Метохију, Повереништву за просвету и културу од 5.2.1949.

Анализа садржаја преписке са повереницима

Структура и садржај извештаја повереника такође су један од показатеља проблема са којима се служба заштите генерално сусретала, а рад повереника на терену неретко је био врло захтеван. „С обзиром на опсег радова и потребу да се подаци проверавају“, као и на примарну радну дужност, повереници некад пишу сажето или не могу сасвим одговорити захтевима Завода како би иначе желели.[232] Такође, као битан проблем се испоставља обилазак локација на којима се налазе споменици датог округа, јер, иако су дневнице и путни трошкови плаћени,[233] проблем моторизованог превоза је приметан, па пешачење из места у место одузима много времена и представља велики напор. Драгутин Нешић из Гњилана отворено говори о својим првим напорима током 1949. године при обиласку околних села пешице током три дана,[234] али и знатно касније. Своје писмо секретару Завода, Миљковићу, тачније дописницу датовану две године касније, почиње са „Истина, задоцнио сам. Али још није касно. Јављам се. Шта ме је натерало да ћутим? Посао, тешке недаће у породици и оно ваше исто (?) недругарско тражење података за путни рачун. (...)“.[235] О томе, да повереници неће увек добити хонорар за свој рад, већ само када дођу до битнијих сазнања видимо директно из одговора Завода Драгутину Нешићу[236] у коме се наводи: „Поново наглашавамо да ћемо ваше трошкове накнађивати и одређиваћемо их према корисности ваших извештаја“. Нешићева писма сведоче и да кореспонденција са Заводом није била развијена. Заводу се обраћа сажетије него што очекују, а занимљиве предлоге које даје у првом писму, на пример слике из

[232]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1949.
[233] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо директора Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1948: „Приликом скупљања и проверавања података на терену, држати се саобраћајних линија - аутобуских. Тамо где их нема, према Правилнику признаје се само 5 дин. од 1 километра, без обзира да ли се ишло пешице или користило какво превозно средство. У овом случају потребна је и потврда СНО-а колика је раздаљина у километрима од првог саобраћајног центра до места у питању. Сви трошкови које учините на оваквом путовању биће вам накнађени ако су учињени за радну снагу /око откопавања, рушења, преноса и тд./ по признаницама. Већи елаборати, које Завод може користити за свој рад биће награђивани посебно“.
[234] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Драгутина Нешића секретару Завода Синиши Миљковићу од 29.1.1949: „Волео сам да одем и даље, али нисам могао. Пао је снег. Изненада зима је дотрчала“
[235] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Дописница Драгутина Нешића секретару Завода Синиши Миљковићу од 2.1.1951.
[236] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Завода Драгутину Нешићу од 14.3.1951.

1860. године и „први буквар за Србе на Косову“ игнорише касније. Даље о томе нема речи, али он „успева да изненади“ Миљковића[237], у складу са очекивањима директора Завода Милорада Панића – Сурепа која износи у једном писму: „Сваки налаз старог новца, интересује нас и потребно је водити рачуна о томе. Они ће врло добро послужити за попуњавање нумизматичких збирки при градским музејима. У сваком случају, треба их слати Заводу ради прегледа стручњака“[238]. Нешић обилази Ново брдо и околна села приликом пописивања цркава, када налази и стари новац „код Бостана на месту званом `Друм` на њиви Младена Савића“, за кога предлаже награду. Из руком додате белешке, видимо да је новац у Београду примљен и идентификован као новац Уроша I.[239]

Заштита и будност над споменицима

Упркос оскудним условима за рад и без неопходне техничке подршке на терену, повереници су истрајавали у решавању задатих проблема. Још на самом почетку 1948. године Виријевић се осврће на археолошко наслеђе тврђаве Звечан. Пажљиво бележи и црта пронађене предмете, а међу њима и жртвеник за који сматра да припада типу праисторијских кломлеха.[240] Завод је од њега тражио и фотографије налаза, након чега Виријевић упућује захтев за допремање фотографске опреме. Фото-материјал није пронађен у документацији, мада се претпоставља да је настао, ако не тада, онда касније, с обзиром на то да нам је позната једна његова фотографија римског надгробног споменика из 1950. године,[241] а коју и публикује у *Музеји 3*. Исте године са радом почиње и каменолом комбината Трепча у непосредној близини Тврђаве, након чега Виријевић хитро реагује телеграмом тражећи обуставу рада каменолома који може угрозити подножје Звечана. Овај акт је „доживео дуг бирократски пут“, а убрзо потом се формира комисија, у којој је и Виријевић, а која треба да утврди

[237] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Драгутина Нешића секретару Завода Синиши Миљковићу од 29.1.1949.
[238] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо директора Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1948.
[239] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Драгутина Нешића секретару Завода Синиши Миљковићу од 29.1.1949.
[240] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1948.
[241] Фототека РЗЗСК, Бр. фототеке: а-1/Косовска Митровица 1; Бр. инвентара 1507; Бр. негатива: I-34/7-8; Предмет: Косовска Митровица – надгробна плоча нађена у кругу болнице; Снимио: Нед.Виријевић марта 1950. године.

да ли новоотворени каменолом доводи у опасност рушења заштићени споменик, као и да ли смањује његову историјску, естетску, али и научну вредност, односно да ли се радом каменолома умањује могућност за детаљно научно испитивање и проучавање споменика и његове непосредне околине.[242]

Запажања повереника попут овог Виријевићевог, нису била усамљена. Тако смо у препису писма Минуша Диповеција са белешком о његовом раду на терену (26.1.1948.), запазили да, поред кратког описа Ђаковице, предлаже четири споменика за културна добра, међу њима и Везиров, Терзијски мост преко Дрима: „чувен из прошлог рата када се наша војска, 1915. год, повлачила преко њега за Албанију, био је у овом рату оштећен. Сада је обновљен, али је изгубио сву своју лепоту и чар, изравњеном површином коловоза, у намери да се саобраћај преко њега лакше обавља. Требало би у будуће спречити обнављање наших старих мостова на овакав начин.“ Ова сугестија повереника, нажалост, нема своју генеологију, тако да овај извештај остаје значајан због примарног посла Завода, евидентирања за *Централни регистар споменика.*

Бригу и добро разумевање старина исказује и Срећко Лазић, повереник у Приштини. Разумевање примарног контекста споменика и његових корисника побуђује његову борбу да се архива манастира Грачанице не преноси ни за Београд ни у Приштину јер „црква уме боље да чува и сачува“, односно „сваки манастир има своју специфичност, свој начин одбране за своју егзистенцију.“[243] У исто време и Недељко Виријевић пише о богослужбеним књигама манастира Дубоки поток и Врачево, за које је Завод заинтересован, а које само услужно добија: „ (...) по свој прилици не могу прећи у власништво завода, с обзиром на тежњу цркве да своје старине остави под својим кровом и у свом власништву“.[244] Суреп овде ипак налази решење за њихову заштиту и пре свега доступност Заводу: „Ако сами манастири представљају архитектонску или историјску вредност, онда уз њихово стављање под заштиту државе можемо обухватити и књиге и иконе истим решењем“.[245] Овакав однос према старинама касније је

[242] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Завода Недељку Виријевићу од 19.2.1948.
[243] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Срећка Лазића Заводу од 14.11.1949.
[244] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1948.
[245] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо директора Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1948.

доживео и свој правни легитимитет, односно као принцип заштите којим се штити целина и онда када су споменичке карактеристике приписане само њеном делу гарантован је законом о културним добрима из 1990. године.[246] Такође, можемо рећи да донекле одговара данашњем интегралном приступу баштини. Ипак, овде је наслућен тек у домену правне заштите.

Формирање регистра споменика културе

Из преписки које анализирамо може се закључити да је рад повереника у области успостављања евиденција био незаобилазан за развој система Централне картотеке споменика културе. Као свом првом поверенику, Завод је Виријевићу доставио спискове евидентираних споменика које треба допунити, што је код њега свакако морао изазвати другачију врсту одговорности и запитаности него код других, каснијих колега. Већ у јануару 1948, Виријевић истиче проблем евидентирања споменика и предлаже систем картотеке: „у карту среза подељену на месне одборе, убележићу свако налазиште знаком његове групе, који ће истовремено носити свој редни број. Ти редни бројеви биће из главног списка евиденције. Други део биће детаљан опис споменика, подељен према месним одборима, са новом нумерацијом, координованом са оном са главног списка, са назначењем коме добу припада. Ја ћу послати материјал који сам сакупио сређен на горњи начин, а касније извештаје убележаваће Ваши службеници према створеној шеми – у главни списак, списак по месним одборима и у карту, према малој копији уличног плана (?) коју ћу ја увек слати /пошто ће дупликат карте бити код мене/. Из ових разлога ми је потребно да знам на ком формату Ви вршите евиденцију – на полутабаку или четвртини.“[247] У одговору из Завода Виријевић добија похвале и по први пут картоне Завода који су намењени вођењу евиденције: „Зелени картон, са ознаком А – служи за археологију, са ознаком Г – за градове-тврђаве, а трећи без ближе ознаке намењен је архитектури – сакралној и профаној.“[248] Ови картони садрже упитнике, односно потребне податке за евидентирање. Виријевић овај систем не сматра довољно јасним и прецизним и

[246] *Закон о културним добрима*, Службени гласник СРС, број 6/90.
[247] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1948.
[248] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Завода Недељку Виријевићу од 28.1.1948.

инсистира на појашњењу „јер се не ради о основним појмовима већ о техничком разграничењу ради евиденције.“[249] Иако је у свим каснијим позивима упућеним новим повереницима , било послато и ово упутство, у преписци је пронађено тек неколико картона. Сви су или исписани руком Виријевића или прекуцани према његовом извештају, за који постоји евиденциони број. У картонима Виријевић описује тренутно стање споменика, са пуно детаља иако сам текст није опширан. Међу подацима су, на пример, и имена људи на чијим се имањима налази неки археолошки локалитет, као и пренесена народна предања која се везују за њих.

Окупљање младе мреже сарадника

Како су евиденциони картони представљали писани траг у примарном задатку Завода да „учини попис и евидентирање свих споменика на нашој територији што реалнијим и према стању у коме се споменици данас налазе,“[250] тако је и рад повереника у битној мери утицао на развој новооснованог система Централне картотеке. Обиман посао евидентирања и описивања споменика културе захтевао је, јасно, сложену мрежу повереника. Ипак, она званична није увек функционисала у пуном саставу и капацитету. Виријевић то запажа на самим почецима рада, те предлаже састанке са свим повереницима, као и организовање семинара.[251] Такође истиче да има и своју *приватну мрежу* сарадника, што је било у складу са почетним идејама Завода за укључивањем локалне заједнице у сам процес рада, али и самим концептом наслеђа које рачуна на памћење колектива. Оно што ипак разликује Виријевића од свих осталих повереника јесте ангажовање младих људи, средњошколаца, на овим сложеним задацима.[252] Гимназијалци се одазивају чак и за рад на терену, а Виријевић

[249] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Недељка Виријевића Заводу од 20.2.1948.
[250] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Завода Недељку Виријевићу од 3.1.1948.
[251] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Недељка Виријевића Заводу од 19.1.1949.
[252]Младе људе, као циљну групу коју треба едуковати о споменичком наслеђу види и Завод: „Како би служба заштите дала што боље резултате, Завод сматра да би било корисно да Обласно односно Среска и Градска повереништва за просвету и културу узму иницијативу да се, у оквиру синдикалних, фронтовских, омладинских и други масовних организација, организују предавања о значају и потреби заштите споменика културе, а нарочито о споменицима на територији Аутономне области Косова и Метохије који су решењима Завода већ стављени под заштиту државе.“ Види: РЗЗСК, Д, Регистратор *Повереници,* Писмо Завода ОНО-у АКМО-а од 18.2.1950.

сматра да то треба и искористити.[253] Визионарски, и несвесно, Виријевић је успостављао системе рада који одликују савремену службу заштите.

Професионално усавршавање повереника

Потом, из преписке се јасно уочава да је свест о потреби за додатним образовањем код повереника била високо развијена, па је и жеље за стручним усавршавањем подржала управа Завода. Виријевић је један од повереника који се интересује за стручну литературу којом може проширити своја знања из области археологије. Већ крајем 1949. године уследиле су и консултације са директором Завода, око уписа жељених студија које жели да похађа. Ова преписка посебно осветљава личност Милорада Панића – Сурепа, првог директора Завода, као благе и пожртвоване личности, која убедљиво мотивише изразито другарским опхођењем према својим сарадницима.[254] Тако су подршка институције и рад на терену, као и активно праћење савремених научних збивања кроз часопис *Музеји* који је редовно дистрибуиран повереницима, мотивисали Виријевића да упише студије археологије у Београду, које нажалост због болести није завршио[255]. „Боље обрађен извештај о поједином споменику може бити и штампан у стручном часопису Музеји“[256] – као могућност упућена свим повереницима, остварила се само Недељку Виријевићу. Већ у трећем броју *Музеја*, 1949. године, објавио је свој први рад о тврђави Галич.[257] У овом раду описујући ископавање једног оловног саркофага помиње мештане који му помажу у томе, али не пише о себи као поверенику Завода, односно о мештанима као мрежи сарадника. Ни у потоњим радовима није писао о искуствима повереника на терену, иако је касније био именован и за повереника Археолошког института САНУ.[258] Истраживао је и писао о новим археолошким открићима, па је тако и остао познат ужој стручној јавности, док је његов рад као повереника у светлу изазова специфичног

[253] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Недељка Виријевића Заводу од 20.2.1948.
[254] О личности Милорада Панића Сурепа и његовом личном утицају на рад Завода види више: Светозар Радојчић, „Милорад Панић – Сурепˮ, *Зборник заштите споменика културе* 19, 1968, 5–7; Радомир Станић, „Време, занос и открићаˮ у: *Културно наслеђе Србије 1947–1982*, Београд 1982, 27 – 29; Мирјана Шакота, „Милорад Панић Сурепˮ (1912–1968)“, *Саопштења* 44, 2012, 7–12.
[255]Драган Поповић, „Живот и дело Недељка Виријевићаˮ, 1997, 157.
[256] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Јовану Девићу од 11.8.1950.
[257] Недељко Виријевић, „Комплекс Галичˮ, *Музеји* 3–4, 1949, 66–77.
[258] Драган Поповић, „Живот и дело Недељка Виријевићаˮ, 157.

теренског истраживања остао скоро у потпуности заборављен.[259] Ипак, овог надахнутог професора и поменути догађај памти и даље један од *мештана.* Тада ђак Недељка Виријевића, касније и сам професор, Будимир Костић из Сочанице сећа се присног односа са угледним професором и открића у селу Присоје – саркофага који је потом „послат у Скопље“.[260]

Рад *повереника* Крсте Зивгаревића у срезу шарпланинском: однос локалне заједнице према цркви Богородице Љевишке у годинама након Другог светског рата

На основу овако анализираних преписки и изречених закључака, можемо рећи да мрежа повереника, као полуорганизована мрежа ентизујаста различитих професија, опредељења и енергије, уједињених у истом позиву, заслужује више пажње и различите приступе у тумачењу. Нова сазнања о делатности ових људи приказују прошлост службе заштите у послератној Србији у светлу тадашњих друштвених прилика, али и напредних идеја о значају процеса баштињења кроз локалне посленике службе заштите. Повереници службе заштите су својим радом популаризовали наслеђе и подизали свест за бригу о њему код становника код којих до тада наслеђе постоји као традиција, жива реч и старина.

Средином 1948. године као повереник за град Призрен и Срез шарпланински[261] изабран је, професор и секретар епархијског управног одбора, Крста Зивгаревић. Иако не бројна, преписка са овим призренским повереником је врло богата по садржају и динамична по структури. Однос локалне заједнице према „културно-историјским споменицима“ интерпретиран је на занимљив начин у писмима која упућује Заводу. Уочава да му нико од тамошњих „шиптара или турака“ неће рећи ништа поуздано о старинама Призрена.[262] Ипак,

[259]У часопису *Музеји* објавио је још један рад: Недељко Виријевић, „Један нови римски епиграфски споменик из Косовске Митровице“, *Музеји* 6, 1951, 101–104; Трећи рад објављен је постхумно: Недељко Виријевић, „Монолити звечанске околине“, *Гласник Музеја Косова* 10, 1970, 25–67.

[260]Из интервјуа са Будимиром Костићем (Интервју вођен 24.9.2015).

[261] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 12.8.1948.

[262] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од новембра 1948.

Зивгаревићева запажања важна су у домену примарног посла повереника – описа и давања мишљења о споменику који треба заштити.

Тако на прве молбе Завода да прикупи податке о црквама из среза шарпланинског, суворечког и подримског које треба ставити под заштиту државе,[263] Зивгаревић даје своја аналитичка запажања. Она се односе на старосну вредност цркве, потом на архитектонску, као и на њену функционалност, те коначно на цркву као сведочанство једне прошлости које ће подсећати будуће генерације на величину својих предака, на то да су „наши преци били вољни и умели да подижу културно-уметничке објекте".[264] Његово стручно запажање и умеће бележења видљиво је и из писма упућеног Заводу 16.10.1948. године, а које се односи на цркву Св. Луке „на старом српском гробљу у Великој Хочи". Даје тачне мере и црта основу цркве, описује од ког је материјала изграђена. Такође, Зивгаревић описује околину цркве – гробље, као и унутрашњост, односно скицира две сачуване фреске: свитак непознатог светитеља из олтара и орнамент са источног зида олтара. По одежди светитеља, а познајући сликарство дечанске цркве, закључује да је црква осликана у 14. веку.[265]

Од Зивгаревића се такође тражи да да предлог за заштиту урбаних структура града Призрена – традиционалних кућа, тргова и улица, као и да опише све запамћене измене старог призренског моста, с обзиром на предлог за стављање под заштиту упућен Заводу од стране члана стручног Савета при Заводу професора Александра Дерока,[266] а потом предложи и реконструкцију[267]. Он на захтеве одговара као староседелац и живи баштиник града описујући ове урбане структуре у корист живота града и својих суграђана.

---

[263] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 27.9.1948: 1)Св. Никола, МНО Добруште, срез шарпланински, обновљена 1334; 2) Св. Петар у Коруши, МНО Љубижда, срез шарпланински; 3)Св.Димитрије у Биљуши, МНО Хоча Заградска, срез шарпланински; 4)Св. Богородица, МНО Мушутиште, срез суворечки, из 1315; 5)Св. Богородица, МНО Драгобиље, срез подримски, из 1395."

[264]О Цркви Успенија Пресвете Богородице у селу Мушутиште. Види: РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од октобра 1948.

[265]„Фресака нема али судећи по одеждама светитеља који је мање од пола сачуван, фреске напомињу дечанске – 14. век". Види: РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од 16.10.1948.

[266]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),*Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 27.9.1948.

[267] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 26.11.1948.

У једном од писама Зивгаревић извештава о Манастиру Светих Архангела, задужбини цара Душана, и тврђави изнад овог манастира – „граду цара Душана“ чије две скице касније шаље. Оне показују „како је некад морао бити“ град, али нису пронађене у прилогу преписке коју затичемо у РЗЗСК.[268]

Поред осталих запажања и коментара, Зивгаревић је заинтересован и за обуку о методама чишћења фресци и камена, у случају да треба да прочита неки натпис.[269] Јасно изражени ставови овог повереника наводе нас на закључак да је у општем образовању овог човека и њему сличних ентузијаста био заступљен својеврсни *култ модерног споменика прошлости*, који је још почетком двадесетог века у оквиру аустријске конзерваторске школе, образложио Алојз Ригл (Alois Riegl).[270] Зивгаревић се показује као врло посвећен дужности повереника, што произилази из његовог осећаја за контекст, време и место у ком се налази, али и образовања које му даје добру основу и речник за формулисање својих гледишта.[271] Тако у једном опширном писму описује и тумачи историју Призрена, од 1911-те до периода након другог светског рата.[272]

О цркви Богородице Љевишке у Призрену Крста Зивгаревић пише у два наврата. С обзиром на то да је већ стављена под заштиту државе, Завод од повереника тражи опис и коментар тренутног стања.[273]

У наставку дајемо препис оба писма. Прво је из априла 1949. године.[274]

---

[268] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од 22.12.1948.
[269] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу из новембра 1948.
[270] Alois Riegl, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak“, 349–412.
[271] Након завршене Богословије у Призрену, Зивгаревић одлази на студије Теолошког факултета у Казању у Русији 1905. године. Тамошњи живот и искуство ће утицати на његове светоназоре чак и по повратку у Србију вероватно уочи Првог балканског рата. У Призрен се 1926. године коначно враћа заједно са својом ћерком, једном од његово троје деце која се рађају у Русији у браку са руском грофицом како то деценијама касније описује Крстина сестричина, сећајући се још и да је 1940. већ предавао у Богословији. Види: Мила Деспотовић, *Кључне и друге речи*, аутор, Београд, 1998, 27–31. као и: Лела Марковић, *Призренски поменик*, аутор, Призрен–Београд, 2015, 290–296.
[272] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од априла 1949.
[273] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 27.9.1948.
[274] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Заводу од априла 1949.

Црква Св. Петке у Призрену узета је под заштиту државе актом тога завода бр. 352/48.г.

Као стари историски и културни споменик на сваки начин мора се очувати ако не за навек, а оно бар још на неколико векова. А да би се то постигло мора се о њој водити рачуна, сваке године прегледати је и оправити сва она места и њене делове који су оштећени или којима прети опасност да се кроз колико време униште.

Црква је ограђена зидом (у висини више од 1 метра), али не гледећи на то деца муслиманске вероисповести, који живе у околини цркве, из дана у дан прескачу зид црквени, улазе у црквену авлију, ломе гвоздену ограду на прозорима цркве, чак и бацају у олтар и цркву камење и нечистоћу.

Тај њихов поступак је за сваку осуду и зато је потребно да се деца, а највише њихови родитељи упозоре да то више не раде и да ће их у противном случају народне власти узети на одговорност и наплатиће им за сву причињену штету.

О овоме је лично извештен Г. Председник Градског народног одбора у Призрену и замољен да по сваку сену спречи дечију самовољу и цркву поштеди од њиховог штеточинства и безобразлука, који они чине над једном богомољом.

Молим тај Завод да и он са своје стране апелује на Г.Н.О. у Призрену да се овакав злочин више не понови и узму на одговор сви они који су то радили и који то у будуће буду радили.

април 1949.г. *К. Зивгаревић*
Призрен

Друго писмо је писано лета исте године[275]:

Црква Св. Петка – звана Богородица Љевишка, задужбина Св. Краља Милутина, као споменик од историског значаја, узета је под државну заштиту бр. 352/48.год.

Још пре рата (1941.г.) осетила се велика потреба за њено реновирање и за ту сврху одређена је од стране државе извесна сума, али услед рата то се није могло остварити.

[275] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Крсте Зивгаревића Државном заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе од 8.7.1949. Писмо је упућено Заштиту за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС иако је овако насловљено у писму, вероватно грешком.

После рата из дана у дан та црква све више требује оправке, кров на многим местима прокишњава и вода тече низ црквене зидове, којима прети опасност да се поруше и ако се у најскорије време не приступи њеној оправци од тога историског споменика остаће само зидине.

Као најнеопходније и најнеодложније оправке јесу местимична покривка крова новим црепом и свих пет кубета оловом.

Пошто српска православна црквена општина у Призрену, у садашње време није у материјалној могућности да ма какву новчану суму изда за ту сврху, учтиво молим тај Завод да горе исказано прими на знање и учини све што нађе за сходно да се дође до потребних материјалних средстава за хитну оправку цркве Св. Петке у Призрену, чиме би се бар за неколико десетина година црква осигурала од пропадања и даљег рушења.

8.7.1949. Повереник Завода Крста Зивгаревић

Призрен

Дакле, Зивгаревић стање споменика описује неповољно, а пре свега пише о угрожености Љевишке у контексту непоштовања локалног становништва. Истиче да је лоше понашање деце резултат кућног васпитања, те предлаже решавање проблема скретањем пажње родитељима, али и позивањем на одговорност код општинских власти. Занимљиво је да га у свом одговору Миљковић охрабрује да поднесе акт ГНО-у, поверенику за просвету „који ће даље по закону поступити.“[276] Ипак, нешто касније, на Зивгаревићево запажање да је хитно потребна „местимична поправка крова новим црепом и свих пет купола оловом“, а да за то црквена заједница нема новца, те је потребна помоћ Завода, Миљковић га извештава да „што се тиче оловног кровног покривача, он

[276] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 28.4.1949: „Заштићена црква Св.Петке заслужује сваку пажњу локалних власти и потребно је да ви као повереник Завода поднесете један акт ГНО-у поверенику за просвету позивајући се на пропис чл. 4 Закона о заштити споменика културе НРС и тражите од њега хитну интервенцију противу поступка неодговорне деце која доводе у опасност споменика. Ви имате пуну власт да интервенишете у оваквим случајевима и увек се обраћајте на надлежне Поверенике за просвету који ће даље по закону поступити“

не долази у обзир већ лим“, али и да су радови на овој цркви од стране Завода планирани (тек) за наредну 1950. годину.[277]

ПРВА СИСТЕМСКА ИСТРАЖИВАЊА И ОТКРИЋЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ЛИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

У лето 1950. године, 1. јуна почели су радови на Богородици Љевишкој, и то не тек радови на препокривању цркве како је било планирано, већ откривању свега онога што је под кровом и што је тадашњој јавности било сасвим непознато. Иако се из историјских извора знало да је краљ Милутин у четрнаестом веку на месту цркве Богородице Љевишке обновио неку старију, није било познато каква је архитектура тог храма била, у којој је мери задржана у каснијој доградњи, нити да ли је и зашто рушена и обнављана. Поред оскудности писаних извора, сама црква, односно стање овог сакралног објекта 1950. године, није пружало одговоре на таква питања. Ипак, први поглед на спољашњост храма указивао је на то да је његова архитектура јединствени спој елемената какви нису примећени ни на једној старијој српској средњовековној цркви.[278] Архитектонска вредност цркве, иако сасвим спозната каснијим проучавањима, прејудицирана је у (сажетом) образложењу *Решења* којим је Црква Богородице Љевишке две године раније проглашена спомеником културе: „Богородица Љевишка по ослобођење од Турака названа је св. Петком – значајан је споменик наше средњевековне архитектуре”.[279]

Радове на призренској катедрали отпочела су два мајстора и три неквалификована радника предвођени асистентом конзерватором Слободаном Ненадовићем.[280] Тек дипломирани студент архитектуре Ненадовић је имао част да открије Љевишку у пуном сјају, а та привилегија му није припала нарочитим

[277] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо Завода Крсти Зивгаревићу од 16.8.1949. Миљковић још наводи: „Ми вас молимо, ако сте у могућноси да нам пружите више података о радовима које треба предузети на оправци, као и потребни материјал“. Каснији одговор повереника није нам познат.
[278]Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 39.
[279]Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе РС 353/48 од 11.3.1948.
[280]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 7.6.1950.

заслугама, које није ни имао времена да стекне, већ, случајем (био је распоређен у „средњовековни сектор“ Завода) и сумњом Завода да Призрен крије велико средњовековно благо. Овакви послови су раније били поверавани искуснијим стручњацима уз консултовање професора Универзитета, но, Ненадовић је послат у Призрен, тек да поправи кровни покривач цркве. Ипак, назревши да на Љевишкој има много тога што треба открити, и да мале поправке не значе много, предложио је истраживачке радове који су убрзо и охрабрени, наравно одлуком тадашњег и првог директора Завода, поменутог Милорада Панића Сурепа.[281]

Синиша Миљковић, секретар Завода потписује многа писма духовитог садржаја упућена Ненадовићу која на добар начин илуструју радну атмосферу у тадашњем Заводу. У једном од њих, крајем првог месеца истраживачких радова пише: „Ми знамо да је ваш рад најобичнији дунђерај, али поред свега тога, добар њух вас је навео на Богородицу и добро ће вам се исплатити. Има их који се ждрекају као млад месец. За идућу годину већ смо вам обезбедили сличан посао”.[282] На прва запањујућа открића није се чекало ни дана, а из радне преписке која се развијала између Слободана Ненадовића и Завода виде се и прве реакције, односно колико су резултати били неочекивани: „Из фотографије видимо какав сте успех постигли. Више среће него... што каже наш народ.”[283]

Примарни задатак Завода, као и опште интересовање за ову цркву, био је везан за постанак и грађење Богородице Љевишке. Издвајала су се три главна дела овог објекта: средишњи део – црква уписаног крста са пет кубета, два бочна брода који са северне и јужне стране обухватају средишњи део и егзонартекс на западној страни који се уз њих прислања, а који има спрат и звоник над средишњим делом. Ипак услед издвајања одређених конструктивних делова, односно њихове неповезаности, већ су старији истраживачи поставили прве тезе о начину формирања ове архитектонске целине.[284] Наравно, с обзиром на неистраженост цркве и *блокаду* како спољашњих, тако и унутрашњих зидова,

[281]Слободан Ненадовић, „Мој први сусрет са Богородицом Љевишком и како је дошло до њене рестаурације“ у: *Сећања конзерватора*, 67.
[282] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода упућено Слободану Ненадовићу од 27.6.1950.
[283] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода упућено Слободану Ненадовићу од 16.6.1950.
[284] Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 39–40.

било је немогуће са сигурношћу тврдити шта је краљ *Милутин поновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену*.[285] Ово је и било прво истраживачко питање које је желео да реши Слободан Ненадовић, асистент конзерватора који убрзо постаје руководиоцем радова[286] иако му тек следи полагање конзерваторског испита са овом темом.[287] Њу ће касније знатно проширити у оквиру своје докторске дисертације коју брани 1960. године на Филозофском факултету у Београду.[288] Радови на Богородици Љевишкој нису били само испитивачки, већ и заштитни, конзерваторско-рестаураторски. Ови процеси текли су паралелно.

Заштитно-истраживачки радови

Већ прве недеље јуна 1950. године отривени су натписи на фасадама који сведоче о времену изградње цркве. Њен средњовековни лик у целини се приказао тек након обијања малтера са фасада, односно уклањања грађевинских додатака из турског периода. Преправке изведене у време када је Љевишка била џамија биле су само конструктивног типа, те су уклоњене с обзиром на потоњу пренамену храма, али и због немања естетских својстава, односно архитектонског и стилског значаја како је тада оценио Ненадовић.[289] Ови технички захвати, имали су наравно везе са општим вредновањем споменика и приступу његовој заштити односно презентацији, како ћемо касније видети. Начелно, циљ је био открити и обновити највреднији средњовековни слој Богородице Љевишке који поред својих историјских и естетских значења представља целовиту и најбоље

[285] Ово је и прво истраживачко питање које себи поставља Слободан Ненадовић, а резултате објављује након неколико година и завршене прве и најважније етапе рестаураторско-конзерваторских радова на цркви Богородице Љевишке. Види: Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Старинар* 5-6, 1956, 205-225.

[286] Први пут се потписује као руководилац радова у писму послатом Заводу 20.6.1951, РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*.

[287] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 10.9.1951. Из писма видимо да је недавно стекао то звање.

[288] Докторска дисертација је одбрањена 15. јуна 1960. на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су чинили: професор Архитектонског факултета и редовни члан Српске академије наука и уметности (САНУ) Александар Дероко, професори Филозофског факултета др Светозар Радојчић, дописни члан САНУ и др Војислав Ђурић. Види: Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 6.

[289] Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 193–194.

очувану фазу њеног развоја.[290] Тако је у овој првој години радова на Богородици Љевишкој, подигнут и стубац који је био срушен приликом конверзије цркве у џамију.[291]

Важно је поменути и да је у цркви постојао дрвени под који је скинут 1950. године. Део њега је задржан како би се искористио за таван, док је други предат црквеној управи. Поред тога и сав црквени инвентар: иконостас, иконе, поломљене клупе, чираци, ормани, предат је црквеној управи, „чији је један представник изразио своје негодовање због тога“.[292] Иконостас цркве који заправо чине делови иконостаса из сентандрејске Ћипровачке цркве пренет је током рестаураторских радова у градску цркву Светог Ђорђа, као и икона Богородице са Христом, рад сликара Уроша Кнежевића.[293] Иконостас није поново враћен у Љевишку нити је начињен нови.

Поред откривања старог каменог пода, чије су плоче биле добро очуване, у 1950. години завршено је и препокривање цркве, да би други „мајсторски“ радови, као што су рестаурација прозора на бочним бродовима и отварање тремова, израда тротоара, степеништа, фуговање бочних бродова и слични, остали за наредну годину: [294]

> *Ваша спрега са Богородицом доста кошта државу и народ, и што је најгоре видим да припремате продужење ванбрачног живота и за идућу годину. Од мене вам благослов, али како ће то да се дојми тамо, у висинама, идемо тек да видимо.*[295]

Јуна 1951. срушен је михраб,[296] када су и рестаурисане две трифоре и прозори на јужном броду. Егзонарткс цркве је, тада, са три стране затворен

---

[290] О овоме више у наставку рада.

[291] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 27.9.1950. Сезона радова је завршена 20.10.1950.

[292] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 27.9.1950. Ова белешка је једна од ретких из преписке коју Ненадовић остварује са Заводом, а која се односи на Српску православну цркву.

[293] Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 36.

[294] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 21.9.1950.

[295] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 15.9.1950.

[296] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 5.6.1951.

металним решеткама.[297] Ова интервенција била је условљена општим друштвеним тренутком и опхођењем према овом споменику.[298]

Иако су у периоду 1950 – 1952. извршени најзначајнији конзерваторско-рестаураторски радови на цркви, они су настављени и каснијих година. У периоду од 1963. до 1973. године тежиште радова је било на замени дотрајалог сводног покривача израђеног од камених плоча, новим оловним лимом. Дрвена кровна конструкција двају бочних бродова је такође добила замену, и то у виду армирано-бетонских косих плоча. Поред тога што су избегнуте даље заштитне интервенције услед дотрајалости крова, ове плоче ојачане ребрима припојеним за главни брод допринеле су смањењу потиска свода на бочне зидове.[299]

Ипак, карактер целокупних радова на архитектури цркве је био више конзерваторски него рестаураторски у складу са тада доминантним схватањима у пракси заштите. Тако, рецимо, оштећене слепе аркаде бочних бродова никада нису рестаурисане иако је био познат њихов ранији изглед.[300] О рестаурацији као препорученој мери заштите поред и даље доминантне конзервације, говори се нешто више тек у Венецијанској повељи из 1964. године.[301] Њен циљ је овде усмерен ка откривању „естетске или историјске вредности споменика, а заснива се на поштовању старе материје и аутентичних докумената.“ У време првих радова на призренској цркви, а то је време младих кадрова из још млађе службе заштите, доминирао је принцип „конзервирати, а не рестаурирати, као најисправнији“.[302] Но, даљим радом, а стицањем искуства, показало се да је „трајна конзервација“ као стално одржавање споменика[303] тек идеал. Зато се приступило тражењу најбољих метода заштите према сваком појединачном

[297] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Милорада Панића-Сурепа Слободану Ненадовићу од 30.7.1951.
[298] Више о томе даље у раду.
[299] Милутин Фолић, Милисав Лукић, „Информативни преглед конзерваторских радова на споменицима културе Косова од 1962. до 1972. године“, *Старине Косова* 6–7, 1972–1973, 242.
[300] Slobodan Nenadović, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Arhitektonski fakultet, Beograd 1980, 59.
[301] Међународна повеља о заштити и рестаурацији споменика и подручја, Венеција, 31.5.1961. У њој се кратко коментарише раније погрешно разумевање Атинске повеље из 1931. по питању рестаурације.
[302] Слободан Ненадовић, „Развој схватања о обнови архитектонских споменика у Србији“, *Зборник заштите споменика културе* 26–27, 1980, 143–148.
[303] Исто; Види и: Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Filozofski fakultet u Zadru/Društvo konzervatora Hrvatske/Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Split/Zadar/Zagreb 1985, 122.

споменику. У тим потоњим деценијама, када и сам Ненадовић увиђа промене и донекле жали за својим *пропустима* који би педесетих били гледани с подозрењем, јављају се и друга питања за службу заштите услед убрзане индустијализације и урбанизације, те техничког развоја.[304]

Ране педесете године прошлог века значајне су и по открићу фреско сликарстава Богородице Љевишке, како оног из Милутиновог доба, тако и неколико сачуваних старијих зидних слика.[305]

У периоду од 1950. до 1953. одвијала се прва фаза чишћења кречног намаза на зидном сликарству и откривање 634 квадратних метара живописа.[306]

Средњовековне слике биле су прекривене дебелим слојем малтера армираног свињском длаком, под којим су већ биле прекривене са неколико слојева кречних наслага, а потом изубијане зидарским кесаром да би малтер из османског периода добро прионуо. Да би се допрело до саме фреске коришћене су механичке методе чишћења: малтер се прво једноставно одвајао дрвеним копљем, потом скалпелима на местима са мањим слојем малтера.[307] Ипак, како је овај начин рада веома спор али и деликатан – не може се у сваком моменту контролисати механички притисак те је могуће скинути сликани слој заједно са малтером – кренуло се у испитивање нових метода. Било је потребно деловати механички снажно али уз саму површину фреске. О отежавајућим околностима рада, али и довитљивости конзерватора говори то да ће фреске након бројних других покушаја чистити електричним пиштољем тј. електричном бор машином, чиме се знатно убрзао посао скидања малтера (Сл.5).[308] „Скалпел је замењен тампоном од јуте и шмиргл-папира ваљкастог изгледа и намештен на радилицу

[304] У тим условима примењивани су различити методи заштите за које се осетила потреба, али и немогућност, да буду јединствени. Примењивани су методи конзервације, рестаурације илити конзервације са одређеним ступњем консолидације, потпуне реконструкције, дислокације или потпуно нове изградње у историјском амбијенту. Види: Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*; Слободан Ненадовић, „Развој схватања о обнови архитектонских споменика“; Слободан Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*.

[305] Види: Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе (даље ПЗЗСК, Д), СК 5019.

[306] Исто.

[307] Упор: Вера Вуловић, „Чишћење кречног слоја са фресака у Богородици Љевишкој у Призрену“, 253–257; Бранислав Живковић, „Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, 230; Милан Лађевић, „Моја прва конзерваторска узбуђења“ у: *Сећања конзерватора*, 48–51.

[308] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 5.6.1951.

(место бургије, бушилице)“.[309] Овај начин рада је смањивао могућност оштећивања живописа, али је захтевао велики опрез и концентрисаност радника. Заслуге за овако примењен поступак чишћења фресака понео је Милан Лађевић, сликар-конзерватор, док је живопис под танким слојем окамењеног креча хемијским путем (соном киселином) чистила Вера Вуловић, технолог-конзерватор.[310] Завод је препознао иноваторски приступ својих стручњака, нарочито стога што је у Љевишкој до 1953. године откривено преко 600м² живописа „који по културно-историјској и ликовној вредности представља веома значајни прилог за проучавање наше средњовековне културе“, па се залагао за награду истих.[311]

За самог Лађевића рад на призренском споменику је пуно значио:

> *Морам, нескромно, признати да ми је доста пријатних тренутака из праксе на конзервацији фресака, међу најпријатнијим остало осећање које сам доживео управо за време чишћења фресака Богородице Љевишке. Често сам, заогрнут белим облаком кречне прашине коју сеје снажни електрични апарат, напрегнуто посматрајући како се појављује јасно боја испод разорених кречних премаза, имао осећање као да сликам те фреске, о чијој лепоти тренутак пре нисам могао ни сањати.*[312]

О живопису цркве ни Ненадовић не скрива своје импресије. Након откривања „дивног Исуса Христа“ на стубу говори о открићу лика једне светитељке чија је сигнатура замрљана, али је она „изванредног квалитета“. Изнад ње откривен је још један светац неоштећеног лика и „са изгледом правог Римљанина“. Још примећује: „Колорит је изванредно жив. Сликар као да је цртао

[309]О поступку рада и искуствима конзерватора у Богородици Љевишкој види: Милан Лађевић, Моја прва конзерваторска узбуђења у: Сећања конзерватора, 1982, 48–51.
[310]Вера Вуловић, „Чишћење кречног слоја са фресака у Богородици Љевишкој у Призрену“, 253–257.
[311]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Завода Савету за просвету и културу Србије, Рачуноводству од 12.12.1953: „У оба случаја примењени су потпуно нови поступци код нас и на тај начин обезбеђен је даљи рад на овом сектору. Према томе, Милан Лађевић и Вера Вуловић као новатори заслужују награду за свој рад и успех. Како Завод не располаже довољним кредитом на позицији награда молим да ми се у ову сврху одобри износ од Динара 15.000 – који бих поделио између горе именованих, и то: Милану Лађевићу дин. 10.000, Вери Вуловић 5.000“.
[312] Из сећања Милана Лађевића: Милан Лађевић, „Моја прва конзерваторска узбуђења“ у: *Сећања конзерватора*, 50.

одежде ових светаца са шалвара Призренки“.[313] Овакав опис остаје јединствен у приказима и тумачењу живописа цркве Богородице Љевишке.

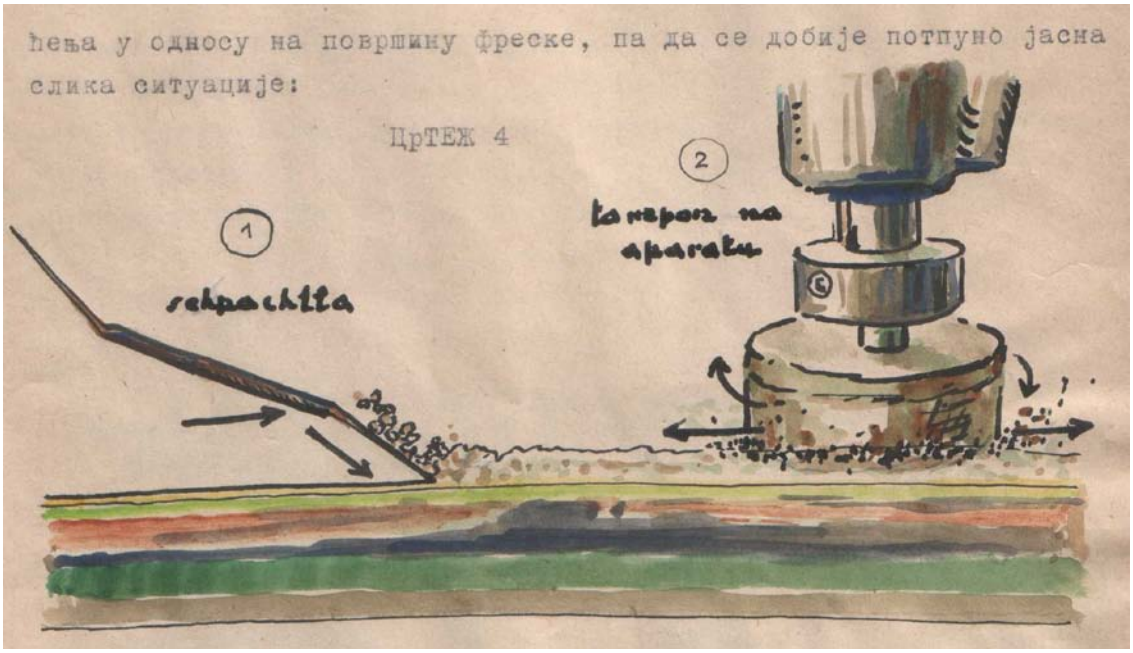

Сл. 5 Чишћење фреске електричним апаратом, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Милан Лађевић, *Извештај о радовима на конзервацији и рестаурацији фреско-живописа у заштићеном објекту „Богородици Љевишкој“ у Призрену*, 1952.

Чишћење, односно откривање фресака у Богородици Љевишкој уврштено је у ред највећих открића службе заштите споменика културе у НРС, те је постојала научна полемика о могућностима комплетне рестаурације оштећених фресака.[314] Тиме што су откривене, фреске су биле и изложене новим неповољним условима. Дакле, испитивачки рад условио је и конзерваторску интервенцију.[315] Рупе на зиду, настале механичким оштећењем у турском периоду, другачије реагују на влагу те су морале бити убрзо прекривене новим материјалом, што је био и нов изазов за истраживаче и конзерваторе Завода. На неким деловима извршено је тонирање ових површина локалним тоном како би се већ нарушене средњовековне слике, могле сагледати као целина, а не испрекидане учесталим белинама од рупа у зиду. (Сл. 6, 7) Испрва је овај метод

[313]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 23.6.1950.
[314]Бранислав Живковић, „Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, 229.
[315]О техничким интервенцијама као делу и испитивачких и заштитних радова види: Slobodan Nenadović, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, 16.

примењен као експеримент, да би у интервенцијама наредних деценија имао пуну примену и успех. Оштећења која нису рупе од кесара, већ се запажају као недостатак већег дела површине, омалтерисана су, прикладно тонираним, малтером.[316]

Конзерваторске радове почетком педесетих је изводила екипа стручњака и сарадника Завода за заштиту и научно проучавање НРС. Њихови извештаји казују да није постојао општи принцип који су поштовали у оваквом раду, већ да се он градио на конкретном случају и проблему. Опробани модели на заштити сликарства Богородице Љевишке у овим раним педесетим годинама прошлог века, доживели су потврду, те су примењени и унапређени у другим фазама конзерваторског рада на овој цркви. С обзиром на то да је у периоду 1950 –1953. конзервирано тек 66 метара квадратних зидног сликарства,[317] радови су настављани и много касније.

Сл. 6 Портрети Немањића, припрата, снимак из 1961, Покрајински завод за заштиту споменика културе

[316]Бранислав Живковић, „Конзервација фресака Богородице Љевишке у Призрену“, 257–260.
[317]Исто, 260.

Године 1968. године настављени су рестаураторски радови на живопису цркве Богородице Љевишке, које су изводили стручњаци Републичког завода у сарадњи са конзерваторима-сликарима Покрајинског завода за заштиту споменика културе АКМО (даље само „Покрајински завод“). Трајали су у четири сезоне, дакле до јесени 1971, а потом настављени у периоду 1974 – 1976. С обзиром на промене у организацији установа заштите, самоуправни споразум за ове касније радове потписан је између Републичког завода за заштиту споменика културе и Завода за урбанизам и заштиту споменика културе и природе општине Призрен (даље само „Градски завод“).[318] Руководилац рестаураторских радова био је Бранислав Живковић, академски сликар и виши конзерватор Републичког завода.[319]

Сл. 7 Портрети Немањића, припрата, снимак из 2013, Градски завод за заштиту споменика културе

[318] Архив Србије (даље АС), Фонд РЗЗСК – Београд, Ф16, Самоуправни споразум о указивању стручне помоћи за радове на конзервацији Богородице Љевишке у Призрену.
[319] Бранислав Живковић, „Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, 229–236.

Рестаураторски радови били су засновани на ставовима струке 1) да треба сачувати споменичка својства фресака Богородице Љевишке; као значајно културно наслеђе треба их сачувати „у најприближнијем изгледу њихове првобитне аутентичности“; 2) да су фреске недељива целина и саставни део архитектуре цркве, те треба инсистирати на сарадњи свих заинтересованих струка и интересних страна које могу да допринесу проучавању и спасавању оштећених фресака, „сагледаних и као уметничко дело и као историјско сведочанство“; потребно је обезбедити стални стручни надзор и одржавање; 3) да се радови спроводе поштујући аутентичне податке, а у циљу очувања естетских вредности; 4) да техника рада мора бити приближна техници старих мајстора; 5) да радове треба да прати прецизна документација у виду извештаја са цртежима и фотографијама; она треба бити обрађена тако да може да се публикује.[320]

Општи ставови исказани у Елаборату за рестаурацију оштећених фресака у призренској цркви, илуструју и опште принципе примењене у целокупној обнови Богородице Љевишке и њеној презентацији. Такође, ови ставови, приказују начелна размишљања и однос службе заштите према споменичким вредностима и начинима очувања сведочанствености. Из наведених ставова видимо да се заштита споменика спроводи 1) очувањем материјалног носиоца сведочанствености, 2) сталним коришћењем и одржавањем споменика, дакле друштвеном заштитом као и 3) документовањем стања и процеса рада зарад ефикаснијих будућих приступа споменику. У том смислу Бранислав Живковић предлаже и копирање фресака у техници оригинала, зарад сагледавања проблема и изналажења решења рестаурације фресака. Овај лични став није унет у Елаборат нити је део каснијих иницијатива завода, али је на копирању фресака Богородице Љевишке Живковић радио континуирано од 1950. године.

(Не)прилике истраживачког рада

Опште стање у култури, развијеност службе заштите као и професионална опредељења и ефикасност тима стручњака који изводи радове утицали су на

[320] Исто, 232.

стање споменика те су и, мада не увек систематично, дискутовани и запамћени у историји заштите споменика културе. Ипак, постоји читав низ малих историја појединачних збивања које не треба занемарити у покушају стварања целовите слике о развоју споменика.

У првим годинама рада на открићу, конзервацији и рестаурацији Богородице Љевишке постојало је прегршт неповољних ситуација по посленике заштите. Како су оне забележене у дневницима истраживања, а никад објављене, чини нам се да их сада не треба прескочити, нарочито зато што оне допуњују званичну историју развоја заштите споменика културе у Србији и наводе на преиспитивање нашег односа према *документу* (који о њима сведочи).

Финансирање истраживачких радова

Већ на почетку радова на откривању Богородице Љевишке било је јасно да ће радови потрајати, да су обимни и да је недовољно финансијских средстава одређено за овај посао. Стога су новци планирани за друге споменике били преусмеравани на Љевишку, како би се убрзали радови: „На Св. Арханђелима све што бих радио било би излишно, те молим за објашњење може ли се ова сума од 70.000 дин. утрошити сва на Богородицу Љевишку, јер је то исувише мала цифра за њу.“[321] „Новац имамо за Грачаницу (дин. 40.000) па може и то да се употреби.“[322]

Хонорари за раднике су ипак често каснили. Један од проблема је био везан за банку преко које су допремани акредитиви, што је начин који је прописало Министарство. Ни новац за извођачке радове није стизао на време и то из разлога лоше оријентације како пише Миљковић: „службеник који је имао да налог спроведе, добро је познавао географију и када је видео да се акредитив

[321] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 7.6.1950.
[322] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 16.6.1950.

отвара за радове на Муратовом турбету, исти је упутио у Косовску Митровицу уместо у Призрен.“[323] Иако, наравно, тулбе није ни у призренском округу.

Ненадовић предлаже да се новац шаље чековима, јер је тако брже, а о брзини испоруке духовито приговара одржавајући шаљив и пријатељски однос са Синишом Миљковићем:

> „У вези вашег прошломесечног слања новца нама прочитах
> ову похвалу у Јежу:
>
> Кад дијурна жутим чеком пође
> на Св. Живка нама дође;
> Црвеним је у трен ока то:
> На Куково стигне увек лето;
> Плавим чеком још брже дође:
> Кад на врби роди црно грожђе,
> Овај метод нашег секретара,
> Вреди џида и марјаша пара.
> Да се кити и од злата штити
> Док је сунца и док је мјесеца“.[324]

Поред потешкоћа са финансирањем, јављао се и проблем недостатка стручних радника. Тако ће, на пример, новом предложеном квотом радника, бити отпуштено доста мајстора, међу њима и једини који „добро зна покривање плочом“ те би морао бити хонорарно ангажован.[325]

Набавка материјала за рад

Иако је скоро сав материјал за чишћење, а потом конзервацију и рестаурацију Богородице Љевишке био допреман преко локалног грађевинског предузећа *Цвилен*,[326] некада је ипак постојао проблем набавке одређених

[323]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу, стигло 27.8.1950.
[324]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 10.9.2015.
[325]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 21.9.1950. Рестаурација прозора на бочним бродовима и отварање тремова, израда тротоара, степеништа, фуговање бочних бродова и слични радови остали су да се реализују у наредној години.
[326]Исто грађевинско предузеће радило је и на обнови конака у манастиру Дечани, Муратовом тулбету и манастиру Грачаница. Види: РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица*

средстава за рад, па је било потребно наручивати их другим каналима. Тако је на пример од почетка постојао проблем недостатка челичних четака за чишћење зидова. Оне су тражене у Београду и фабрици жичаног плетива „Радулашка“,[327] а потом и у Љубљани[328] и Загребу.[329] Због њих је читава акција чишћења, односно првих радова на Љевишкој била у застоју.[330] Ненадовић из Београда поручује и да треба донети; „мале четке као за зубе, али и оштре, но не много оштре, и даље веће четке са дужом длаком за скидање прашине“.[331] Дрвене четке и дрвене чекиће ће правити у Призрену, док су му из Београда још потребне „четке за боје, темпере или земљане боје, кучине што више“ за рестаурацију и бломбирање оштећених рупа у зиду.[332] Материјал који добијају ипак брзо троше јер су четке слабог квалитета. Моле за нове које им требају као „насушни хлеб“ – односно, немају чиме да раде.[333]

Занимљиво је још, како у недостатку средстава за рад, Ненадовић решава неке рестаураторске поступке. Он пише: „За израду транзена потребни су брусеви за њихово глачање. Молим вас да питате у гвожђарницама има ли тога и ако има узмите, али сумњам да ћете наћи, јер је та ствар и пре рата била скупа[334]“. Већ наредне недеље, након, вероватно, негативног одговора, Ненадовић одлучује овако поводом транзена на звонику: „Сада прелазим на рестаурацију звоника; он ће по свој прилици добити сасвим друкчи завршетак.

(Призрен), Писмо Обласног извршног одбора Обласног народног одбора (ОНО) АКМО Заводу од 22.5.1950.

[327] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 21.6.1950.

[328] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 27.6.1950.

[329] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 29.6.1950.

[330] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 26.6.1950.

[331] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 23.6.1950.

[332] Исто.

[333] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу, примљено 7.8.1950.

[334] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 23.6.1950.

Поручио сам гвоздене прозоре, те нећу правити бетонске транзене јер немамо брусеве. Опека ми још није печена, али кажу пече се“.[335]

Проблем набавке материјала је имао и новоосновани Завод АКМО од самог оснивања 1954. У ослобођеној Југославији, а нарочито на њеном југу било је тешко доћи до одређених материјала за ефикасан рад службе заштите.[336]

Проблем пограничних виза

Током првих истраживања Богородице Љевишке у Призрену, главни архитекта Слободан Ненадовић био је ангажован и на другим пројектима на Косову и Метохији истовремено. Један од тих се односио на реконструкцију конака и конзервацију цркве дечанског манастира. Рад на релацији од Призрена до Дечана био је отежан једном врстом посебних дозвола:

> *Другарица Вера Томашевић је стигла. Она ће требати да иде за Дечане уколико успе јер ту има великих сметњи: потребна је улазна виза из Београда. Ја је нисам могао да добијем и са комисијом сам обавио посао на тај начин што сам се „ушверцовао у Дечане*.[337]

У једном писму из 1952. видимо да поменуте визе одобрава Министарство за науку и културу, те им се у том смислу, а Персоналном одељењу, обраћа Завод са молбом за издавање дозволе за улазак у *граничну зону*, и то сталну, с обзиром на то да је Слободан Ненадовић руководилац радова на конзервацији манастира Дечана, али и Љевишке, те би више пута излазио из граничне зоне.[338] Она се дакле односи само на Дечане.

---

[335] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 3.8.1950.

[336]Ратомир Каракушевић, Ђорђина Габричевић, „Рад Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АКМО од његовог оснивања до данас“, *Зборник заштите споменика култу*ре 6 – 7, 1955–1956, 324.

[337]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 3.8.1950.

[338]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Завода Министарству за науку и културу НРС од 27.9.1952.

Учешће студената-праксиста у истраживачки радовима

У конзерваторским радовима на Богородици Љевишкој су учествовале и екипе студената архитектуре из Београда. Студенти–праксисти ће доћи крајем јуна месеца 1950. године, дакле на самом почетку радова, поневши авионом скоро сав материјал из Београда. О њиховом учинку не знамо пуно, али се зна да је надокнада за њихов рад износила 200 динара, док је Ненадовићева, као руководиоца радова била 240,[339] што нам говори о значају њиховог рада.

И наредне године ће се у Призрен упутити група студената Техничке Велике школе, но Ненадовић не исистира на њиховој помоћи јер „лично не зна који су студенти у питању и какве су им способности, те да се не догоди као са другарицом Томашевић.“ У радовима ће му ипак помагати „друг Лазић, студент историје уметности“, али и двојица призренаца, студената архитектуре, Веселин Богдановић и Будимир Гарић: „Са именованим Богдановићем сам се споразумео да би они могли да ми помогну у скупљању грађе о старинама и фолклорној архитектури Призрена, па уколико би они могли тај посао да ми обаве, мислим да се онда могу платити и више него студенти на пракси.“[340] Од студената се још помиње извесни Маринкоски и Ђорђина[341] Габричевић.[342]

Реакције стручне јавности

Иако већ јуна 1950. „Дероко, Ђурђе и Ива[343] иду у Ново брдо па преко Приштине натраг“,[344] не сврађају у Призрен, а како наредне године Ненадовић

[339]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 16.6.1950.
[340]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 24.7.1951.
[341]Ђорђина Габричевић – Стојановић је дипломира историју умстности са археологијом на Филозофском факултету у Београду 1953, а од наредне године и оснивања Завода АКМО, радила је као њихов стручни сарадник. Од 1959. радила је у Народном музеју у Београду у Лабораторији за конзервацију археолошких предмета. Објавила је и једну туристичку публикацију о Богородици Љевишкој: Đorđina Stojanović–Gabričević, *Bogorodica Ljeviška, Prizren*.
[342]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 10.8.1951.
[343]Мисли се на Александа Дерока, Ђурђа Бошковића и Ивана Здравовића ког су понекад звали „Ива“.

запажа, пажња тадашњих водећих истраживача старина није била још увек усмерена на Богородицу Љевишку: „Штета што нико осим проф. Бошковића није дошао да види овај објекат, а нарочито ме интересује мишљење историчара уметности о овим новим фрескама. Ако је проф. г. Радојчић у Београду, ја бих молио да га у моје лично име замолите да посети овај објекат и да види ове нове фреске, а такође и прошле године откривене“.[345]

Ипак управа Завода је усхићена призренским открићем. Директор је свакако „одушевљен оним што се открило“,[346] и већ је посетио Љевишку у другој недељи јуна 1950. године.[347] Он чак изражава жаљење што не може чешће са Ненадовићем да подели радости које му дају „резултати радова на Љевишкој“.[348] И након првих фотографија фресака Миљковић пише како „директор сања Богородицу Љевишку“, односно како расте интересовање и ишчекивање у вези са овим спомеником.[349] Он такође изражава жељу да „подели радост истраживача“[350] и посети Призрен што ће и учинити.

> *Из Вашег писма, а и из оног претходног, видим да је ова Богородица унела поприличну узбуну међу историчарима и да се јављају претпоставке разне врсте.“*[351] *„Ових дана стиже вам друшкан Радојчић и друг Грегоар, познати византолог из Брис[е]ла. Постаде Љевишка славна, а бабице непознате. Срећа да сте скромни човек (...).*[352]

Прво интересовање за истраживање новооткривених фресака у Љевишкој доћи ће од суплента Призренске богословије Стефана Чакића, који жели овом

---

[344]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 27.6.1950.
[345] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 31.8.1951
[346] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 27.6.1950.
[347]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Белешка на крају писма Слободана Ненадовића Заводу од 7.6.1950. обележена датумом 13.6.1950.
[348]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 27.6.1950.
[349]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 4.8.1950.
[350]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 27.6.1950.
[351]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 10.9.1951.
[352]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 26.10.1951.

темом поводом полагања свог професорског испита. Стога и пише Заводу да му одобре да борави у цркви у периоду октобар – новембар 1953. године.[353]

Но, о томе колико је сва позорност Завода, у годинама *првог открића*, била усмерена на Богородицу Љевишку, видимо из залагања директора Завода Милорада Панића-Сурепа поводом Ненадовићевог доктората. Преносимо писмо у целости:

Београд, 12. септембар 1950.

Драги Слободане,

Да те одмах обавестим о ономе што је за тебе најважније: Разговарао сам са министарством о твоме испиту. Сложили смо се у следећем: ако си вољан да узмеш Богородицу Љевишку за докторску тезу (онако како смо се нас двојица договорили) министарство ће ти не само помоћи полагање држ. испита, него ће те на мој кредит и ослободити полагања с тим што ће ти се теза признати и као државни испит. Ти, дакле, упути мени званичну пресловну[?]са садржајем: да конзервацију Б.Љ. узимаш у обраду за тезу и тражи да ти се испит помакне или да те њега ослободе, а ја ћу онда дати мишљење и спровести министарству. Дај и рок за тезу – отприлике, мај или јун 1951. г.

Самим тим, замењујемо припрему монографије – Сопоћане Богородицом Љевишком, али тако што ћемо Љевишку дефинитивно обрадити, а за Сопоћане ћемо припремати, према могућностима материјал. После дефинитивне обраде Љевишке, прелаз на Сопоћане!

Задовољан?! (...)

Миланово сам писмо такође примио. Оно је врло присно и лепо, и то је добро, само бих ја желео више пластичности: да бих могао овде у Заводу да замислим урађено тамо у Љевишкој.

Чуди ме што ми и Крста нешто не напише. Он ћути и ради, није то лоше, али ја бих и њега да чујем.

Како ћете ви радити тамо и у октобру, онда бисмо Драга и ја дошли вам тек при крају радова, почетком октобра; јави благовремено када је најбоље да дођемо.

Све вас поздравља Ваш

МПанић Суреп

[353]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Стефана Чакића упућено Заводу од 14.10.1953. У питању је касније протосинђел проф. др Стефан Чакић, аутор бројних студија из црквене историје.

Ипак, како је Ненадовић тек свршени дипломац, и није прошло две године од његовог дипломирања (биће две навршене тек у јануару 1951.) не може одмах уписати докторске студије. Додатни проблем представљају и околности из приватног живота.[354] Тако ће о архитектури Богородице Љевишке писати за државни конзерваторски испит, а касније студиозније прићи теми у свом докторском раду.

Од 50-тих година прошлог века интензивније је изучавана црква Богородице Љевишке и њен значај у историји развоја средњовековне уметности и културе. Прва студијска монографија објављена је 1975. године, а потписнице овог дела биле су професорка Филозофског факултета у Београду Гордана Бабића и историчарка уметности, кустос Музеја савремене уметности у Београду Драга Панић, иначе супруга Милорада Панића-Сурепа. Богородица Љевишка је нашла своје место у историографији средњовековне уметности кроз проучавани живопис (С.Радојчић, П.Миљковић-Пепек, Д.Медаковић, Н.Давидовић, И.Ђорђевић, В.Ђурић, Г.Бабић, Б.Тодић, М.Марковић) и историјске фазе изградње, односно архитектуру храма (С.Ненадовић, Х.Калеши, Д.Панић). Ови облици сазнања негују памћење на средњовековну прошлост, а оно је подржано целокупном презентацијом споменика.

ПРЕЗЕНТАЦИЈА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Како су искуства различитих заједница мењала и дефинисала овај сакрални простор, у материјалном али и семантичком смислу, слојевитост значења препозната је као јединствена вредност споменика. Свест о семантичкој вертикали и очуваност средњовековне архитектуре Богородице Љевишке, није бацила у велику дилему истраживаче Републичког завода за заштиту споменика културе НРС, приликом првих истраживања и презентације саме цркве. Идеја је била сачувати што више од *оригиналности* споменика, дакле конзервирати, а

[354]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 28.9.1950. Ненадовић описује лоше услове за рад у малом стану у Пожаревцу, али и породичне обавезе око двоје мале деце.

мењати, односно рестаурисати тек оно о чему се поуздано зна, а што неће угрозити безбедност и естетски изглед споменика.[355] Стручни предлошци потврђују да се пратио тадашњи тренд у заштити споменика,[356] а на основу сачуваних дневника истраживања Богородице Љевишке јасно нам је да се поступало и по нешто сложенијим начелима заштите. Одабир третмана заштите свакако је зависио од стања самог споменика али и темељног проучавања, те познавања његовог „постанка и живота кроз векове, све до последњих дана“.[357] Оваква размишљања годинама касније сажима као узорно искуство Иво Мароевић у саопштењу поводом Саветовања о Обнови споменика градитељства: „Избор историјске фазе коју треба презентовати је ствар мисаоне концепције, а углавном исходује презентацијом последњег живог слоја, највреднијег сачуваног слоја или слојевитости као темељне вредности.“ [358]

Наравно, приступ који предлаже Мароевић, проистиче из перцепције споменика у простору као музеалије, коме је, дакле, својствена музеалност као темељна особина музејског предмета. Сматрајући споменик културе, као и било који други сегмент баштине, документом времена, просторне и друштвене средине и носиоцем јединствених вредности, његово измештање није неопходно да би сведочио о свом ранијем стању, о прошлости која га је обликовала. Управо чување предмета *in situ* (може да) указује на један нови облик музеалности и комуникације порука прошлости. Ово и пружа шансу институцијама заштите да искористе поруке и вредности које су иманентне споменику, те на њима граде сопствену поруку.[359] Наравно, музеалност споменика најизразитија је у његовој презентацији, те је презентација као поступак обликовања спознатог о споменику важан домен деловања институција заштите. Ово је утолико значајније уколико

[355] Ненадовић образлажући замисли о почетку радова на Богородици Љевишкој: Paul Saintenoy, *La restoration des monuments principles généraux, La conservation des monuments d'art et d'histoire*, Office international des musées. Publication de l'Institut de Cooperation Intellectualle, 1933, 80. према: Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 194.

[356] У том смислу релевантна је збирка чланака и студија архитекте Ивана Здравковића, једног од утемељивача послератне службе заштите: Иван Здравковић, *Конзерваторски принципи и методи, Чланци и студије из периода од 1949. до 1982. године*, Друштво конзерватора Србије, Београд 1982.

[357] Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 194.

[358] Ivo Maroević, „Kako istaknuti povijesnost spomenika arhitekture kod njegove obnove? (kriteriji za izbor građevne faze iz života spomenika, koja će se obnovom istaknuti)“, *Glasnik DKS* 2, 1978, 11–12.

[359] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 256.

знамо да презентацији претходи темељно истраживање, валоризација, селекција (елеминисање елемената који су неважни за презентацију) и стварање концепта. Стога, реч је заправо о интерпретацији којом се из богатог живота споменика одабиру они догађаји, развојне фазе и детаљи којима ће се обликовати биографска слика споменика.[360] Без сумње, ова слика је и интерпретација времена у ком се дешава та друштвена афирмација предмета баштине.

Богородици Љевишкој је након првих истраживачких радова враћен изглед цркве краља Милутина, који је препознат као *највреднији сачувани слој*. С друге стране, непосредно након откривања живописног слоја, као и повратка архитектонских елемената на стање пре промена извршених током турског периода, предложена је и делимично остварена њена целовита презентација, односно истакнута је *слојевитост* као вредност.

Дакле, радови на Богородици Љевишкој (1950-1952) су били оријентисани ка презентовању *највреднијег сачуваног слоја*, што је у случају Богородице Љевишке и *последња целовита фаза у животу споменика* као још једно могуће усмерење при презентацији споменика.[361] Ова презентација, а заправо низ конзерваторско-рестаураторских поступака, има за циљ враћање стварног идентитета споменику, односно његов примарни изглед и намену. Овде је, дакле, примењена *метода (делимичне) реконструкције*, као адекватна за презентовање најочуванијег и највреднијег, у овом случају средњовековног слоја из времена краља Милутина. Развојни идентитети овог сакралног места нису могли бити презентовани овом методом, с обзиром на недовољност материјалних остатака и њихову нечитљивост у структури споменика. Такође, презентовање свих историјских налаза, упркос тежњи за представљањем целовитости споменика може довести до његове дезинтеграције, односно до занемаривања или чак губитака основних значења споменика. Ипак, у случају Богородице Љевишке, пронађено је компромисно решење, применом *археолошког метода*. Она се односи на презентовање слојевитости као темељне вредности, како је речено, али

[360]Исти, 244.

[361]Иво Мароевић ће свој излагање из 1978. године битно теоријски развити, потврђујући примере из праксе, те објавити 1986. у књизи *Садашњост баштине*, која нам је делом доступна и у интегралној студији *Увод у музеологију* из 1993. О презентовању споменика културе види: Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 243–249.

не нарушавањем целине споменика, већ истицањем сполија, информативних табли и ознака, дакле, музеографским помагалима.

Концепт презентације Богородице Љевишке био је тако осмишљен да може посетиоцу понудити (све) споменичке вредности, односно целовиту слику о споменику, а да притом задржи своју примарну функцију религијског објекта (али веома ретко активног). Споменик у простору којем је *примарна* намена да подражава музејску реалност, односно да кроз едукативно-информативне садржаје води посетиоца кроз свој историјски развој и приказује се као збир значења, јесте *музејски употребљаван споменик културе*.

Из изнетог се види да *музејска интерпретација* није исто што и *музејска употреба*, али и да је оваква интерпретација, односно третирање споменика шири појам од музејске употребе. Музејско третирање споменика не искључује музејску употребу, али није нужно. Оно се односи на начин презентовања, историје и вредности, односно сведока трајања једног споменика, без обзира на његову намену и актуелни живот. Овим се третманом слојевитост значења валоризује као посебна вредност.[362]

У случају Богородице Љевишке музејски третман и музејска употреба су појмови који се преплићу, пре свега у примарном концепту из 1950-их година, а који није у потпуности реализован.

Црква Богородице Љевишке као део *музеја српске средњовековне уметности* и *музеј Богородице Љевишке*

Већ 1950. Љевишка се препознаје као део мреже „музеја српске средњовековне уметности“, којој припадају други значајнији споменици[363].

У преписци тадашњег Завода и руководиоца истраживања се и јавља предлог да се у Богородици Љевишкој оформи Музеј:

> *Друг директор мисли да у нартексу цркве или капели заснује као неку врсту музеја Богородице Љевишке где би се изложили сви*

[362]Исто, 249–250.
[363]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо директора Завода упућено Савету за просвету од 29. 6. 1951.

фрагменти са ње на које наиђете приликом радова. Па ако сматрате да треба и овај натпис скунути[364] *и ставити га тамо. О томе учините претходно предлог и образложите га. Иначе тамо ће бити изложене и све фотографије које ће изложити поступно развијање рестаураторских радова – као оно са Доситејевим лицејем.*[365]

За разлику од Дечана, Грачанице, Пећке патријаршије, Љевишка није била манастир, а чак ни сасвим активна црква, па се може претпоставити да је музејска намена обезбеђивала очување њеног споменичког статуса. У музеју је, дакле, требало да буду изложени предмети којима би се истакли сви историјски слојеви овог места, али и представио процес истраживања.

Сам музеј, у смислу издвојене поставке, никада није реализован, али је документована генеза Љевишке као споменика културе. На историјске слојеве храма је указано сполијама ранијих архитектонских украса, обележавањем нивоа зидова старијих базилика као и постављањем писаних табли (камених полоча) на зидове унутар цркве. На њима су, на предлог Слободана Ненадовића, постављене и информације које сведоче о истраживачком процесу и методима заштите у ширем смислу. Обележавање савремених интервенција свакако одговара принципима службе заштите али и моделу који је применио призренски епископ Сава приликом изградње тј. обнове цркве у 14. веку. Опека са његовим именом постављена је на све новоизграђене зидове па и лукове, како би се указало на разлику са пређашњим.[366]

У писму које упућује Заводу 24. јула 1951. године Ненадовић шаље текстове које би требало израдити на каменим плочама и узидати потом на места у цркви која је одредио, а која указују на неку историјску промену у структури цркве:

а*) за југо-источни стуб централног кубета и њему одговарајући, који је био пред михрабом: Срушен при претварању цркве у џамију. Рестаурисан 1950. год. (За други стуб 1951. год)*

[364]Мисли се на турски натпис са плоче која је била на спољној страни цркве, а који је Ненадовић претходно послао Заводу и Глиши Елезовићи на превођење. Овај натпис сведочи о оправци цркве која је изведена 1858. године.

[365]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо секретара Завода у ком се преноси порука директора, упућено Слободану Ненадовићу од 26. 9.1951.

[366] Slobodan Nenadović, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, 50.

b) За проскомидију: рестаурисана 1951. г.

c) Десно од портала:

Ову цркву обновио је краљ Милутин 1306 (1307) год. о чему говори натпис на источној спољној страни. Пре 1756. год. преправљена је у џамију и том приликом на њој су извршене препправке. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Н.Р. Србије извршио је њену рестауранцију у току 1950. и 1951. год, којом је приликом откривен и сав преостали живопис.

Никакви други натпис не бих више стављао.[367]

Одговор на ово писмо Слободан Ненадовић добија брзо, и то од самог директора:

Не јави ми за каменоресца, где треба да се раде – тамо или овде у Београду. Слажем се са текстом, али с тим што би дошло: Овај стуб био је срушен при претварању цркве у џамију. Рестаурисан 1950. године. Други у реду. Трећи у реду, с додатком: Ову цркву Богородицу Љевишку, обновио је...итд. А на крају: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије рестаурирао је овај драгоцени споменик у току 1950. и 1951. године вративши му првобитни изглед. Преостали живопис био је прекривен дебелим слојем малтера.[368]

Сл.8 Камена плоча на југоисточном стубу централног кубета, снимак из 2015.

Ове камене табле (Сл.8) су изгледа наручене тек у мају наредне године: „23 камене плоче састављене од 992 слова величине 2 и 3 см. (…) За 15 дана да

[367]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Завод од 24.7.1951.
[368]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода упућено Слободану Ненадовићу које потписује директор од 30.7.1951.

буду готове ради постављања на Богородицу Љевишку".[369] Не знамо када су постављене, мада нам једно писмо из 1957. буди сумњу да ни те године нису биле на зидовима цркве.[370] Очуване су и данас, осим последње, највеће, која је стајала на улазу у нартекс, а нестала је током ратних дешавања 1999. године (Сл.9).[371] Њихов број је ипак био знатно већи од овог који се предлагао у првом писму, а то се види из садашњег стања. Накнадно је одлучено да се поставе и табле које ће означавати у којој мери је некадашња базилика била сачувана, односно инкорпорирана у тело цркве краља Милутина. Ове табле садрже следећи текст: *„УТИСНУТА ЛИНИЈА ОЗНАЧАВА ДОКЛЕ СЕ САЧУВАЛА ВИЗАНТИСКА БАЗИЛИКА. ЗИДОВЕ ИЗНАД ЊЕ ПОДИГАО ЈЕ КРАЉ МИЛУТИН"*. Дакле, налазе се на различитим местима и висинама у цркви (неке су толико високо постављене да их је тешко прочитати), непосредно поред утиснуте линије у зиду (Сл.10).

Постоји још једна табла која документује постојање раније цркве. На њој пише: „*ФРЕСКА ИЗ ОБНОВЕ ПРЕ КРАЉА МИЛУТИНА ОТКРИВЕНА ЈЕ 1951 Г.*" Она се налази непосредно поред фреске која је откривена испод пиластра из Милутинове обнове прислоњеног на југоисточни стубац старије цркве. Каснији истраживачи датирали су ову фреску у прву половину 13. века и по уметничким карактеристикама ставили је спрам фресака из цркве Св. Николе у Студеници, али и Венецијанских мадона.[372] Како се при открићу ове фреске није знало има ли још сачуваног живописа из овог периода, поставило се питање њене заштите и презентације. Ненадовић прве идеје бележи овако:

> *Приликом јучерашњег испитивања једног стуба нађена је једна фреска (вероватно Богородица са Христом) на саставу између првобитне цркве и призиданог пиластра. Фреска је у добром стању колико се то може уочити кроз мање отворе. Њен малтер је врло*

[369]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Уговор Завода и каменоресца од 29.5.1952.

[370] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Покрајинског завода Заводу од 25.4.1957. У њему се наводи, између осталог, да преостали радови јесу и „постављање мермерних табли са уклесаним објашњењима".

[371]Ово закључујемо према фотодокументацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини – Лепосавићу насталој у различитим приликама након 1999.

[372] Види: Војислав Ђурић, „Једна сликарска радионица у Србији XIII века, Богородица Љевишка–Никољача – Морача", 63–76; Надежда Давидовић, „Представа Богородице са Христом Крмитељем", 85–95; Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство*.

танак од ½ - 5 мм и врло слабо је везана за стуб. Неки делови су већ сасвим одвојени. То је једини (за сада, а вероватно и нема више) случај да је на таквом месту била фреска.

За ту фреску предлажем следеће: или стуб да срушим, фреску Милан[373] *да скине и пиластер поново да озидам или да направим неку врсту прозора у пиластру, те да се и она види, што ће бити доста тешко изводљиво, а можда и неукусно. Са другом Миланом сам се посаветовао, он тврди да се она може сасвим добро, без прскотина, скинути, само ће морати извесне ствари да прибави у Београду.*

Ова фреска на овоме месту и на оваквом танком различитом малтеру од свих досадашњих фресака, а заједно са још доста до сада утврђених ствари оставља и проширује питање у којој је мери краљ Милутин обновио ову цркву. Није ли ова фреска припадала живопису цркве пре Милутинове обнове? У стубовима су нађени фрагменти од мермера, чак и један комад античког архитрава. Западни зид који одваја наос од нартекса (на коме је прошле године била откривена фреска краља Милутина) није уопште никада био фасадни, јер је озидан као један крпеж. Он чак није ни оригиналан већ додат, а читава страна била је потпуно отворена и луком пресведена (постоје почеци лукова). (....) Молим за решење по питању изнетог случаја ове фреске.[374]

Одговор је убрзо стигао телеграмом и разрешио дилему да треба „пиластер срушити, фреску скинути, вероватно ће бити још које.“[375]

И заиста, крајем августа исте године откривене су још две фреске на своду изнад стуба који је први на источној страни до оног где је пронађена претходно откривена фреска. Фреску, која ће касније бити идентификована као сцена *Исцељења слепог*, Ненадовић описује као веома лепу, и лепшу од претходне „јер је Христос лепши.“[376] Како су фреске откривене под сводом, а не под пиластром, било је немогуће рушити га, па су касније ове фреске брижљиво скинуте. Данас се налазе у Народном музеју у Београду.[377]

[373]У питању је сликар конзерватор Завода Милан Лаћевић.
[374]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 29.6.1951.
[375]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Телеграм Завода упућен Слободану Ненадовићу 2.7.1951.
[376]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 31.8.1951.
[377] Више у каснијим поглављима.

Фреска Богородице и Христа хранитеља сачувана је in situ. Ненадовићев предлог о сечи пиластра и отвору за фреску је касније разрађен:

> *(…)Пиластер у величини фреске пресећи и подупрети гвозденим трегерима. Бочне стране пиластра озидати насатично, а предњу страну оставити отворену. На њој би се урадила врата од лесонита или дасака са имитацијом зида на спољној површини и тако би био и пиластер видљив као целина, и посетиоцима би се могла фреска увек показати отварањем врата. Мислим да би овај предлог помирио и сложио све принципе: и да фреска остане на своме месту, и да буде видљива, а и пиластер да одаје целину бар споља. Сматрам да би се ово све лакше извело него ризиковати фреску са скидањем, паковањем и преношењем, јер су транспортне тешкоће врло велике.*[378]

У својим, знатно касније, објављеним сећањима, Ненадовић наглашава да „на овом месту она [фреска] много објашњава историјат и постанак цркве, док би у музеју она била само један експонат, који не би могао то да тамо каже, што овде може.“[379]

Тако је пиластер убрзо „исечен“ док ће Ненадовић извештавати Завод у истом маниру, али уз нескривено дивљење: „Фреска је толико свежа као да је јуче рађена. (…) Она је толико добра, толико лепа и у тако добром стању...; и импресије: „Сачувана је изванредно добро и њена глава је потпуно чиста јер је испод њеног лица била постављена опека.[380] (…) Христос у нимбусу има крст од црвене и плаве боје, што до сада нигде нисам видео (…) Натпис је на старом српском. (…) У ниши засведеној испод фреске у пиластру није пронађено ништа осим једне коштице.“[381] „Све је више линеарно решавано. Иначе све је то тако добро очувано и потпуно светло, да представља најбоље очувану фреску у цркви. При томе и најстарију, што ја тврдим као једну чињеницу која произилази из архитектуре, а да ли ће и историчари уметности то исто рећи не знам.“[382]

---

[378]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 16.8.1951.

[379] Слободан Ненадовић, „Два сусрета са другом Мошом Пијаде“ у: *Сећања конзерватора*, 80.

[380]Овај податак касније у својој дисертацији Ненадовић тумачи као намеру зидара и чин наклоности и стахопоштовања према светињи коју обнавља. Овај податак, такође, говори у прилог идеји хијеротопије Богородице Љевишке.

[381] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 23.8.1951.

[382]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 26.8.1951.

Мишљење колега тражиће ускоро још једном, када шаље и калк са ове фреске и обавештава о открићу још једне у северном броду.[383]

Проналазак ове фреске за Ненадовића, и науку у целини, ће значити разрешење многих дилема по питању постанка Милутинове задужбине, али и покретање неких нових. Ненадовић је користи као аргумент у корист тврдњи о архитектонском развоју грађевине.[384] С друге стране, историчари уметности ће је подвргнути стилским анализама трагајући за путевима ширења иконографских модела, док ће у филологији бити сматрана доказом за етимолошку повезаност Богородичиног култа са називом храма односно, за настајање хагиотопонима.

У сваком случају, она ће до данас остати најпознатија и најнеобичнија фреска у цркви Богородице Љевишке у Призрену. С обзиром на то да се налази на стубу у висини посматрача, а да је план презентације делимично измењен, *предата* је погледу и молитви бројних верника и посетилаца. Пресечени пиластер који ју је скривао није поново озидан, нити затворен дрвеним вратима, како је Ненадовић предлагао. Тако доњи део пиластра узима улогу проскинитарија над којим је *икона* Богородице са Христом.[385] (Сл.11)

[383] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића упућено Заводу од 3.9.1951.
[384] Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 234–240.
[385] Радовановић је уочио да су прикази Богородице из 14. века у северном броду цркве, судећи по начину представљања и натписима, имали функцију икона. (Види: Јанко Радовановић, „Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, Старине Косова и Метохије 2–3, 1963, 125–131.) Такође, Зденка Живковић то запажа у вези са представом Богородице у западној лунети над улазом у храму, за коју претпоставља да ју је насликао сликар икона. (Види: Зденка Живковић, „Нека запажања о сликарству у Богородици Љевишкој у Призрену“, *Гласник ДКС* 29, 2005, 120–121.) Иако се за Богородицу са Христом хранитељем не може рећи да је насликана према некој чудотворној икони као ове млађе, данас јој се може приписати та улога.

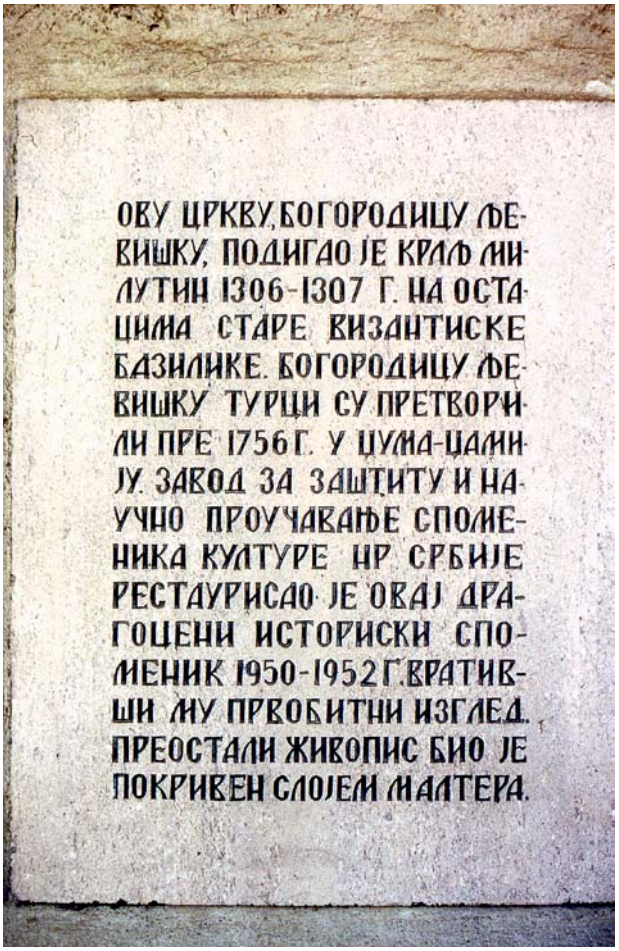

Сл.9 Камена плоча на улазу у припрату, Владимир Вукотић, 1980, wikimedia.

Пажљивом посматрачу је, дакле, дидактички погодно, понуђена богата историја храма. Тако закључујемо да ова обнова, односно презентација, лежи на две претпоставке које и данас сматрамо релевантним у теорији и пракси заштите културних добара. Једна је да се споменик нуди у својој целовитости, а друга је да ми имамо хтења, могућности и умећа да га таквим понудимо и другима.[386]

Иако, базично, полазећи од ових претпоставки јасно је да је свака заштита споменика, заправо резултат савремене валоризације, то јест да одражава наше становиште према споменику и увек је интерпретација нашег времена. С једне стране, израз је колективног мишљења, а с друге субјективног потенцијала истраживача, архитекте, конзерватора. Или пак свих њих заједно, како често идеално замишљамо, желимо и захтевамо.

[386] Ivo Maroević, „Kako istaknuti povijesnost spomenika arhitekture kod njegove obnove?“, 11–12.

Сл. 10 Утиснута линија на зиду као ознака очуваности прећашње базилике и камена плоча, снимак из 2015.

Сл.11 Фреска Богородице и Христа хранитеља откривена испод пиластра, снимак из 2013, Завод за заштиту споменика културе – Призрен

Како се у наредним годинама развијала идеја музеја Богородице Љевишке, знамо тек понешто. Јасно је да замисао овог споменика културе као музеја, односно музејски употребљеног споменика, није била изведена, вероватно стога што то и није била активна пракса у Србији када је реч о сакралном наслеђу.[387] Презентација споменика културе као музеја у мери и на начин какав смо описали јесте остварена.

Од оснивања Завода за заштиту споменика културе АКМО 1954. године,[388] када су и дужности над управљањем спомеником подељене не можемо пратити развој идеје музејске употребе споменика. Вероватно је да су мишљења о будућности овог споменика била различита. Једно писмо из године 1955. које републички завод упућује покрајинском на добар начин илуструје замисао, упорност и ентузијазам за њено спровођење које исказује оснивачки тим републичког завода. Из писма се назире и неспоразум који се неће разрешити ни у потоњим годинама.

> *Скела и греде служиће за покретну скелу у цркви, а даске су остављене да се од њих направи један сто и 2-3 столице. Сто ће служити за књигу посетилаца и столица, остале столице две треба оставити у цркви да би посетиоци могли да седе и посматрају.*
>
> *(...)*
>
> *Исто тако видимо да соба која је одређена да послужи као стална изложбена просторија за документарни материјал о Богородици Љевишкој сада служи за смештај пролазника. Ми вам препоручујемо да ова просторија послужи првобитној намени и да постављене кревете из ње уклоните како би се припремљени изложбени предмети могли поставити.*[389]

Ово писмо је очигледно састављено (и хитно послато) према извештају који Бранислав Живковић, сликар, шаље Заводу дан раније:

---

[387] Ипак, познати су били примери коришћења цркава за презентацију манастирских ризница. Више о ризницама и проблему друштвеног интереса за њихово очување види: Мирјана Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Туристичка штампа, Београд, 1966; Мирјана Шакота, „Историјат ризница и збирки, њихово настајање и уништавање кроз векове“, у: *Чување, одржавање и превентивна заштита покретних споменика културе у власништву цркве*, Предавања одржана на семинару за имаоце споменика, РЗЗСК, Београд 1967, 3–10.

[388] Ратомир Каракушевић, Ђорђина Габричевић, „Рад Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АКМО“, 315–324.

[389] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода упућено Заводу за заштиту споменика културе АКМО од 26. 10.1955.

„На уклањању скеле из цркве су радили један мајстор и четири радника. Грађу је преузело Комунално Предузеће Градске општине Призрен. (...) Од стране Завода АКМО нико није дошао, мада су били обавештени, и д. Каракушевић јевио телефоном да ће доћи.

У северном броду цркве сам оставио: 1) једну покретну скелу од 3,5 м видине, са горњом површином од 2x1м; 2) осам греда дужине 4м ширине 10см и дебљине 8см. Ове ће греде увек бити у цркви у случају да је потребно подићи неку мању скелу; и 3) две даске дужине 4м ширине 20см и дебљине 5см – које ће чувар цркве дати столару да направи један сто и три столице (или клупе). На столу ће бити књига утисака посетилаца, а столице (или клупе) ће се налазити у цркви, како би посетиоци могли да седну приликом разгледања просторије. Предложио бих да за сто, столице или клупе, архитекта да нацрт како да буду направљене.

Преостали материјал који се још увек налази у Љевишкој, смештен је у северној и јужној капели. О овом материјалу води рачуна чувар Панта Николић, према попису и реверсу начињеном 1953. г.

Предложио бих да се овај материјал пренесе на неко радиште где ће бити потребан.

У кућици, у којој једна соба треба да буде соба-музеј са документарним материјалом о Љевишкој, сада се налазе три бела гвоздена кревета, са душецима, ћебадима и чаршавима. То је донео Завод АКМО-а и чувар треба да наплаћује по 80 и 50 дин. за ноћ, од ког новца би се рибала просторија и прали чаршави...

Предложио бих да се соба-музеј опреми према предлогу и договору из 1953. г. (...).[390]

Бранислав Живковић пише овај извештај поводом свог боравка у Призрену од 17. до 23.10.1955. године где је помагао фотографима Завода К.Денићу и М.Лазаревићу да сниме живопис Богородице Љевишке, те да скину скеле из цркве и предају преосталу грађу. У писму се позива на план за собу-музеј из 1953. године, те претпостављамо да залагање Живковића за финализовање ове идеје музеја Богородице Љевишке потиче из две године раније осмишљеног плана. План за собу–музеј односно кућицу у порти цркве нисмо

[390]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Бранислава Живковића упућено Заводу од 25.10.1955.

пронашли, а из једног дописа Покрајинског завода, много година касније 1989. се види да он није био доступан ни овом заводу. Уз препоруке које тада прима од Б.Живковића, обраћа се републичкој установи за инструкције. С друге стране, постојала је ранија подршка за излагање предмета у Богородици Љевишкој. Године 1966. завод из Приштине шаље два керамичка суда, ископана током археолошких испитивања Богородице Љевишке да буду изложени у цркви (Сл.12). Није прецизирано где, односно да ли постоји сазнање о соби-музеју као издвојеном објекту.[391]

Из горе цитираног писма Б.Живковића закључујемо да се поред наведених принципа музејске презентације, размишљало и о публици тј. посетиоцима. Како деценијама касније хрватски музеолог Томислав Шола, вођен искуствима савремених музеја, закључује да постоје само две врсте музеја: оне са столицама за посетиоце и оне без, наравно у намери да истакне значај комфора који музеј пружа посетиоцу за стварање задовољства у слици (слици прошлости) што јесте један од задатака музеја, тако се чини и да су творци идеје музеја Богородице Љевишке осећали или препознали потребу за стварањем нових баштиника. То жељено *посвајање баштине* које произилази из *задовољства* подстиче се целокупном презентацијом која је у цркви Богородице Љевишке остварена на ненаметљив начин, односно, тако да не нарушава и ружи јединствену целину архитектуре и живописаних зидова. Оно што је планирано, али не и остварено, у соби-музеју предвиђало је *тотал дизајн* презентације. Тако се на пример, 1952. године осмишљава изглед лустера у старој кућици поред Љевишке, где је и планирана соба-музеј:

„Што се тиче лустера Милан Вам је напоменуо шта намеравамо да учинимо, наиме у изложбеној соби и оној Заводској спаваћој дошли би осмоугаони стубови, а на остала три места висећи са орнаментиком из Љевишке од лима направљених, јер овде нема мајстора који би то направили од кованог гвожђа.“[392]

[391]ПЗЗСК, СК 5019, Писмо директора Покрајинског завода Милана Ивановића Роксанди Стефановић, кустосу Богородице Љевишке од 1.11.1966.
[392]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Момчила Јовановића Моме упућено Заводу од 14.8.1952.

Лименим лустерима се свакако противи Завод, те су у плану ипак били гвоздени које ће направити у Београду, док директор предлаже да се просторија окречи „једноставном сивом или отворено жутом бојом“ без орнамената на зидовима.[393]

Поменута књига утисака посетилаца јесте постојала. Према сведочењу протојереја ставрофора Милутина Тимотијевића, који је касних година, тачније од 1961. до 1991. године, живео у кућици у порти Богородице Љевишке, у ову су књигу биле уписане многе знамените личности, међу њима и Јосип Броз Тито. Не знамо када се губи траг овој књизи, да ли у време ратних збивања 1999. или раније.[394]

Скидање скела 1955. године у Богородици Љевишкој затекао је и писац, надреалиста, Душан Матић приликом своје посете Призрену. У својој белешци која је касније објављена као сећање у репрезентативној монографији Задужбине Косова пише, у носталгичном расположењу, и о статусној промени два најзначајнија споменика града Призрена: цркви Богородице Љевишке и Синан-пашиној џамији:

> *Пред овом рањеном лепотом прошлости, пред овом лепотицом с почетка XIV века, пред овом немом кућом, чудом неким сачуваном од толико рушења у нашој историји, чекам чувара да јој отвори вратнице. (...) Кад сам излазио из 'Љевишке', радници су дошли да пренесу греде од скела у џамију у центру града, која се претвара у музеј. И то је био симбол новог времена. 'Љевишка' и главна џамија постају музеј, да, у музејској тишини, помирене, буду не више симбол крвавих размирица као некада, већ симбол споразумевања, ради једног трпељивијег људског сна.*[395]

[393]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Момчилу Јовановићу од 27.8.1952.

[394]Интервју са протојерејем ставрофором, ректором Призренске богословије у Нишу, господином Милутином Тимотијевићем вођен 7.4.2015.

[395]Атанасије Јевтић (ур.), *Задужбине Косова: Споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска/ Богословски факултет, Призрен/ Београд 1987, 287.

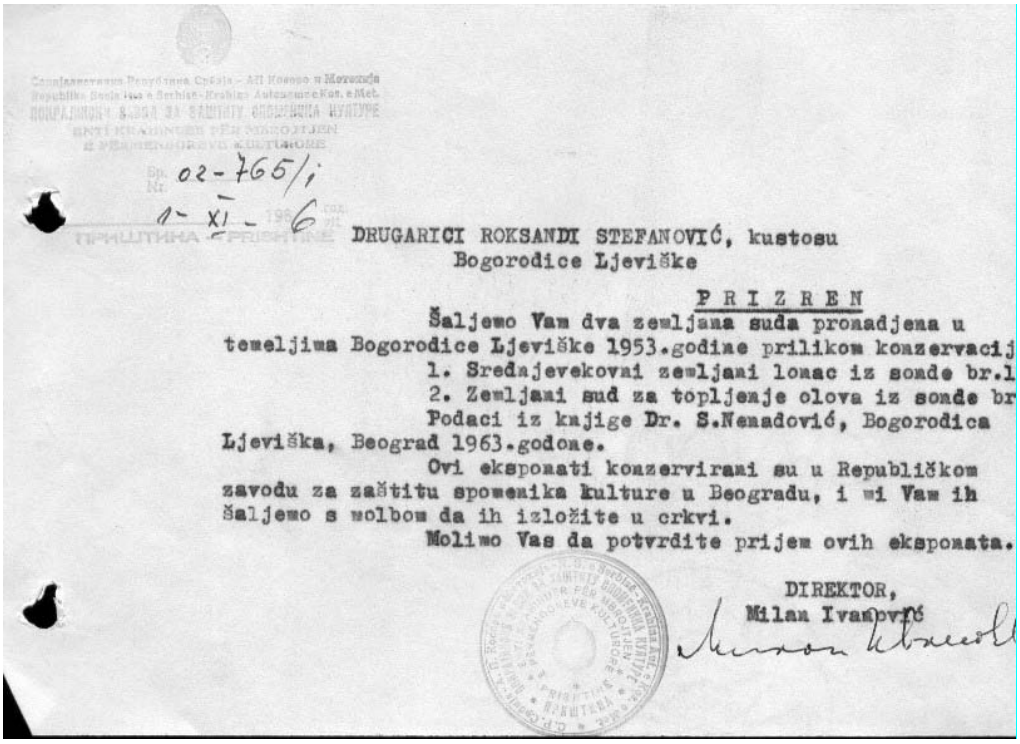

Br. 02-765/1
1- XI - 6

DRUGARICI ROKSANDI STEFANOVIĆ, kustosu
Bogorodice Ljeviške

P R I Z R E N

Šaljemo Vam dva zemljana suda pronadjena u temeljima Bogorodice Ljeviške 1953.godine prilikom konzervacij
1. Srednjevekovni zemljani lonac iz sonde br.1
2. Zemljani sud za topljenje olova iz sonde br
Podaci iz knjige Dr. S.Nenadović, Bogorodica Ljeviška, Beograd 1963.godine.

Ovi eksponati konzervirani su u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, i mi Vam ih šaljemo s molbom da ih izložite u crkvi.

Molimo Vas da potvrdite prijem ovih eksponata.

DIREKTOR,
Milan Ivanović

Сл.12 Писмо поводом излагања два земљана суда, Покрајински завод за заштиту споменика културе

Сл. 13 Презентација у цркви Богородице Болничке у Охриду, снимак из 2015.

Споменик културе као музеј vs
музејска презентација споменика културе

Познато је да су након стварања модерне, секуларне, турске државе неке средњовековне цркве, будући да су током османског периода доживеле конверзију, проглашене споменицима културе али и музејима. То значи да су биле одузете муслиманској верској заједници, али не и враћене православној, тада, додуше ипак малобројнијој, те да су под паролом *заједничког наслеђа* сматране симболом помирења (сопствених прошлости).

Црква Свете Софије у некадашњем Цариграду била је претворена у џамију 1453. године након што је град пао под Османско царство. Мозаици ове велелепне цркве подлегли су убрзо законима ислама, те су прекривени слојем малтера и новим орнаменталним сликарством, док су лица серафима из пандантифа била прекривена маскама. Симболика анђела довела је „освајаче“ у дилему треба ли и њих прекрити, и ако да, значи ли то да анђели припадају искључиво хришћанском дискурсу. Анђели, као *заједничко наслеђе* хришћанског и муслиманског света, остали су тако поштеђени (тоталног) скривања. Ова дилема и пре свега, исказан однос према затеченој хришћанској богомољи, музеализовани су у новом музеју Светој Софији 1935. године, никако другачије, него уклањањем кречних слојева и откривањем живописаних зидова, али и делимичним чувањем османске интервенције на пандантифима. Додата четири минарета, као и михраб и мимбер у унутрашњости су такође сачувани. Поред њих, исписани цитати из Курана, остали су да сведоче о отоманској интервенцији. Треба поменути и то да нови, исламски, живопис није никада до краја уклоњен. Имајући у виду временски период од седам деценија током којих се ради на откривању средњовековних зидних слика, јасно је да је питање реконструкције некадашње цркве проблематизовано.[396] Откривање, чишћење и

[396] На чишћењу мозаика и њиховој рестаурацији прво су радили архитекте,браћа Гаспар и Ђузепе Фосати (Gaspard и Giuseppe Fossati) 1847–1849. године. Ипак њихов рад се односио како на откривање мозаика тако и на њихово поновно покривање. Од 1931. до 1949. на откривању и чишћењу мозаика радио је Византолошки институт (Byzantine Institute of America). Види: Thomas F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University Press 1976, 263; Natalia B. Tatariatnikova, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection,

презентација „старих слика“ показују културну вредност и раскош Византијског царства, али нас оне „нове“ подсећају на њен пораз, на крај једне историје, и почетак једне друге цивилизације, чијом се наследницом сматра и модерна Турска. Намера „обновитеља“ и „чувара“ ове баштине, ма како учитана у њену визуелну слику, потврђује се у контексту савремених „потражњи“ овог храма, тј. предлога да се Света Софија врати муслиманској заједници, с једне стране, као и да се врати православној, као контратеже с друге стране.[397] Иако је тешко замислити да је и један од предлога остварив, не знамо да ли би у таквом случају Света Софија била активна богомоља и/или би задржала статус музеја што би у контексту њене историје у двадесетом веку, консензуса око заједничке баштине, као и економске исплативости културног туризма било разумно решење.

У Истанбулу су и друге средњовековне цркве доживеле сличну судбину, али будући да нису Megálē *Ekklēsíā* (*Велика црква*),[398] однос према њима је био и нешто другачији. Наиме, црква Свете Ирине је након освајања Османлија служила као барутана и складиште ратног плена, да би средином осамнаестог века постала музеј оружја. Већи део двадесетог века функционисала је као Војни музеј (1908–1978), а од 1980. године враћена је у надлежност Министарства културе, те као музеј и концертна дворана функционише и данас. Црква Христа Хоре (Кахрие џамија – Ka'riye camii), као и црква Памакаристос (Фетхие џамија – Fethiye camii) биле су истраживане крајем четрдесетих година 20. века од стране америчких водећих истраживачких центара Византолошког института и Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies[399] који су финансирали програм рестаурације. Након тога, 1958. године црква Христа Хоре је отворена за јавност као музеј, док је Фетхие џамија и даље била верски објекат, а њен параклис је само служио као музеј. И у случају Календерхане џамије (Kalenderhane Camii),

---

Washington, D.C. 1998; Robert Nelson, *Hagia Sophia: 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*, University of Chicago Press, Chicago/London 2004.

[397] http://www.economist.com/news/europe/21601895-talk-haghia-sophia-once-again-becoming-mosque-church-mosqueand-back Страница посећена 10.2.2016.

[398] Првобитни назив Свете Софије из времена Константина Великог.

[399] Године 1948. Томас Ваитмур и Пол Андервуд (Tomas Whittemore, Paul A. Underwood) су, испред Byzantine Institute of America и Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, организовали и отпочели чишћење и рестаурацију фресака које је трајало пуних једанаест година. На Памакаристос цркви радови су отпочели наредне године. Види: Thomas F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey*, 40.

некадашње цркве Кириотисе, након рестаурације из 1966. само је ђаконикон служио као музеј.[400]

Замисли о Богородици Љевишкој као музеју, ипак су јединствене у нашој културној средини, чак и када је реч о катедралној цркви Свете Софије у Охриду, која јој је најближа, како географски, тако и по историји развоја и проучавања. Ова охридска црква била је џамија током османског периода владања градом, да би јој 1912. године, након ослобођења био враћен православни статус. Након Другог светског рата, а годину дана пре радова на Богородици Љевишкој, почело је чишћење фресака, а онда и копирање за изложбу средњовековне уметности народа Југославије која ће се наредне године одржати у Паризу. У периоду од 1951. до 1957. године извршени су детаљни истраживачки и заштитни радови.[401] Ипак, она није тада замишљана као музеј, нити тако презентована иако је, као и Љевишка, доживљена као део *града-музеја.* Тек је након уписа Охридске културне и природне баштине на Унескову Листу светске баштине, а нарочито последње деценије, овај споменик афирмисан као музеј,[402] иако његова музеолошка интерпретација у потпуности изостаје.[403] Позница фреска из калоте олтара, скинута да би открила ону прећашњу из 11. века, конзервирана на новој конструкцији, стоји у западном делу наоса, без даље интерпретације.

Презентација процеса истраживања и начина заштите споменика, каква је требало да буде остварена у Љевишкој, остварена је, и данас видљива, у црквама Богородице и Николе Болничког у Охриду. Документарне, црно-беле, фотографије, допуњене текстуалним информацијама, из педесетих година прошлог века, изложене су у припратама двеју цркава из 14. века. С обзиром на то да су обе доживеле касније преправке, позније сликарство је конзервирано на

[400]Види објављене извештаје: Cecil L.Striker, Y. Doğan Kuban, „Work at Kalenderhane Camii in Istanbul“, Dumbarton Oaks Paper 21, 1967, 267–271; 22,1968, 185–193; 25, 1971, 251–258.

[401]Милорад Медић, „Радови на конзервацији архитектуре и живописа Цркве Свете Софије у Охриду у лето 1954. године“, *Зборник заштите споменика културе* 6–7, 1955–1956, 251–252.

[402] Охрид као јединствена градска целина споменичких вредности уписан је на листу 1979. године: http://whc.unesco.org/en/list/99 У туристичкој промоцији, због многобројних културно-историјских споменика и знаменитости, биће потом коришћен термин *град-музеј*, али не и званично у изворима, као што је случај са Призреном градом музејем. Прва туристичка публикација у Призрену ће бити тако насловљена, а у попису музеја из 1962. године ће стајати управо тај назив. Види: Sretoje Pak & Bogosav Marjanović, *Prizren- grad muzej*; *Muzeji Jugoslavije*, Savez muzejskih društava Jugoslavije, Beograd 1962, 59.

[403]Ако изузмемо крађи текст о историји цркве, одштампан на обичном листу папира А4 формата и окачен на севезападном ступцу (Стање из 2015. године).

новој подлози и такође изложено у цркви (Сл.13, 14). Ове цркве немају статус музеја, али као споменици културе имају музеолошку интерпретацију, по чему су блиске цркви Богородице Љевишке у Призрену.

Сл. 14 Презентација у цркви Светог Николе Болничког у Охриду, снимак из 2015.

ЧУВАРИ СПОМЕНИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Црква Богородице Љевишке добила је свог чувара већ током истаживачких радова 1950. године. Његову улогу наслућујемо из остварене преписке са надлежним институцијама, али је морамо тумачити и спрам дотадашње употребе овог термина у заштити наслеђа и разумевати као део музеолошког оквира интерпретације Богородице Љевишке.

Занимљиво је да се звање *чувара* у делатности очувања баштине, јавило код нас први пут 1853. године. Тада се Указом кнеза Александра Карађорђевића

успоставило звање чувара Народног музеја, које је први понео Филип Николић, а потом и бројне значајне личности за културни развој нашег друштва. [404] Поред чувара као управника установе, године 1873. у Музеју је запослен и први *показивач* музеја, водич посетилаца у савременом смислу. Ове две особе су биле и једини запослени у Музеју што показује да је иако тек у оснивању, музејска институција препознала своје основне дужности – очување и управљање музејским предметима – као и излагање предмета и показивање публици, што упућује на стварање друштвено одговорног музеја. [405]

Чуваре сакралних споменика срећемо у Охриду. Поменуте орхидске цркве, Светог Николе Болничког и Богородица Болничка, као и друге, имају своје *породице чуваре* које о њима брину. Ова пракса заветовања породица на бригу и одржавање цркве дугог је трајања, а опстаје и у оквиру двадесетовековног система заштите наслеђа, с једне стране као њен комплементарни део, с друге као баштина сама по себи.[406]

На простору Косова и Метохије, као делу Старе Србије забележено је да су постојали чувари Муратовог и Барјактаревог тулбета, тзв. тулбетари, којима је чување споменика била наследна дужност две турске породице. Када је 1912. године ослобођена Стара Србија, бројност муслимана у новим крајевима Србије и политичке околности захтевале су веће ангажовање државе по питању интегрисања муслиманског живља и уређења верских заједница, што је условило став Владе да се са муслиманским становништвом што боље поступа јер то има „приоритетан значај за државу“.[407] Тако је у априлу 1913. године српска влада преузела на себе одржавање поменутих тулбета на Косову пољу и финансирање њихових чувара, муслимана. Иако су тулбета подигли Турци у спомен на Косовску битку, а Цариградским уговором о миру је материјално старање о

[404] http://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/cuvari-i-direktori-muzeja/ Страница посећена 1.11.2015.
[405] http://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/kroz-lica-muzeja/toma-miletic-druga-polovina-xix-veka/ Страница посећена 1.11.2015.
[406] Податке о томе које породице чувају охридске цркве види у: France Mesesnel, *Ohrid. Varoš i jezero – starine, okolina*, Turističko društvo „Jug“, Skoplje 1934.
[407] Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915),* Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 502–504.

споменицима препуштено турској влади, Србија је чуварима одредила исти приход као Турска, дакле, 5 лира у динарској противредности.[408]

О овим чуварима не знамо пуно, али они свакако јесу постојали и у поставци из 1950. године када и четири најзначајнија споменика српске средњовековне културе и уметности добијају своје чуваре. Иницијатива за постављање чувара ових споменика, али и Газиместана и Муратовог тулбета, потекла је од Завода, који за ова места тражи „културније људе (...) способне да буду тумачи ових споменика и да воде по упутствима завода бригу о њиховом одржавању.“[409]

Панта Николић из Призрена ће 10. новембра 1950. године бити постављен за „сталног чувара заштићеног споменика цркве Богородице Љевишке у Призрену у звању административног манипуланта.“[410] Истог дана је и Марко Вучић из Пећи постављен за сталног чувара заштићеног споменика Пећке патријаршије,[411] иако је и раније незванично обављао ову дужност.[412] Ова радна места отворена су, дакле, на иницијативу Републичког завода за заштиту и научно проучавање споменика културе РС, али у оквиру Повереништва за просвету и културу Градског народног одбора у Призрену, односно Пећи, те су чувари овим институцијама, која их и финансира, одговорни за свој рад, док од Завода добијају потребна упутства и налоге за одржавање и надзор споменика и у том опсегу биће Заводу одговорни.[413] Завод их је финансирао до почетка нове године[414] и систематизације радних места на градском нивоу.[415] Убрзо је постављен и чувар Муратовог тулбета на Газиместану,[416] као и у манастирима

[408]Исто.
[409]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо завода Обласном извршном одбору Н.О. АКМО, Повереништву за културу и уметност од 10.7.1950.
[410]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Решење Завода бр. 1433/50 од 10.11.1950.
[411]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Решење Завода бр. 1430/50 од 10.11.1950.
[412]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо завода Обласном извршном одбору Н.О. АКМО, Повереништву за културу и уметност од 10.7.1950.
[413]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода ГНО Призрена од 14.11.1950.
[414]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода ГНО Призрен од 27.12.1950.
[415]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода ОНО Повереништву за просвету и културу од 28.6.1950. Указује се на решење Министарства за науку и културу НРС бр.12866/50 којим се повећава квота радних места за ова два чувара у Заводу, који ће, пак, пренети та радна места на надлежне ГНО.
[416]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово1* , Писмо ОНО Повереништва за просвету и културу Заводу од 23.11.1950.

Грачаници и Дечанима. Ови су били сви млађи људи, учитељи. Од Завода су добили писани текст о споменицима, док је исти био припреман и за званични водич, који је превођен на шиптарски[417] и турски језик.[418]

Панти Николићу, чувару цркве Богородице Љевишке у Призрену, је стављено у дужност да све време радова на цркви буде набављач, административни манипулант и магационер.[419] Он се упућује на преговоре поводом тротоара око цркве, али и исељавања станара из црквених кућица.[420] Тек средином априла 1952. ће Завод срушити једну стару кућицу, а другу рестаурирати за наменске потребе.[421]

Ове административне дужности чувара су се мењале у зависности од радова који су били извођени на самом споменику културе, односно у кругу манастира када је реч о Пећкој патријаршији. Прве дужности Марка Вучића су везане за извештавање о изгорелом конаку,[422] а потом и надзирање радова на уређењу прилаза и дворишта манастира[423] Пећке патријаршије као и вођење финансија.[424]

Панта Николић такође извештава надлежне о стању цркве Богородице Љевишке, па тако пише, о сада већ чувеној „дечијој немарности". О томе да је неко дете поломило окно прозора обавестиће и Завод и ГНО у Призрену.[425]

---

[417]Термин „шиптар"и „шиптарски" су уобичајени у документима из анализираног периода и односе се на албанску заједницу на Косову и Метохији и њихов језик. У складу са цитираним изворима у којима се јављају се и користе у овом раду.

[418]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Ратка Каракушевића Милораду Панићу-Сурепу од 29.10.1951.

[419]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Завода које потписује Милорад Панић-Суреп упућено Савету за просвету и културу од 23.2.1952.

[420]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Завода чувару Св.Петке [Богородице Љевишке] Панти Николићу од 15.3.1952.

[421]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Милорада Панића Сурепа из Призрена Заводу у Београду од 12.4.1952. Овде се још истиче да је био велики проблем иселити станаре ових кућица. Највећи проблем је причињавало исељење извесле Џемиле „јер нико неће да је прими, а засебних кућа нема, тако да се од свега тога створило 'светско питање', чак је и Обласни интервенисао, али без успеха". Радови на кућици су текли иако је она и даље живела овде, све до маја месеца када ће је силом иселити уз интервенцију ГНО (Види: Писмо Моме Јовановића Заводу од 11.5.1952.)

[422]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода Марку Вучићу од 13.2.1951.

[423]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Решење Завода бр.289/51.

[424]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо директора Завода Игуману манастира Пећка патријаршија од 3.8.1951.

[425]РЗЗСК, Д, Регистратор Косово, Грачаница, *Богородица (Призрен)* , Писмо Панте Николића Заводу од 25.1.1951.

Иако је Николић увек био похваљен за свој рад од стране Завода, с обзиром на то да је Љевишка била црква у којој се није редовно обављало богослужење, односно није имала сталног свештеника који у њој служи, није нам познат и однос Цркве према чувару споменика. Насупрот томе, сачувана је преписка која документује овај однос у случају чувара манастира Пећке патријаршије.

Први чувар Патријаршије био је старији господин Марко Вучић, високопоштован Пећанац, који је бринуо о манастиру и пре званичног задужења и ком је било веома стало да остане на овом месту, не као какав службеник, већ верни посвећеник овој светињи. Сматрао је да му је дата велика част и указана пажња овим позивом,[426] док је отказивање са ове дужности, доживљавао као својеврсну увреду и рушење његовог угледа пред народом.[427] Из овога се види да чување споменика, заправо, разуме као континуирану бригу о манастиру која се одржава кроз више генерација стварних баштиника, у овом случају православних верника из Пећи и околине. Нарушавање тог континуитета препознаје у периоду када је албанска породица чувала манастир у турском периоду владања овим просторима, дакле у принудним условима, док себе види настављачем једне добре праксе.

Како је пензионисан, посао чувара споменика је могао да обавља тек хонорарно, али му је убрзо и ова могућност ускраћена, па је на његово место ГНО Пећ поставио Светозара Лазовића. Ипак за „чика Марка“ се битно заложио игуман Тадеј с обзиром на његову љубав према баштини и заслуге у очувању овог наслеђа.[428]

---

[426]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Марка Вучића Завода од 12.2.1951: „Хвала вам пуно на пажњи коју указујете према мени, како за плату тако исто и за остало“.

[427]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо игумана Тадеја директору Завода од 21.1.1952: „(В)идим по самом чика Марку да (...) је њему више стало шта ће сад народ да каже? Значи, кад су га са положаја чувара Патријаршије избацили, на коме положају није могао саставити пар година, а Бег Жујева фамилија могла је бити без прекида стотинама година чувар Пећке Патријаршије и то по народности Шиптари, а њега сад као заслужног Србина и старог човека просто избацили као старо гвожђе. Отказ ГНО на чика Марка, како видим по њему, катастрофално је дееловао на њему“. О манастрирским војводама, односно Албанцима који су чували православне манастире види: Mark Krasnići, „Manastirske vojvode u Kosovsko-metohijskoj oblasti“, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 3, 1958, 107–128.

[428]Исто: „Чика Марко је стар човек и друкше неможе разумети ствари и мишљења сам, да га неби требало ожалостити јер је заслужан старац и има патриотску душу као ретко ко, уз то, он према

Доласком новог чувара, али и нових монаха у Пећку патријаршију ситуација ће се заоштити услед различитих схватања дужности чувара односно надлежности државе и службе заштите. Питање уласка световних људи у олтарски простор врло је јасно дефинисано као непожељно. Ипак Завод ће на томе инсистирати јер се ради о споменику културе, те јавном добру које је дато на коришћење свима. Такав став је, свакако, негативно прихваћен у манастиру,[429] као и предлог да чувар са целом својом породицом живи у кругу манастира због ефикаснијег обављања дужности која се односи на чување самог споменика од пропадања али и дочекивање туриста и вођење кроз споменички комплекс.[430] Ипак са самим чуварем се развијао пријатељски однос – када се исте 1952. створила потреба за службеним премештајем Светозара Лазовића у Ђураковац (што њему није одговарало због здравља и породице) за њега се веома заложио игуман уз бројне похвале.[431] Лазовић ће наставити да ради у Патријаршији и видно се поред административних послова које дужи залагати за побољшање општег стања манастира, како цркве, тако конака и ризнице.[432]

За то време у манастиру Дечани односи монашког братства и чувара Бранка Савића су затегнути. Савић уводи посетиоце у олтарски простор и „претура Св. Јеванђеље и остале предмете на часној трпези“, али и повишеним тоном се обраћа игуману и монасима, па се поставља питање да ли чувар има право старешинства у манастиру и управљања њиме, или бриге о цркви као споменику.[433]

својим годинама улаже труда од себе више него неки младић и зато требало би га оставити на миру и не ожалостити њега под старе дане“.

[429]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо помоћника председника Савета за просвету и културу ОНО Заводу примљено14.10.1952.

[430]Једно од писама које сведоче о овом проблему: РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Светозара Лазовића Народном одбору градске општине Савету за просвету и културу од 13.8.1952. На крају писма је као одговор руком додато да се донесе одлука у корист чувара.

[431]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо игумана Тадеја директору Завода од 9.5.1952.

[432]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Завода ОНО-у Савету за просету и културу Приштина од 28.8.1952. Како након подизања опходног зида манастира није потрошен сав новац, Лазовић предлаже куповину креча и унутрашње радове на новом конаку како би се у те просторије смесила ризница.

[433]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо Управе Царске лавре манастира Дечани Заводу од 31.3.1953.

У Грачаници, пак, на место чувара је постављен Цвеја Сојевић. Његов однос са црквеном управом није био завидан,[434] или би се могло рећи да је варирао како је време одмицало, а радови на уређењу црквене порте, у којима је активно учествовао, се добро и ефикасно спроводили.[435] У Грачаници је такође било дозвољено посетиоцима да улазе у олтар, упркос негодовању црквене управе, док су верници наставили да пале свеће унутар цркве, а кандило да гори пред фреском краља Милутина, упркос забранама Завода које су изрицане више пута. Сам чувар Сојевић се је ипак истакао опширним извештавањем Завода о стању споменика, као и предлозима за његово побољшање. Један од тих, у ширем смислу, се односи на предлог за постављање књиге утисака, односно књиге у коју би се уписивали посетиоци, а не да то чине у књигу приложника.[436]

Поред административних послова (основна) дужност чувара била је да посетиоцима протумачи вредности споменика, те објасни његов значај[437] као и да води евиденцију о броју посета културно-историјском споменику.

Евидентирање броја посетилаца

Већ је почетак радова на цркви Богородице Љевишке окупио прве знатижељне посетиоце. Поред појединачних грађана и становника Атик махале, Љевишку су организовано посећивали и ученици различитих школа. Тако Ненадовић долазак ученика учитељске, а потом и богословске школе бележи уз

[434]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Цвеје Сојевића Заводу од 22.6.1952. У овом писму Сојевић то експлицитно каже, док се, на пример, из писма које парох цркве упућује Заводу види и незадовољство друге стране. Оно се односи на чуварево погрешно тумачење фресака и јеванђеоских речи посетиоцима. Види: РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо пароха Грачаничког, свештеника Љубише С. Миљковића Заштитнику манастира Грачанице [чувару] од 15.2.1952.

[435]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Цвеје Сојевића Заводу од 14.12.1952: „Споменик је добро. Посетиоца слабо. Односи са управом се побољшавају". У истом писму опсежно извештава о садницама у планираном парку око цркве и управљању финансијама, односно администрацији.

[436]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Цвеје Сојевића Заводу од 11.2.1952.

[437]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо директора Завода савету за просвету, науку и културу НРС од 26.9.1952.

датуме тих посета.[438] Овај начин евидентирања ће постати пракса и један од главних задатака чувара овог споменика културе (Сл.15).

„Од тебе никад не добијамо извештај колико посетилаца туриста наших и страних посећује Богородицу Љевишку месечно. Ако си у могућности да га сачиниш и то за цело лето, а ти нам га пошаљи одмах“[439]. Завод од чувара потражује извештаје за лето ретроактивно, али овај свеједно шаље бројчано стање, да би каснији извештаји били и детаљнији.

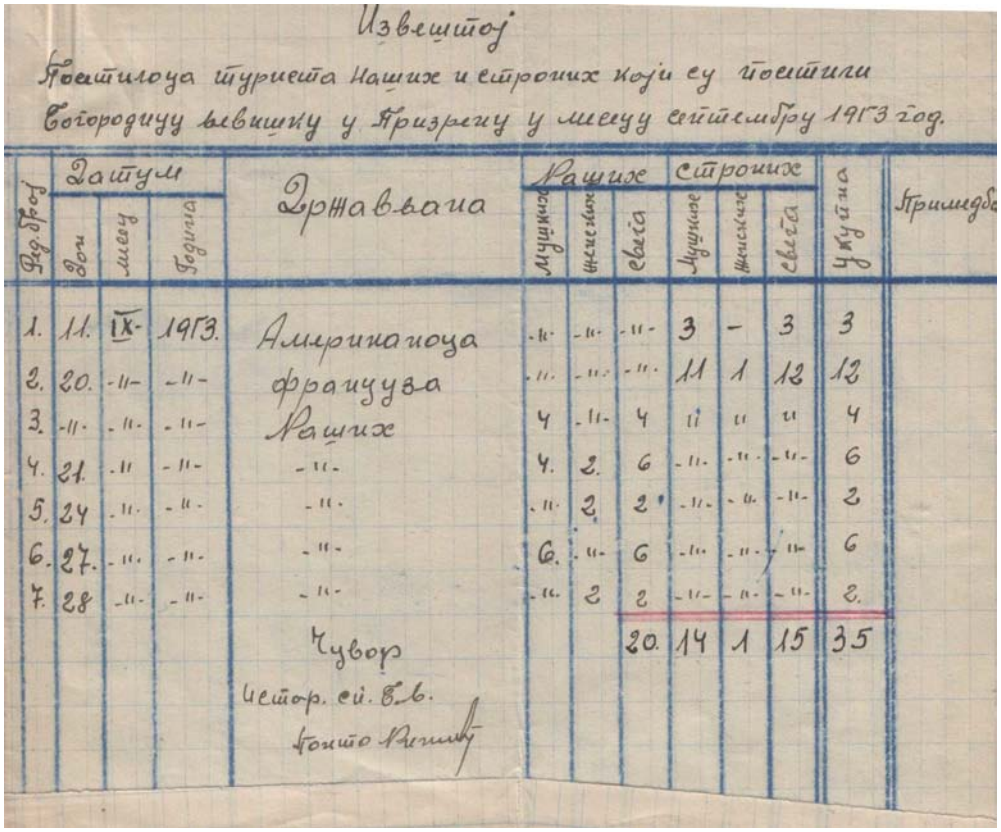

Извештај

Посетилаца туриста наших и страних који су посетили Богородицу Љевишку у Призрену у месецу септембру 1953 год.

Ред. број	Датум: Дан	Датум: месец	Датум: Година	Држављана	Наших: мушких	Наших: женских	Наших: свега	Страних: мушких	Страних: женских	Страних: свега	Укупна	Примедба
1.	11.	IX	1953.	Американаца	-"-	-"-	-"-	3	–	3	3	
2.	20.	-"-	-"-	француза	-"-	-"-	-"-	11	1	12	12	
3.	-"-	-"-	-"-	Наших	4	-"-	4	"	"	"	4	
4.	21.	-"-	-"-	-"-	4.	2.	6	-"-	-"-	-"-	6	
5.	24	-"-	-"-	-"-	-"-	2	2	-"-	-"-	-"-	2	
6.	27.	-"-	-"-	-"-	6.	-"-	6	-"-	-"-	-"-	6	
7.	28	-"-	-"-	-"-	-"-	2	2	-"-	-"-	-"-	2.	
				Чувар			20.	14	1	15	35	

Истор. сп. Б.Ј.

Панто Николић

Сл. 15 Евиденција о броју посетилаца Богородице Љевишке у периоду мај–август 1953. године

У извештајима се чувар труди да буде прецизан. Чини се да не рачуна локално становништво и њихове појединачне госте, већ само групне. И секретар Завода га хвали како је „тачан и експедитиван.“[440]

[438]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 27.9.1950.

[439]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Завода Панти Николићу од 10.11.1953.

[440]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо Завода Панти Николићу од 14.11.1955.

Последњи извештај који смо пронашли, а који се односи на посећеност свих „историјских споменика у Призрену“, Николић потписује 1956. У априлу те године Љевишку посећује 37 „наших држављана“ и 6 “страних“, док је наредног месеца број нешто мањи,[441] а онда током лета и ране јесени број посетилаца се удвостручује.[442] Да ли је и ко водио исту евиденцију у наредним годинама не знамо, али 1960. такав задатак припао је Махмуду Кемалију, начелнику Народног одбора општине Призрен, Одељења за друштвене службе, а из Одсека за просвету и културу (Сл.16).[443]

НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ПРИЗРЕН
Одељење за друштвене службе
Одсек за просвету и културу
06/2-13705/1
21.XI.1960 год.
ПРИЗРЕН

ЗАВОДУ ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НР СРБИЈЕ

Б Е О Г Р А Д

У вези са вашим актом бр.01-1251/1 од 31.X.1960 године достављамо вам тражене податке за манастир "Богородица Љевишка" који се као споменик културе налази на територији наше општине.

1. У току године споменик посети 3.000 домаћих туриста Најживља је посета у јулу, августу и септембру.
2. У току године споменик посети 500 страних туриста. Најживља је посета у јулу, августу и септембру.
3. Споменик претежно посећују транзитни туристи, на службеном путовању службеници и екскурзије ученика.
4. Све их највише интересује сликарство и архитектура.
5. Да се обезбеди бољи смештај у граду како би се могли дуже задржати и детаљно прегледати све споменике којих има доста.
6. Најчешће замерке посетилаца су полупани прозори које деца стално и немилице штете.

С.Ф.-С.Н.

Н А Ч Е Л Н И К ,
Махмуд Камали, с.р.

/МП/

Сл. 16 Извештај о посетама туриста, Републички завод за заштиту споменика културе

Љевишку назива манастиром, док је број посетилаца који даје одокативан и премашује знатно бројност о којој раније пише Панта Николић. Троструко већа

[441]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Панте Николића Заводу од 1.6.1956.
[442]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,*Писмо Панте Николића Заводу од 4.10.1956.
[443]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,*Писмо Махмуда Кемалија Заводу од 21.11.1960.

посећеност би говорила у прилог развоја туризма и промоције овог споменика културе. Насупрот томе стоји недовољни смештајни капацитет у граду као и непромењен однос према споменику у локалној заједници, на шта указују „полупани прозори које деца стално и немилице штете". Овај број туриста испрва чуди, али сразмеран је броју посетилаца Пећке патријаршије о чему извештава исте године *кустос* овог манастира Пејин Радован, а неупоредиво мањи од броја посетилаца манастира Грачанице (11.695 посетилаца).[444] Његов извештај показује велику привржености раду и упућеност у проблем туристичке употребе споменика.[445]

У наредне две године изгледа да је дошло до укидања места чувара-кустоса Пећке патријаршије, вероватно и других споменика. Мирјана Шакота извештавајући о посети овом манастиру, а на задатку истраживања услова у којима се чува ризница, пише:

> *Поставља се и проблем водича односно чувара Пећке патријаршије. Како сам обавештена његово место је укинуто, а овај посао обавља референт за културу НОО Пећ. Међутим сада у јеку туристичке сезоне он је отишао на годишњи одмор тако да ову функцију нико не обавља. За набавку публикације о Пећкој патријаршији у издању Туристичке штампа за коју постоји прилично интересовање посетилаца, нико се не стара. Од манастирског игумана сазнала сам да су ове публикације распродате још пре два месеца али да и поред њиховог тражења нису стигле нове. Табла која показује пут за манастир на најближој раскрсници постављена је тако да заводи манастирске посетиоце поготову странце на погрешан пут који води у Ругово.*[446]

Посета Муратовом и Барјактаревом тулбету на Газиместану такође је праћена.[447] О томе су нам доступни подаци из 1952. године, као и о посећености манастиру Грачаници коју бележи чувар овог споменика Цвеја Сојевић.[448] Ипак, та посећеност је скромна спрам „вредности Грачанице или ако се упореди са

[444]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Савета за културу Народног одбора Приштина Заводу од 23.11.1960.
[445]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Пејина Радована Републичком заводу за заштиту споменика културе од 10.11.1960.
[446]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2,* Писмо Мирјане Шакоте, референта за покретне споменике културе Заводу од 21.7.1962.
[447]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Тако је у септембру 1952. споменике посетило „228 излетника из наше земље и 17 странаца /Француза/".
[448]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Цвеје Сојевића Заводу од 22.6.1952.

Жичом која броји по неколико хиљада месечно“. Овоме свакако придоносе лоше саобраћајне везе.[449]

ЧУВАР VS КУСТОС – ТУМАЧИ СПОМЕНИЧКИХ ВРЕДНОСТИ

Из цитираних извора, али и других архивских докумената видимо да улоге и одговорности чувара цркве Богородице Љевишке као и три најзначајнија манастира на Косову и Метохији нису биле јасних ограничења, те да су варирале у складу са ситуацијом и актуелним потребама. Тако у раним 1950-им долази до профилисања занимања чувара споменика културе. Његове „ингеренције“ расту и приближавају се послу тумача баштине односно кустоса, што и јесте била иницијална замисао Завода.[450] Од чувара се очекује да „има више образовања у области историје и уметности да би могао посетиоцима да пружи довољно објашњења о уметничкој вредности слика, фресци и о самој архитектури“[451] споменика културе, односно манастира или цркве. Обласни народни одбор ће понудити да сам нађе чуваре за веће и значајније споменике.[452]

Књига под називом „Споменици културе НР Србије“ изашла је из штампе почетком 1952. године у циљу упознавања како јавности са културним наслеђем, тако и „чувара заштићених споменика који ће у књизи наћи све податке о заштићеном објекту“.[453]

Како би се чувари оспособили за водиче, односно тумаче споменика, за њих је организован семинар који је водио архитекта Слободан Ненадовић од 24. до 31. марта 1952. године. Иницијатива је потекла од Савета за просвету и културу ОНО-а АКМО, а реализована уз помоћ Завода. Њему су присуствовали Бранко Савић, чувар споменика – манастира Дечани, Светозар Лазовић, чувар

[449]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Завода Цвеји Сојевићу од 23.7.1952.
[450]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо директора Завода савету за просвету, науку и културу НРС од 26.9.1952.
[451]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо председника Просветног савета Бајрама Малићија СНО-у, Савету за просвету и културу Приштина од 11.8.1951.
[452]Исто.
[453]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Савету за просвету и културу АКМО од 23.2.1952.

Пећке патријаршије, Цвеја Сојевић, чувар Грачанице и Јусуф Краснићи, чувар Муратовог тулбета. Семинару није присуствовао Панта Николић, чувар Богородице Љевишке, јер „Савет намерава истога да смени и да постави другога“, па вероватно није био ни позван, иако је Ненадовић био мишљења да је свеједно требао да дође.[454] О његовој смени, не налазимо друге податке, а он ће свакако службовати као чувар Богородице Љевишке још дуго, вероватно до пензије, када ће на његово место доћи Вељa Патенковић, а онда и Слободан Јефтић.[455]

Сам семинар је почео са реализацијом у Пећкој патријаршији, а завршио се у Приштини. Остварен је кроз неколико предавања и посета значајним споменицима. Предавања су се односила на следеће теме: Општи појмови о споменицима културе и њиховој заштити; О споменицима културе Космета; О фрескама, иконама, ризницама, библиотекама и осталом инвентару код верских споменика; Дужности чувара споменика културе; док су се на излетима, односно током посета споменицима културе „провежбавале“ излагане теме.[456]

Овај семинар је обухватио шири распон тема значајних за рад чувара и његове односе са како Заводом, тако и Црквом, локалном заједницом и посетиоцима. Осмишљен је пажљиво и детаљно, а према извештају реализован темељно, што говори о значају који је придаван овом сегменту службе заштите.

Ипак потребама Завода и све већој туристичкој посећености ових споменика нису могли да одговоре, иако школовани, чувари. Целокупна ситуација, или барем ови први покушаји њиховог увођења у систем заштите нису запамћени као завидно искуство како се присећа Ненадовић, знатно касније. Замисао јесте била добра али је учинак битно зависио од одабира људи. Иако су, како смо рекли, чувари били млађи школовани људи, некада је за њих овај посао био заправо, само додатни извор прихода, те су га у том смислу олако схватали. Но замисао Завода је била: „да они, као савремени школовани људи, преузму

[454]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО,* Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 8.4.1952.
[455]Није познато време смењивања чувара, али највероватније се то догодило почетком 70-тих година. Архива РЗЗСК (даље РЗЗСК, А), Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 3.6.1992. „[П]реко 20 година чувар (казанџија занатом) цркве Богородице Љевишке Вељa Патенковић и преко 10 година чувар-чистач у Заводу и Музеју Призренске лиге, а од јесенас [1991] у цркви Богородица Љевишка Слободан Јефтић.“
[456]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 21.7.1992; РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО,* Писмо Завода Савету за просвету и културу АКМО од 9.2.1952.

дужност културног вођења споменика, да дају стручна објашњења туристима и да ауторитативно могу да иступају код месних и локалних власти у погледу потреба интевренција на спомеиницима“. Ненадовић још памти: „Ми смо у то време још водили борбу да из свих манастирских дворишта иселимо економије, стаје са стоком, јер су око споменика јуриле свиње, краве, овце и коњи. (...) Таман смо мислили да смо истерали свиње из манастирских дворишта, а са нашим чуварима смо их поново увели. Они су се населили са својим породицама у манастирске конаке и почели да воде своју домаћу економију, која је укључивала и гајење свиња.“[457]

Наравно, из ових кратких мемоара препознајемо неке од већ описаних ситуација са чуварима, но стање није било тако лоше, како Ненадовић на крају закључује: „А осим тих настале су и друге тешкоће због којих смо коначно морали да одустанемо од даљег постављања чувара, а и које смо поставили, ми смо их сменили“.[458] Напротив, чувари ће остати још дуго у служби, нарочито у случају Богородице Љевишке, али како су потребе Завода трансформисане, њихова ће задужења бити сведенија, док ће се као тумачи споменика јавити нова група стручних људи, *кустоси културно-историјских споменика*.

Године 1961. стручне водиче имају (једино): Пећка патријаршија (професор средње школе), Дечани (правник и референт за културу НОО – уједно и плаћени држани водич), Призрен – за све споменике (историчар уметности, кустос, уједно и референт за културу НОО), Грачаница (учитељ, стручни водич), Муратово тулбе (приучени сељак, кључар и чувар).[459] Прецизнији податак имамо из нешто каснијег времена – према једном извештају Покрајинског завода за заштиту споменика културе из 1964. године и кустоса и чувара споменика културе било је у овим споменицима: „Богородици Љевишкој стални кустос, Пећкој патријаршији стални кустос, Дечанима само у летњим месецима, Грачаници до септембра месеца, Муратовом тулбету и споменику Косовским јунацима стални дневни чувари. Од наведених кустоса и чувара стручна лица –

[457]Слободан Ненадовић, „Заводу за прочишћавање културе“ у: *Сећања конзерватора*, 95–96.
[458]Исто, 96.
[459]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО,* Писмо Милана Ивановића, директора Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу од 15.4.1961.

историчари уметности су у Богородици Љевишкој, Патријаршији и Грачаници, док су на Муратовом тулбету и споменику Косовским јунацима нестручна лица – дневни чувари и кључари.[460]

Дакле, потреба за добром интерпретацијом и промоцијом споменичких вредности није задовољена чуварима, већ школованим кустосима који могу туристима и домаћим посетиоцима стручније понудити (нова) научна сазнања о датим споменицима, док ће чувари водити и даље бригу о споменику.

КУСТОСИ СПОМЕНИКА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Црква Богородице Љевишке ће добити свог кустоса већ 1957. године и имаће га све до 1993. дакле непуне четири деценије. На овој функцији ће се сменити три личности. Као први *кустос* Богородице Љевишке постављен је 1957. године млади историчар уметности Срето Бошњак. На овој дужности биће наредних годину и по дана, након чега ће га сменити Надежда Давидовић (потом удата Радовановић). Ипак, најдуже ће службовати, од 1961. до 1993. године Роксанда Стефановић (потом удата Тимотијевић) која је као и њени претходници била историчарка уметности. Након ње нико није постављен на ово радно место.[461]

Дужности кустоса Богородице Љевишке су биле везане и за друге знаменитости у Призрену тј. за *Призрен – град музеј*. О томе немамо прецизнијих писаних извора, али иако је у документима које анализирамо номинално реч о *кустосу Богородице Љевишке* њихова задужења јесу била шира. Поред тумачења и презентације споменика посетиоцима, кустоси су извештавали надлежне о стању споменика, те предлагали евентуалне промене у вези са очувањем наслеђа.

[460]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Извештај о пословима заштите Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина из 1964.године. Иако се у горе цитираном извештају М. Шакоте наводи укидање места чувара, до тога вероватно није дошло, или је укинуто само привремено.
[461] Интервју Милутином Тимотијевићем вођен 7.4.2015.

Године 1957. а након завршених студија историје уметности у Београду Срето Бошњак[462] дошао је по расписаном градском конкурсу на место кустоса „културно-историјских споменика“ Призрена[463] и околине, чак и удаљенијих Дечана и Пећке патријаршије.[464] О стању ових споменика уредно је водио евиденцију и писао предлоге за побољшање општих услова. Нека запажања објављивао је у тада актуелној штампи, на српском, али и албанском језику, док су предлози остали нереализовани чекајући „боље време“.

Ипак његова надлежност била је најпре везана за Призрен као *град музеј* како гласи и назив туристичке публикације коју ће објавити наредних година.[465] То значи да су његова задужења била везана за вођење група посетилаца кроз споменике Призрена, но ипак је средиште збивања било везано за Богородицу Љевишку, у којој је било и седиште чувара (у кућици за чуваре) као и дом за становање кустоса (помињана кућица поред Богородице Љевишке). Друга кућица поред цркве била је намењена посебним гостима – истраживачима и конзерваторима који су изводили радове на овом или неком другом призренском споменику. Сам чувар, поменути Панта Николић је, такође, водио бригу о свим споменицима. По сведочењу Срете Бошњака „најтеже му је пало да чисти џамије које нико други неће“, односно није постојало лице задужено и за те (обимне) послове. У документима које анализирамо Николић је остао забележен као чувар Богородице Љевишке, најзначајније призренске цркве. Вероватно није постојала могућност за запошљавањем додатних лица за вођење осталих споменика, а потреба свакако јесте – ако не за сам однос са посетиоцима, одржавање споменика је ипак био озбиљан проблем. На пример, управо у овим годинама, гробница цара Душана је била запуштена, затрпана отпадом и урасла у шибље. О уређењу овог комплекса и конкретне надгробне плоче Бошњак је интервенисао

[462] О Срети Бошњаку као значајној личности за изучавање домаће уметничке сцене 20. века види: лексикон Владимир Гајић (ред.), *Српски Who is who*, Завод за уџбенике, Београд 2013, 124.
[463]Овај период службовања првог кустоса у Призрену нам је сасвим непознат из историјских извора и литературе. Његовим сећањем на ове дане реконструишемо слику кустоса Богородице Љевишке: Интервју са историчарем уметности Сретом Бошњаком вођен 13.1.2016. у Београду.
[464]Према биографској одредници у лексикону *Српски Who is who* за коју је податке дао сам Бошњак, он је био у периоду 1957–1959 „кустос ман. Богородице Љевишке“. По варљивом сећању на догађаје од пре више од педесет година црква је означена као манастир, па се пренете надлежности на Дечане и Пећку патријаршију узимају тек условно, као „почетни ангажман“.
[465] Sreto Bošnjak, Bogosav Marjanović, *Prizren- grad muzej*.

код градских власти, но без успеха. И деценијама касније, деведесетих година двадесетог века, на простору рушевина манастира Светих Архангела Михаила и Гаврила, задужбине цара Душана ситуација није побољшана већ напротив: „чак и после акције с пролећа 1990.г. о обнови, тамо напасају стада оваца, (...) игра се лопта на патосу трпезарије, а толики труд и новци одоше током вишекратних конзерваторских захвата. Не постоје разгледнице нити ишта што би посетиоцима објаснило величину и значај тога локалитета.“[466]

У овом кратком периоду, током службовања Срете Бошњака није развијана нити евоцирана (у званичном, јавном дискурсу) идеја *споменика у употреби музеја*. У Љевишкој, такође, није било књиге утисака као ни мобилијара за посетиоце. Тада, у Љевишкој још увек нису одржавана богослужења, али при цркви није било ни места за паљење свећа. Ова црква-споменик је сведочила својим ликом о прошлости коју је претрајала. Љевишка је остала за Бошњака „не само споменик културе, већ споменик смисла културе“[467], рекли бисмо, парадигма вековног односа према прошлости.

Након његовог премештаја у Београд, место кустоса је наследила Надежда Давидовић, такође београдски ђак. У једном прегледу свих музеја Југославије, Надежда се помиње као директор музеја *Призрен – град музеј* у оквиру кога су „приступачни за посетиоце појединачни споменици: Богородица Љевишка, Синан-пашина џамија и црква светог Спаса.[468] О њеној служби не знамо скоро ништа, но она је једна од првих тумача живописа Богородице Љевишке, посебно старије фреске Богородице и Христа хранитеља из времена пре обнове краља Милутина.[469] Удаће се потом за колегу Јанка Радовановића, који ће такође писати

[466] РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 13.5.1992.
[467] Интервју са Сретом Бошњаком вођен 13.1.2016.
[468] *Muzeji Jugoslavije*, 59.
[469] Надежда Давидовић, „Представа Богородице са Христом Крмитељем“, 85–95.

о зидном сликарству ове цркве.[470] Надежда ће у Призрену остати до 1961. године.[471]

Роксанда Стефановић након живота у родном Неготину, па студија у Београду, те неколико година рада у Музеју Крајине у Неготину и Руднику бакра у Мајданпеку, долази за послом у Призрен. Након позитивних резултата конкурса којим је *Призрен – град музеј* тражио дипломираног историчара уметности 1.септембра 1961. заснива радни однос кустоса са Општином Призрен. Наредне године у град долази Милутин Тимотијевић као професор Богословије, где се и упознају, а потом и венчавају у јуну 1964.[472] Те године ће се и уселити у стан, односно већ помињану кућицу поред Богородице Љевишке коју је Општина после рата узурпирала, односно преузела надлежност. Иако је кућа била мала, имала је собу за примање гостију у којој су се налазиле, како се Тимотијевић сећа, две старије фреске из Богородице Љевишке, док нису пренете у Народни музеј. У овој кући ће породица Тимотијевић живети до 1990. године.

До оснивања завода 1967. Роксанда је радила као кустос Богородице Љевишке, а потом бива задужена за све споменике, односно само повремено одлази у Богородицу Љевишку, када дочекује госте града и високе делегације. Дакле, има своје ограничено радно време у канцеларијским просторијама Завода. Међутим, с обзиром на то да станује у порти цркве, њена дужност као кустоса условљена је и другим посетама споменику. У заводу је задужена за средњовековну баштину, али се бавила и исламским споменицима углавном турског периода.[473] Евидентирала је и описала цркве и црквишта, односно

[470]Јанко Радовановић, „Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену“; Јанко Радовановић, „Портрети Немањића у цркви Богородице Љевишке у Призрену“; Јанко Радовановић, „Невесте Христове у живопису Богородице Љевишке у Призрену“, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, 1979, 115–134.

[471] Претпостављамо да је ово година када прекида дужност кустоса, с обзиром на то да Роксанда Стефановић долази на место кустоса 1961, а према сведочењу њеног супруга Милутина Тимотијевића смењује Надежду Давидовић. Ипак, у поменутој публикацији *Музеји Југославије* из 1962. Надежда је наведена као директор *Призрена – града музеја*. При Савету за просвету и културу НОО Призрен. Претпостављамо да је реч о истој дужности, те да је истакнута као одговорна личност и особа за контакт, а да је овај податак унесен раније, тј. током припреме за штампу.

[472] Роксанда Тимотијевић, *Старине Призрена*, М.Тимотијевић, Ниш 2015, 169.

[473]Роксанда Тимотијевић, „Призренске џамије и њихове декорације“, *Старине Косова* 9, 1989–1990, 35–69.

светилишта призренског краја. *Старине Призрена* је и назив њене дуго припремане књиге која је објављена постхумно.[474]

Током овог периода однос са публиком је био нешто развијенији. Тако је у Љевишкој постојала књига утисака за посетиоце. По сећању Милутина Тимотијевића штампани водич који је писао први кустос Срето Бошњак био је најчешће на услузи посетиоцима Љевишке иако знамо да су постојали још неки каснији. Роксанда је водила најављене групе посетилаца кроз споменик, трудећи се да им приближи значења и вредности далеке прошлости.[475] Године 1990. је била носилац Туристичког цвета[476] као најбољи кустос те године[477] а године 1993. била је добитник Награде Друштва конзерватора Србије која се одељује за допринос у очувању и популаризацији наслеђа.[478]

Друге посетиоце цркве, односно локално становништво и вернике, дочекивали су чувари Панта Николић, а потом Вења Патенковић и Слободан Јефтић. Њих двојица ће од јесени 1991. радити заједно, односно у две смене, те ће црква бити увек отворена за посетиоце, што раније није био случај.[479] На јужној страни од цркве, а у оквиру дворишта, од 1988. постојала је мала кућица за чуваре.[480]

Током три деценије живота породице Тимотијевић у порти цркве Богородице Љевишке развијени су добри суседски односи у Атик махали, у којој су живели углавном становници турске и бошњачке националности. За Ускршње празнике Тимотијевићи су фабрали јаја за сву децу у комшилуку, а ини верници

[474]РоксандаТимотијевић, *Старине Призрена*.
[475] Интервју са Милутином Тимотијевићем вођен 7.4.2015.
[476]Ову награду сваке године додељује Туристичка организација Србије (тада Југославије) за значајна остварења у подизању квалитета туристичких услуга, као и за допринос развоју, унапређењу и промоцији туризма.
[477]РоксандаТимотијевић,*Старине Призрена*, 171.
[478]Друштво конзерватора Србије (ДКС) на својој свечаности поводом Дана Друштва (22. фебруар, раније прослављан као Дан заштите споменика културе) додељује награду за развој службе заштите односно допринос очувању наслеђа. Ова награда се додељује од 1977. године. Под именом Награда Радомира Станића додељивана је у периоду од 1997. до 2010. да би наредне 2011. била опет преименована у Велику награду ДКС. Види: Гордана Митровић, „Обележавање Дана Друштва конзерватора Србије 22. фебруара 2011“, *Гласник ДКС* 36, 2012, 94.
[479] РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 3.6.1992.
[480] Исто.

би чували јаје све до Ђурђевдана када би га стављали у воду којом се потом умивају.

Ипак било је и неугодних ситуација које се односе на бацање камења, нечистоћа и отпада разне врсте у егзонартекс цркве. Починиоци таквих дела су такође били разнолики. Са политичким нестабилностима покварени су и међуљудски односи, како памти Тимотијевић.[481]

Стога, не само да није уклоњена решетка на овом улазном делу цркве, постављена 1951, већ је добила и додатну заштиту од дасака и лесонита, да би касније, 2000-тих био подигнут и оградни зид на западној страни цркве.

Како би се осигурало трајање ове цркве постојала је накратко идеја да се црква Богородице Љевишке пренамени у манастир. Српска православна црква је купила оближњу кућу како би се створили услови за живот манастира. Ипак догађаји с краја двадесетог века су предухитрили идеју.[482]

С обзиром на то да је Милутин Тимотијећ већ шест година био ректор Богословије, одлучено је да се преселе (цела породица) у зграде Богословије, што су и учинили 2. марта 1990. У кућицу поред Богородице Љевишке се усељава породица Младена Мирића, историчара уметности и академског сликара.[483]

ПРОМОЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ И СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Поред тога што је јавност, пре свега стручна, била обавештавана о актуелним пословима на заштити наслеђа у оквиру публикација „Зборника завода за заштиту споменика културе“, а потом и „Саопштења“, издања Савезног института односно Републичког завода, о стању споменика културе на Косову и Метохији и њиховом историјском значају од 1956-те извештавано је и у оквиру редовне публикације Музеја Косова и Метохије у Приштини „Гласник Музеја

[481] Интервју са Милутином Тимотијевићем вођен 7.4.2015.
[482] Исто. О томе не налазимо друге податке.
[483] Исто.

Косова и Метохије“, а од 1960-те и „Старине Косова и Метохије“ Завода за заштиту споменика културе АКМО.[484]

С друге стране шира јавност се о заштити наслеђа обавештава преко дневних новина и радио станица,[485] а занимљиво је да стучњаци завода разумеју значај ових популарних медија за подизање свести о важности културног наслеђа, па тако повремено прати медијску заступљеност ових тема.[486]

Такође, исте године 1964. завод је у сарадњи са Музејем Косова и Метохије, а у оквиру манифестације „месец дана заштите“ организовао изложбу фотографија која приказује службу заштите споменика културе у покрајини.[487]

Ипак, када је у питању однос штампе према проблемима, задацима и успесима службе заштите, не може се рећи да је ова веза континуирана и нарочито промишљена. Од самог оснивања установа заштите и првих напора за очувањем споменика, дневни и недељни листови ФНРЈ су посветили пажњу овим питањима, али не систематично и сагледано са свих релевантних аспеката. Вести из ове области деловања нису биле редовне, те нису могле биле део *документацијске мере,* односно системске документације коју је водила служба заштите иако је постојала потреба за тим. Њу препознајемо у писаним преписка и извештајима, а као идеја она се јасно предочава на Саветовању о раду службе заштите на регистровању, евиденцији и документацији споменика културе 1960. године.[488] Постојала је свест о томе да штампа може утицати на афирмацију споменика, као и условити стварање „позитивних навика код широких маса људи за конструктиван однос према споменицима културе“, дакле, васпитно усмерити грађане ка очувању сопствене прошлости. У „општим народним масама“ се заправо препознају „активни сарадници заштите“, рекли

[484]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Извештај о пословима заштите Покајинског завода за заштиту споменика културе Приштина за 1964. годину.
[485] Извештај о пословима заштите Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина из 1964. године.
[486]Иако видимо намеру, у архивској грађи коју анализирамо нисмо наишли на (друге) извештаје о праћењу нити анализирању медијске заступљености теме *заштите наслеђа*. С друге стране сачувана је документација – прес клипинг (press clipping) Народног музеја. Види: Мара Прохаска-Марковић, „Рецепција рада Народног музеја у Београду у листу Политика (1904–1962)“, *Зборник Народног музеја* , књ. 18, св. 2, 2007, 485–509.
[487]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Извештај о пословима заштите Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина из 1964.године.
[488] Реферат са скупа, на ову тему, објављен као: Mustafa Karahasan, „Zaštita spomenika kulture i uloga štampe“, *Zbornik Zaštite spomenika kulture* 12, 1961, 174–181.

бисмо *баштиници*. Јер „није само ствар стручњака да се ангажује око откривања вредности једног споменика, него и аматера, као и новинара, публициста, јер сваки заинтересован човек нашег друштва, под одређеним условима може да учини оно што је опште корисно за заштиту споменика културе“.[489] На самом саветовању 1960. изнете су позитивне вредности и могућности односа штампе и службе заштите. Једна од тих види штампу као битног сарадника у раду на заштити наслеђа, њеним брзим и правовременим извештавањем са терена. Фотографије, скице, написи и коментари могу олакшати конзерваторске али и истраживачке радове. У том смислу закључује се: „Ако је потребно, према савременим концепцијама, да споменик културе има свој посебан досије, онда је сасвим природно да том досијеу могу дати прилог и сами листови ако одређеном споменику приступе са историјског или уметничког, са друштвеног или економског аспекта“.[490] Написи из штампе ипак нису постали планирани део документације о споменицима културе. Њих тек спорадично срећемо.

О телевизијским прилозима посвећеним споменицима културе такође није вођена евиденција у оквиру установа заштите. Ипак, њихова продукција, као и написи у штампи били су део Југословенске културне политике која је била оријентисана ка стварању нових духовних вредности као и услова који би сваком појединцу омогућили право на културу и културна добра.[491] Ти услови су подразумевали доступност свих видова културе и начина њене дистрибуције, чему је допринео развој радио-дифузне мреже, повећан број листова и часописа као и стварање филмске индустрије поред осталих фактора.[492]

Први телевизијски прилог о открићу средњовековног лика цркве Богородице Љевишке, снимила је у јуну 1951. екипа Филмских новости. Овај прилог је највероватније био приказан у оквиру тадашњег ТВ журнала,[493] популарне форме телевизијске емисије која је претходила емитовању Дневника.

---

[489] Исто, 177–178.
[490] Исто.
[491] Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946 – 1963*, 40.
[492] Исто, 46–47.
[493] РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 20.6.1951. Ненадовић пита да ли је емитован „Журнал са црквом Богородицом Љевишком“, јер ако јесте, Завод одмах може преузети копију као и неупотребљене снимке. У архиви Филмских новости нисмо пронашли ове снимке, али ни у РЗЗСК.

Када су 1958. године вршени вишедневни радови на скидању (са зида) и конзервирању фреске *Исцељења слепог*, екипа Филмских новости је правила прилог о овом открићу.[494]

Значајније филмско остварење у петнаест казивања – епизода, снимано је седамдесетих година прошлог века. Реч је о телевизијској серији *Време фресака* која даје преглед развоја средњовековне уметности, архитектуре и сликарства, на просторима тадашње српске државе. Сценаристи овог остварења су Арсеније Јовановић, позоришни и телевизијски редитељ и историчар уметности, данас академик, Гојко Суботић, док музику и режију потписује сам А.Јовановић. Стручни консултант приликом снимања је била Суботићева сарадница Даница Филиповић, данас Поповић. Архитектура и историја Богородичине цркве у Призрену, заједно са репрезентативним споменицима 13. века, описана је и анализирана у петој епизоди. У седмој пак, представљен је њен богат живопис у контексту наративног сликарства 14. века. Ове епизоде (трајања по скоро 30 минута) емитоване су почетком 1983. године.[495]

Једна друга телевизијска серија сличне тематике, биће снимљена скоро деценију касније. У питању је репрезентативна серија *Сведоци векова* која по обиму (снимљено је 130 епизода, свака у трајању од око 30 минута), садржини, али и правовремености снимања (биће да је било последње погодно за овакав рад) припада једној о најзначајнијих и најуспелијих телевизијских пројеката о културном наслеђу. У припреми и реализацији ове серије учествовали су редитељи и истакнути историчари уметности као сценаристи и стручни консултанти. Уредник серије је био Петар Савковић, новинар, некадашњи заменик директора Телевизије Београд, а потом и главни уредник Научно-образовног и кулурног програма Радио телевизије Србије (РТС). Прве две епизоде биле су посвећене цркви Богородице Љевишке. Косценариста, поред Петра Савковића, и стручни консултант на настанку ових емисија је била историчарка уметности, професорка Филозофског факултета у Београду, Гордана

[494]ПЗЗСК, Д, СК 5019, Дневник са извођења конзерваторских подухвата на фрески „Христос исцељује слепе“. Радови су трајали од 18.9. – 27.11.1958. Ипак, ни тада сасвим довршени, пренети су на наредну сезону.
[495]Програмски архив Телевизије Београд, снимци 11383 и 11385.

Бабић. Обе епизоде емитоване су у марту 1991. године. Темељно извештавају о дотадашњим научним сазнањима о историји, али пре свега, архитектури и живопису овог призренског храма. Формат емисије дозвољава преглед и детаљнију анализу зидног сликарства Богородице Љевишке, чему вероватно доприноси и ужа специјалност професорке Бабић. Ако се у првој епизоди представља распоред живописа и његова утемељеност у литургијских изворима, у другој се анализира стил сликарске школе Астрапа у контексту *ренесансе Палеолога* и сликаревог схватања класицизма у византијској традицији.[496]

Телевизија Београд приказивала је још један филм о Богородици Љевишкој али знатно краћи. Десетоминутни снимак, чије коауторство такође потписује Гордана Бабић, сажима претходне приче, а емитује се као intermeco, односно попуна програма.[497]

Овакви телевизијски прилози обогатили су и профилисали развој телевизијског садржаја чији је култура значајан чинилац. Реализовани на високом професионалном нивоу, поставили су стандард за сличне образовно-научне садржаје. Такође, допринели су популаризацији споменичког наслеђа средњовековне Србије на чијим основама израста и особени културни идентитет модерне Србије.[498] Овим серијама, и телевизији уопште приступамо као *документима* – производима културе, но они су и *сведоци* културних збивања. Њихов потенцијал није чуван нити истраживан у пракси заштите споменичког наслеђа, иако базично препознат.

Богородица Љевишка у туристичкој промоцији. Појава првих штампаних водича

Велики број историјских споменика, али и природних лепота косовско-метохијске регије позиционирали су Косово и Метохију на туристичкој мапи

[496]Програмски архив Телевизије Београд, снимци 24590 и 24591.
[497]Програмски архив Телевизије Београд, снимак 98211.
[498]О томе како традиционални електронски медији утичу на формирање културног живота и новије културне историје види: Irina Milutinović, „Uloga radiodifuzne regulative u oblikovanju novije istorije srpske kulture (1944 – 1990)“, *Megatrend revija*, vol. 11, no. 1, 2014, 101–126. са старијом литературом.

региона. Убрзани прилив домаћих и страних туриста у 1950-им и 1960-им годинама показао је да је споменичко наслеђе важан извор финансијских прихода, те значајан фактор привредног развоја.[499] Стога се културна политика државе односила и на туристичку промоцију и презентацију споменика културе. Поред завода као званичних органа службе заштите, управљање споменичким наслеђем је било интерес Обласног савета за културу и градских Савета који су постојали при већим општинама. И сам „Обласни завод има свој Савет од 7 чланова, од којих 3 именује Извршно веће НО АКМО из редова јавних и културних радника, једног делегира Туристички савез АКМО, а 3 представљају колектив. Савет постоји и дела већ годину дана.“[500]

Широј јавности и посетиоцима најзначајнијих споменика на Косову и Метохији биле су понуђене туристичке публикације – „џепна“ монографска издања. Покрајински завод издао је и колекцију разгледница која је садржала дванаест мотива архитектуре и живописа Пећке патријаршије, Дечана, Грачанице, Богородице Љевишке, Муратовог тулбета, Споменика косовским јунацима и Синан пашине џамије.[501]

Прва туристичка публикација *Призрен-град музеј*, као што је речено, изашла је средином прошлог века. Поред прегледних текстова о културном наслеђу Призрена, садржала је и корисне савете за угодан боравак у граду. О овом „привредном делу“ писао је Богосав Марјановић, док је споменичко наслеђе приказао, поменути кустос Богородице Љевишке, Срето Бошњак. [502]

Убрзо је Туристички савез Србије покренуо едицију „Споменици културе“, а једна је свеска била посвећена Богородици Љевишкој.[503] Ауторка Драга Панић, такође историчарка уметности, приказује споменик у светлу савремених открића и научних сазнања до тада објављених у стручној периодици. Овај туристички водич је био доступан на још три страна језика.

[499]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО,* Писмо Милана Ивановића, директора Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу од 15.4.1961.
[500] Исто.
[501] Исто
[502]Sreto Bošnjak & Bogosav Marjanović, *Prizren- grad muzej*.
[503]Драга Панић, *Богородица Љевишка*, Едиција Споменици културе, св. 8, Туристички савез Србије, Новинско-издавачко предузеће „Туристичка штампа“, Београд 1960.

Издање на енглеском изашло је исте 1960. године док је на француски и немачки језик преведено наредне.

Знамо за још једну туристичку брошуру о Богородици Љевишкој[504] али према сведочењу помињаног проте Тимотијевића најдуже је коришћен први водич. Ово вероватно из разлога што је био прирећен за ширу заједницу са информацијама о читавом граду. На 68 танких страница обрађено је мноштво тема. Текстови су праћени савременим фотографијама, као и мапом града са означених 18 најзначајнијих културно-историјских споменика и зградом поште.

О значају туристичке промоције и понуде споменика културе, говоре и сачувани евиденциони листови о броју посетилаца ових споменика.[505]

Ипак, ни деценијама касније посета историјским споменицима није стајала *раме уз раме* са рекреативним туризмом:

> *Туризам је код нас био првенствено усредсређен на природне лепоте земље, а није у довољној мери користио споменике културе, који се налазе поред сваког туристичког места, или у његовој непосредној близини и заслужују пуну пажњу туриста. Треба их само обавестити о њима и нагласити њихов значај и важност не само за нашу науку већ и за културу и уметност у светским размерама. (...) Са добрим водичем, ефекат тог излета био био незаменљив. Уколико се уз то изради стручно написан и лепо илустрован проспект, не може се пожелети ништа боље. (...) Да би странци могли без тешкоћа да виде те тако мало, управо недовољно пропагиране, а иначе веома привлачне објекте, потребно је да им се у првом реду обезбеде најосновнији услови, па тек онда их треба упућивати да их разгледају. Јер, ако с таквог пута понесу рђаве утиске, онда доцнија пропаганда може да буде бескорисна.*[506]

Важност коју Здравковић придаје писаном обавештавању као виду пропаганде, тј. промоције споменика је импресивна:

---

[504] Đorđina Stojanović – Gabričević, *Bogorodica Ljeviška, Prizren*.

[505] Види поглавље о чуварима Богородице Љевишке.

[506] Иван Здравковић, „Споменици културе и туризам“, *Саопштења* 14, 1982, 263. Чувена је анегдота коју препричава Слободан Ненадовић, присећајући се речи Моше Пијаде, управо о последицама недостатка тих „најосновнијих услова“: „После наше изложбе средњовековне уметности у Паризу један амбасадор са супругом, желео је да обиђе Дечане. Запне човек својим колима чак из Београда и стигне за један дан, увече у Дечане. Уморан, затражи собу и упита за клозет и купатило. Купатила, разуме се и нема. када је његова супруга видела клозет, запрепастила се и рекла му: 'Па зар си ме овде довео?'. Сместа су сели у кола и не видевши ништа друго од Дечана вратили се у Београд. На жалост све се то после препричавало у дипломатском кору.“ Из: *Сећања конзерватора*, 81.

При изради проспеката или ма каквих публикација у вези са изношењем података о тим споменицима, потребна је најужа сарадња између туристичких савеза и друштава сваке републике, с једне стране, и завода за заштиту споменика културе одређене републике или града, с друге стране. Јер, није редак случај да се у такве публикације уносе површна обавештења о чијој тачности се не може ни говорити. Међутим, у заводима за заштиту споменика културе могу се о свему овоме добити тачни подаци, са фото-снимцима и плановима. Уз то се у заводима може ступити у ближи контакт са стручњацима, који могу бити од велике користи ономе који такав проспект ради. Неки заводи су већ објавили публикације у вези са споменицима културе на њиховој територији, а остали су планирали да то учине у току наредних година. Такве публикације су неспорно веома значајне и корисне за туризам, а уколико се преведу на неки страни језик, корист од њих биће још већа.[507]

Здравковић пажњу придаје и проспектима и илустрованим плакатима који допуштају визуелно уметнуту поруку, верујући да аутентични мотиви „из наше земље“ и одређеног поднебља чине привлачнијим сам предмет који се промовише. У случају туристичке промоције Богородице Љевишке, знатни су били други проблеми док су публикације увек потписивала стручна лица.

ДРУШТВЕНА ВЕРИФИКАЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Погледи локалне заједнице

Неповољни однос локалног становништва према цркви Богородице Љевишке, који је описао 1948. повереник Завода Крста Зивгаревић исти је у годинама касније, а према сведочењима многих истраживача и чувара ове старине тај се однос задржао до данас.

Након стављања Богородице Љевишке под заштиту државе, достављено је решење о овоме Цркви и Среском суду преко Среског народног одбора среза шарпланинског. У истом писму, заправо, предложено је и постојање повереника

[507]Иван Здравковић, „Споменици културе и туризам“, 265.

за ову област.[508] Те, 1948. године Призрен су обишли архитекте Александар Дероко и Иван Здравковић који бележи:

> *Обишли смо и снимили Св. Петку (Љевишку), задужбину к. Милутина из 1307.г. У њој се налази и портрет Милутинов, испод садашњег малтера који су набацили Турци када су је били претворили у џамију. Има поред врло великог и интересантног по облику звоника пет кубета покривена оловом. На олтарским апсидама споља има натписа од цигала, врло добро очуван, скроз изнад прозора, с краја на крај зида. Црква је сад у добром стању само би је требало доцније рестаурисати и довести што је могуће више у првобитно стање.*[509]

Извештај који две године касније, када су и почели рестаураторски радови на Љевишкој, пише архитекта Ненадовић показује да у Призрену не постоји свест о споменицима као наслеђу које треба чувати и поштовати.

> *У погледу вођења рачуна о споменицима који су стављени под заштиту, а специјално Синан-пашине џамије и Богородице Љевишке могу да известим да нико не води рачуна. Напротив, дешава се ово: приликом зидања једне веће зграде преко пута Синан-пашине џамије откопана земља пребачена је преко пута у њено двориште тако да је она скоро до половине затрпана. Што се тиче саме Б-це Љевишке у њеном дворишту деца играју фудбал, туку се камењем, разбијају прозоре, те сам и преко милиције интервенисао, али без икаквог успеха, јер се за ове старине нико не интересује од месних власти. Преко пута цркве почето је са зидањем неке зграде, тако да и оно мало ширег простора испред ње биће упропашћено неком новом страћаром (зида се у камену са блатом).*[510]

У истом писму које Ненадовић упућује Заводу забележен је и један детаљ који потврђује да на Косову и Метохији, средином прошлог века, није постојала посебно развијена свест о значају споменичког наслеђа, али и још битније, да однос према споменицима није био надзиран, усмераван и контролисан, што је нужно водило ка девастацији наслеђа: „Приликом мог одласка у Дечане прошле недеље (..) чуо сам у аутобусу да је одлучено да се конак Рауф-бега Џинића у

[508]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Косово),* Писмо Завода Среском народном одбору среза шарпланинског од 12.4.1948.
[509]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Косово),* Писмо Ивана Здравковића Заводу од 23.8.1948.
[510] РЗЗСК, Д, Регистратор Богородица Љевишка, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 7.6.1950.

Гњилану руши и на основу тога послао сам вам телеграм ради знања и даље надлежности“[511].

Ову чињеницу можемо тумачити спрам опште друштвене ситуације у годинама након рата, која подразумева проблем већински необразованог и неписменог становништва, нарочито на Косову и Метохији,[512] али и младу службу заштите. Упркос напорима, она није могла за тако кратак период да утиче на еманципацију становништва, с једне стране, али ни да прикаже научне резултате, с друге стране.

Знатно касније, сумирајући вишедеценијска искуства службе заштите, архитекта Зоран Петровић који је свој радни век посветио проучавању урбане целине Призрена, резигнирано примећује да читава „војска стручњака“ иако привучена лепотом овог града, није успела да га заштити као целину. Напротив, дајући предност заштити појединачних споменика изгубљена је јединствена урбана целина Призрена, која га је и чинила препознатљивим *градом-музејем*, односно *градом-спомеником*[513] како га назива Петровић. Он добро поставља проблем заштите ове специфичне споменичке категорије насеља, али исто тако види последице досадашњег приступа појединачним споменицима Призрена:

> *Богородица Љевишка. Значајном здању су поклоњена и огромна средства и дужна пажња и стручност конзервације. Па и поред свега, од како је завршена њена конзервација (1950), још ниједном нисам, ниједне године, видео сва прозорска окна на њој цела, а да не говорим о томе како последње две године не успевам у целости да сагледам апсиду са Милутиновим натписом јер је уз исту приграђен магацин, додуше дрвени, за материјал и алат који се употребљава у току лета на другим локалитетима овога подручја. Ми смо споменик заштитили и конзервирали препустивши га одмах и пропадању, које не успевамо увек баш да претекнемо. О томе како би требало да изгледа просторни оквир изузетно значајног споменика,*

[511] Исто.

[512] Тадашњи штампа извештава о великим напорима за описмењавање становништва на Косову и Метохији: Са два и по милиона динара и 12 радио апарата награђено је 1.356 лица који су се истакли у борби против неписмености односно „по питању ликвидирања културне заосталости Косова и Метохије“. Аналфабетске курсеве је полагало 62.000 неписмених,а испит је успешно положило 37.000 од којих већи број жена Шиптарки. Види: Борба, среда, 2.8.1950, 3. До октобра 1950. у АКМО је остало још 25.000 неписмених. Види: Борба, понедељак 16.10.1950, 3.

[513] Цртежи и фотографије Призрена које је Зоран Петровић начинио током дугог низа година публиковани су уз текст колеге, архитекте Бранислава Миленковића, са којим је сваког лета почев од 1954. радио на проучавању градитељских вредности Призрена у књизи: Зоран Петровић, Бранислав Миленковић, *Призрен град споменик: слика града*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Лепосавић 2006.

наравно у контексту заштите и презентације Призрена као јединственог градаспоменика, нама изгледа детаљи нису дозволили да јасно сагледамо целину.[514]

Дакле, материјална обнова, морамо нагласити, Богородице Љевишке није била довољна за њено буђење у свести појединаца, локалних становника, код којих она и даље постоји тек као старина о којој се мало зна. Тако је она и даље „мета“ немарне деце и случајних пролазника. У њеној непосредној близини се подижу куће које „гуше“ ранију визуру и доводе споменик у урбани теснац, што надлежене службе заштите не виде као спорно.[515]

Све ово даје један оквир за памћење места које допушта заборав многих историјских слојева овог храма и неговање новијег имена. Да памћење људског века није довољно, Ненадовић схвата онда када му се током рада на Богородици Љевишкој зачудно обраћају пролазници речима: „Ипак, то је била црква“.[516] Сећање на џамију је потиснуло нека прећашња, па је и назив Џума џамије био у активној употреби. Крајем века, он се, чини нам се, ревалоризује – у новим друштвено-политичким приликама израз је става и тежње.[517]

Неповољан однос локалних становника према Љевишкој 50-тих година Ненадовић шаљиво саопштава свом пријатељу, секретару Завода Миљковићу: „За моју жену као што видите, нема зиме, баш да ме нешто и 'уцмека' овде што оправљам Св. Петку[518], јер ће добити 50% пензије.“[519] Но, таква атмосфера условила је једну интервенцију на самој цркви. Наиме, 1951. решеткама је затворен егзонартекс, како би се избегли евентуални упади у цркву и, пре свега, оштећење, сада већ откривеног зидног сликарства и у овом делу храма. За постављање решетке била су подељена мишљења стручњака, но, коначну одлуку је донео директор Суреп овако:

---

[514]Текст у легенди за Сл.17 у: Зоран Б. Петровић, „Призрен и његова досадашња заштита“, 282.
[515]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.
[516]Слободан Ненадовић, „Два питања у вези са призренским споменицима“, 3.
[517]Коментар једног Албанца на Мирићево цртање Љевишке: „само ти цртај а опет ће бити џамија“, према: РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.
[518]Ненадовић тек на два места у преписци са Заводом назива Богородицу Љевишку Светом Петком.
[519]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 10.9.1951.

Ево ти мога савета:

а) ако можеш од месних власти да добијеш уверење да ће озбиљно чувати Љевишку – немој стављати решетку.

б) ако стекнеш уверење да ће и овде јавашлук да превлада – стави решетку. Ако је будеш стављао гледај на сваки начин да не оштетиш фреску,[520] *да дође споља, чак и на штету естетике. Те решетке ја сматрам привременим, да се могу једног дана скинути. Паметни посетиоци видеће да је из невоље постављена, а на оне друге не вреди мислити, они ће све критизирати, па и оно што мислимо да је најбоље. Простудирај то питање постављања са спољне стране. Јави до чега си дошао и ради како одлучиш после разматрања свега наведеног.*[521]

Ове решетке никада касније нису скинуте. Напротив, добиле су ојачање и додатни опходни зид (Сл. 17).

Сл. 17 Решетке и црквена ограда, Републички завод за заштиту споменика културе
Сл. 18 Решетке и црквена ограда, снимак из 2008.

Однос Цркве и службе заштите

Када је 1948. године Црква и званично обавештена о стављању одређених православних објеката, цркава и манастира као вредних историјских споменика,

[520]Реч је о представама персонификација Старог и Новог завета. Види: Иван Ђорђевић, „Стари и Нови завет на улазу у Богородицу Љевишку“, 15–26.
[521]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Милорада Панића–Сурепа Слободану Ненадовићу од 30.7.1951.

под заштиту државе исказала је и бојазан од одузимања ових објеката у искључиву корист народа и државе.[522] Ипак, тако нешто се није догодило, власници и корисници споменика су остали исти, па је и намена објеката очувана у већини случајева. Царска џамија у Приштини, као објекат исламске верске заједнице, Пећка патријаршија, Грачаница, Дечани и друге цркве биле су активна места верског култа, док Синан пашина џамија у Призрену није била активна, као ни споменици на којима су повремено извођени конзерваторско-рестаураторски радови, а такви су били црква Св. Спаса у Призрену, црква Св. Ђорђа у Речанима код Суве Реке и црква Богородице Љевишке.[523]

И у једном и у другом случају од имаоца споменика културе се очекивало да учествује колико је у могућности у одржавању објекта, но ипак ретки су случајеви у којима је остварена складна сарадња, с обзиром на новину службе заштите која је за Цркву, а и већину других власника споменика значила препуштање одговорности.[524] Зато су биле потребне године за усклађивање хтења и потреба како црквене организације и корисника, тако и службе заштите споменика културе.

Тако, на пример, прве жалбе упућује Архијерејски синод Српске православне цркве, али не директно Заводу већ Државној комисији за верска питања при Влади ФНРЈ која би требала да реши „честе неспоразуме који избијају између Архијерејског синода и Завода.“ Ипак, званичне и конкретне жалбе, и то Завода, биле су упућене зарад „игумана Грачанице, који својим понашањем, сталним пијанством, умањује углед заштићеног споменика; и противу Управе манастира Дечана која није поступила по налогу Завода, оспоравајући држаном службенику право прегледа манастирске ризнице“.[525]

Проблеми, нарочито са управом манастира Грачанице ће дуже трајати, али из других разлога.

---

[522]РЗЗСК, Д, Регистратор *Преписка Завода са верским установама 1948–1966*, Писмо епископа рашко-призренског Владимира Заводу од 8.6.1948.
[523]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо Милана Ивановића, директора Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу од 15.4.1961.
[524]Исто.
[525]РЗЗСК, Д, Регистратор *Преписка Завода са верским установама 1948–1966*, Писмо Завода Државној комисији за верска питања од 6.9.1951.

Парох манастира Грачанице Љубиша Миљковић захтеваће од свих посетилаца манастира који долазе у сврху научног рада, научног испитивања, копирања фресака, филмског снимања и слично писмено одобрење које треба да буде издато на основу акта Архијерејског синода. Ово упутство парох је добио од Архијерејског намесника у Приштини, али га није добила управа манастира. Но, у сваком случају, ова провизорна надлежност пароха се коси са Законом о заштити споменика културе по ком ове дозволе могу издавати само Заводи за заштиту споменика културе. Ипак, парох спроводи своју самовољу, па тако легитимише и тражи одобрење од представника Унеска који долазе у манастир у лето 1954.[526]

Овакав допис жалбе није једини који се односи на проблеме управљања овим спомеником. Они трају, практично од проглашења манастира Грачанице спомеником културе и првих покушаја афирмације овог средњовековног наслеђа у социјалистичкој заједници.

Игуманија манастира Татјана Тодоровић, у преписци коју анализирамо, описана је као личност „позната по својим несхватљивим и неразумним ексцесима у односу на улогу Завода и државног чувара“.[527] Несугласице и међусобне оптужбе са Заводом трају годинама.[528]

Ово је донекле и разумљиво с обзиром на то да упркос добрим намерама и бризи коју исказује за очување наслеђа Завод јесте доживљен од стране црквених структура као продужена рука социјалистичке државе. Такав однос видљив је из општег стања у манастирским комплексима. Државне, односно градске управе користе манастирске просторије за сопствене потребе. Тако ће, на

[526]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу од 4.06.1954.

[527]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 2*, Писмо Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу у Београду од 26.10.1959.

[528] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Завода за заштиту споменика културе АКМО Заводу од 13.3.1957. Из овог писма,као и шире „жалбене“ преписке се гради слика о игуманији Грачанице,али и о општем стању споменика. Главни проблеми се односе на то што се у порти храма одвијају пољопривредни и сточарски радови, док се делови манастирске ризнице користе као утилитарни предмети.

пример, у конацима манастира Грачанице дуго боравити служба далековода[529] и милиције и одељење затвора,[530] док ће у Пећкој патријаршији од 14 просторија конака чак 7 заузети Градски народни одбор града Пећи у ком ће сместити „курсисте“.[531] Ситуација у Грачаници је још занимљивија ако се зна да је 1949. године постојао предлог за отварање и смештање уметничке школе у конацима манастира, а на место Политичке школе која би била измештена у зграду која се гради за ту намену. Средњовековне фреске су препознате као „изванредан материјал за изучавање и усавршавање ђака те школе“.[532] Уметничка школа би тако требала донекле да регулише претходно поменуте неприкладне садржаје у порти манастира, односно она би осигурала очување споменика кроз перманентну културну употребу. У предлогу се по први пут истиче став да није само главна манастирска црква под заштитом државе, већ да и манастирске зграде чине лепу целовиту слику „средњовековну слику тока културно-уметничког и историјског споменика“.[533] Ипак након исељавања Политичке школе из манастирског конака, који јесте и тада био под заштитом државе, исти је уступљен Војсци.[534] Ситуација са Пећком патријаршијом ће се поправити у

[529] РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо Директора завода Ратку Каракушевићу референту Савета за просвету и културу главног одбора АКМО од 7.7.1951. Биће у манастирском комплексу и 1951. године, као и милиција.

[530]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Писмо СНО Приштина Повереништву за просвету и културу ОНО, Одељењу за културу и уметност које потписује Срећко Лазић од 8.11.1949. „У манастирском дворишту паркирају се камиони, остављају привредни алати и машине сељачке радне заједнице; у њему је канцеларија милиције и једно одељење служи за затвор; у неким одељењима су и (...) кујне радника на прузи Грачаница – Бадовац“.

[531]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо јеромонахаТадеја (игумана Пећке патријаршије) Управи Завода од 30.11.1949. У писму је описано непоштовање поменутих курсиста и градске управе као и последице које трпи манастир у вези са тим. Истакнуто је и да је тадашњи Министар за науку и културу владе ФНРЈ Родољуб Чолаковић приликом обиласка споменика наредио председнику ГНО да ослободе просторије „како се не би десио нежељени случај као у Дечанима“, (мисли се на пожар из 1949. године у ком је изгорела трпезарија) али без успеха. Руком је на крају писма додата белешка – као одговор завода у којом се подржава манастир и апелује на ГНО Пећ да исели поменуте курсисте којих има „20-30“.

[532]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо СНО Приштина Повереништву за просвету и културу ОНО, Одељењу за културу и уметност које потписује Срећко Лазић од 8.11.1949.

[533]Исто.

[534]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Писмо Срећка Лазића Заводу од 30.1.1950.

наредним годинама када се, очигледно по исељавању проблематичних курсиста, економија манастира издваја од комплекса за боравак и богослужење.[535]

Након постављања *чувара културно-историјских споменика* један од главних проблема који се манифестовао у манастирима је био везан за увођење посетилаца у олтарски простор. У неким случајевима је било драстичних примера ометања литургије и узимања богослужбених предмета са часне трпезе. Званична реакција завода је била, може се рећи, здраворазумска, а рачуна на компромисно решење тј. договор између самих актера сукоба.[536] Јер, како се у једном писму истиче „што су овакви споменици у целом културном свету добили карактер музеја, не умањује могућност да служе првобитној намени – богослужењу, а најмање би требало да тај факат донесе злу вољу".[537] У случају Богородице Љевишке није забележен овај проблем. Како је иконостас уклоњен из цркве већ 1950, ништа није скривало поглед посетилаца ка олтару. Такође, црква и није била активна током целе године.

Љевишка је након Другог светског рата била под ингеренцијом државе и Завода, а у њој се обављало богослужење само два пута годишње. Ово на празник Мале госпојине 21. септембра, и на празник Свете Петке 27. октобара. Света Петка је прослављана због назива који је ова црква стекла након конверзије у џамију. Празник Мале госпојине је прослављан из једног, мало коме знаног разлога. Како је црква Богородице Љевишке посвећена Успењу Богородице, а овај празник се прославља у августу месецу када не ради Богословија, а мало је у Призрену било православног становништва који су долазили редовно на богослужења – „тек неколико баба", онда је одлучено да се врата Богородице

[535]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Игумана Тадеја Директору Завода од 8.12.1951. У писму се још помиње повишена стопа пореза чак осам пута коју намеће ГНО Пећ, те се моли за подршку за смањење пореза за 1950. и 1951. годину. Занимљиво је да се игуман обраћа Сурепу са „Ваше доброљубије" и завршава са „ примите много поздрава и топлих жеља за свако добро од Вашег Игум. Тадеја" изостављајући уобичајени,раније присутни поздрав : С.Ф. – С.Н. (Смрт фашизму – Слобода народу). Једно касније писмо потписује уместо „од Вашег" са „од оданог Вам Игум. Тадеја": РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо Игумана Тадеја директору Завода од 30.7.1951. С друге стране, директор Завода ословљава игумана са „Друже Тадеја" и отпоздравља са „С особитим поштовањем Ваш...": РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1,* Писмо директора Завода Игуману манастира Пећка патријаршија од 3.8.1951.

[536]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо Милорада Панића–Сурепа Савету за просвету и културу ОНО-а АКМО-а од 13.5.1952.

[537]РЗЗСК, Д, Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*, Писмо Завода Управи манастира Дечани од 4.4.1953.

Љевишке отварају за други Богородичин празник. У септембру би тако цркву испуниле празничне песме младих богослова.

Парохијски свештеник са редовном службом у Љевишкој није постојао, већ је то било у Цркви Св. Ђорђа. Ово и зато што је у Призрену било мало православног становништа, а нарочито оних који исповедају веру, због страховладе и отворених претњи комунистичке партије. Један од примера застрашивања из 1962. године о којима живо сведочи Милутин Тимотијевић односи се на театрално хапшење ученика Богословије у Призрену због наводне крађе. Брзо су пуштени као невини, али је изазвана помпа са ефектом застрашивања требала утицати на јавност.

Недаће које су пратиле Богословију, много су дужег трајања. Године 1941. након објаве рата Богословија престаје са радом. Професор ове школе Петко Трифуновић и они који су остали у Призрену да би сачували преосталу библиотеку и инвентар Богословије сакрили су је у подруму једне богословске куће. Овакво стање остало је до 1945. али како су неки од ђака који су помагали овај подухват сада постали „партијски другови“ скровиште за књиге је одато. Преко хиљаду наслова је, потом, пренето у новоформирану градску библиотеку тј. читаоницу „Братство и јединство“. Књиге нису враћене Богословској школи, иако је она почела да ради у марту 1947. године.[538] Као прва богословија након рата, „лечила је ране српске цркве“ јер је током, а и након рата страдало пуно свештеника, па је требало образовати нове. Занимљиво је да ће ова библиотека, иако у саставу сада Градске установе, бити од велике користи за Срету Бошњака, младог и још увек неискусног историчара уметности, у припреми публикације *Призрен – град музеј*, као и усмених вођења за туристе. Бошњак и тада примећује да би она могла бити „предмет заштите државе“, не знајући изворно порекло библиотеке. Но, јасно је свакако да ова библиотека, поред драгоцености које чува, има и додатну историјску вредност. Настала је поклонима великог задужбинара Симе Игуманова, а потом и других великих Призренаца. Након

[538]О Призренској богословији и описаном случају спасавања види: Милутин Тимотијевић, „Иван Степанович Јастребов и Призренска богословија“, у: Славенко Терзић, Владимир Бован (ур.) *Иван Степанович Јастребов*, Историјски институт САНУ/Општина Призрен, Београд/Призрен 1997, 33–39.

смрти свог задужбинара, претила јој је опасност од пљачке и турске заплене. Спасена је добротом домишљатошћу руског конзула у Призрену Ивана Степановича Јастребова који је на врата библиотеке ставио натрпис оверен конзулским печатом: „У овој соби налази се имовина бившег руског поданика С.А.Игуманова, у коју је забрањено улазити свакоме без присуства и знања руског конзула.[539]

С обзиром на то да није било парохије при цркви Богородице Љевишке у Призрену нису забележени посебни односи са Црквеном заједницом. Наилазимо тек на потраживање Цркве за просторије кућица у дворишту. Поводом ове кућице црква ће покренути спор 1953. године, о чему сазнајемо из писма у ком се наводи да су и Завод и Обласни одбор утрошили пуно новца на оправку кућице и црквеног дворишта па да их „чуди тражење црквене општине. (...) Једино оправдање за овај акт црквене општине било би ако се задужује порезом на кућицом коју не користи. У том случају Завод ће се постарати да се црквена општина ослободи пореза за тај објекат пошто је исти подигнут да служи цркви-споменику, а не убирању кирије.“[540] Ипак, у каснијим деценијама кућица неће служити својој намени (музејској намени по плану Завода), па ће се од ње ипак „убирати кирија“. Њоме ће касније ипак управљати СПЦ, а након доласка Милутина Тимотијевића, професора призренске богословије, у овај стан.

Баштинаријум Младена Мирића

„Миран грађанин није добар грађанин“
рекао је Перикле[541]

Једну од личности која ће верно бележити живот Богородице Љевишке и призренских махала и остати упамћена у новијој историји Призрена као пожртвована личност, бескомпромисних патриотских уверења, бритког пера и

[539]Владимир Бован, *Призренска Богословија*, Српска православна богословија светог Кирила и Методија, Призрен/Ниш 2005.
[540]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен),* Одговор Завода упућен Народном одбору Градске општине Призрен 5.10.1953.
[541]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.

кичице је могуће разумети и доживети тек кроз њен однос према баштини Призрена и Богородице Љевишке.

Историчар уметности и академски сликар Младен Мирић се након завршених студија [542] у Београду вратио у родни Призрен 1984. године. Као млади ентузијаста, жељан свога *старинског* града сликао је и фотографисао све старине Призрена[543] – цркве, џамије, текије, али и етнолошке садржаје, очуване обичаје – сунећење, дервишке обреде и слично. Будући да је као Призренац стекао поверење старијих сугрђана, могао је лакше и рекло би се природније да реализује замисао сакупљања ради чувања од заборава, традиционалне ношње и предмете из свакодневице, старих фотографија и новца, али и да бележи сећања људи везане за ове предмете. Овај етнографски материјал, као и своје визуелне белешке први пут је изложио у Етнографском музеју у Београду, у Манаковој кући пролећа 1984. године. Део ове колекције потом је уступљен, односно поклоњен Етнографском музеју.

Пасионирана љубав према наслеђу Призрена и једна посебна врста одговорности да га сачува од заборава се код Мирића примећује у периоду од 1990. године. Безмало целу деценију живео је заједно са породицом[544] у кућици поред Љевишке која је сада већ била у власништву цркве, те су је од ње и изнајмљивали. Током деведесетих година радио је као дизајнер накита у призренској фабрици за металну производњу „ФАМИПА“, иначе огранку рудног комбината Трепче за прераду сребра и злата.[545] Дужностима Мирић није био везан за Богородицу Љевишку, али професионалним опредељењима ипак да.

О њему сазнајемо из разговора са тадашњим Призренцима да је био необичан човек, правоверних убеђења и истрајних намера, док нам мотивације, дух и нарав Младена Мирића описује, буђењем памћења, његова супруга Славица Живковић.

[542]Младен Мирић је рођен у Призрену 1949. године. Дипломирао је историју уметности на Филозофском факултету и сликарство на Факултету примењених уметности у Београд. Види: Младен Мирић, *Призрен, слике/белешке*, каталог изложбе, Етнографски музеј/Манакова кућа (6.3–12.4.1984), Београд 1984.

[543]Имао је око 5.000 снимака. Интервју са Славицом Живковић, супругом Младена Мирића, вођен 24.10.2014. у Београду.

[544] Са супругом Светланом Живковић, ћерком Јасмином и сином Здравком.

[545] Grupa autora, *Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo*, Светозар Марковић, Beograd 1984, 95.

Младен Мирић је, током живота у порти цркве, сликао сваки детаљ Љевишке „споља и изнутра“ и копирао њене фреске, припремајући се за обележавање седамстогодишњице Богородице Љевишке 2007. године: „мени је жеља да моји цртежи призренске Краљ Милутинове задужбине цркве Богородице Љевишке угледају светло дана на изложби, а пре свега у виду неке књиге-албума у сусрет њеној 700-годишњици 2007. године.“[546] Поред већ објављених монографија С. Ненадовића и Д.Панић и Г.Бабић, мислио је да би његово дело могло бити „треће неопходно дело“ о Богородици Љевишкој: „Тим пре што моји цртежи представљају овај челни споменик српско-византијског архитектонског стила са свих страна и из свих углова споља и унутра али не на уметнички начин већ документарно, са тачним назначењем изгледа, облика, боја и положаја грађевинских и керамопластично-украсних елемената од чега је доста тога оригиналне величине, затим, иако умањени, скоро су савршени и делови живописа.“[547]

На овом пројекту цртања и сликања призренске цркве радио је волонтерски и самоиницијативно (Сл. 18, 19). Припремао се за велику изложбу током целе последње деценије прошлог века, али са пуно потешкоћа, а најпре неразумевања околине. Наиме, овај племенити и искрени чин биће вишеструко спутаван (а не награђиван), од стране надлежног градског завода. Неспоразуми, а потом и отворени сукоби, манифестују се као производ личних неслагања, неоснованим забранама за сликање у цркви, односно споменику културе који је јавно добро. Мирићу се не уважава дозвола за рад коју му је издао РЗЗСК,[548] чак му се и забрањује улаз у Љевишку, тј. чуварима се налаже да спрече било какав рад у Богородици Љевишкој Младену Мирићу: „Дотични господин може ући у цркву само као посетилац уз плаћање улазнице.“[549] Чуварима се и прети да ће у супротом они сносити санкције.[550] Наравно овде се потпуно игнорише или заборавља да он као историчар уметности и уметник има право уласка „у све

[546]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 21.7.1992.
[547]Исто.
[548]РЗЗСК, А, Сагласност РЗЗК 0201 бр. 146/6 од 16.4.1992. за рад у и на цркви Богородици Љевишкој од 16.4. до 31.12.1992. Ова сагласност се односи и на рад у Пећкој патријаршији, Грачаници и Дечанима.
[549]РЗЗСК, А, Писмо директора Завода за заштиту споменика културе Призрен, Наташе Шутаковић – Андрић чуварима Богородице Љевишке од15.7.1992.
[550] Исто.

музеје и галерије“, на шта их Мирић и подсећа,[551] мада посредно јер управа завода игнорише његове дописе, тј. пошто их не заведе у документацију, нема обавезу да одговори.[552]

Детаљи овог сукоба су врло детаљно описани у последњим Мирићевим дописима РЗЗСК-у а значајни су јер показују корен проблема, тј. узрок ових последично лоших односа завода и Младена Мирића који је био и члан „Управног одбора Општинског завода за заштиту споменика културе“ од зиме 1991. до маја 1992. када се повлачи.[553] Наиме, дошавши у Призрен након школовања у Београду, Мирић очигледно јасније уочава проблеме заштите и уопште односа према наслеђу. Темпераментан и хитар, какав је био, сматрао је својом дужношћу да реагује: „Ја јесам струком 'моћан' да утичем и утичем годинама да се срамотан однос према историјско-културним добрима, нестручан однос стручних људи Општинског завода за заштиту споменика културе према српској баштини (хајде, нека се нас Срба тиче бар тај део) [...] исправи, да се доведе у нормално стање“.[554]

Тако ће поред својих личних иницијатива везаних за очување и промоцију Богородице Љевишке, годинама писати примедбе и предлагати решења градском заводу. Но оне неће бити добро прихваћене, напротив, биће схваћене као лични сукоб, те ће много наслеђе овог краја наставити своје тихо пропадање.[555]

Чувен је пример реаговања поводом Тутићеве цркве Св. Николе, властеоске задужбине из 14. века, на коју се наслањао зид суседне куће. Овој кући илити дућану је под именом „реконструкције“ омогућена реизградња, са

[551]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Извршном одбору Скупштине општине Призрен од 17.7.1992. Мирић покушава да оствари своје право на истраживање споменика као јавног добра,односно улазак у музеј (или галерију), мислећи на Богородицу Љевишку.
[552] Исто.
[553]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Извршном већу Скупштине Општине Призрен, Општинском секретаријату задруштвене службе – одсек заобразовање, културу и физичку културу, Општинском заводу за заштиту споменика културе, Призрен од 18.5.1992.
[554]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.
[555]Мирић наводи и описује лоше стање следећих споменика: цркве Светог Спаса, манастира Светих Архангела, Руновића цркве Светог Ђорђа, Тутићеве цркве Светог Николе, цркве Ваведења Пресвете Богородице, јавног споменика Симе Андрејевића Игуманова аутора Фрање Кршинића, гроба Петра Костића и других знаменитих Призренаца значајних за историју града, спомен- чесме *Студенац Косово* архитекте и поручника III Српске армије (у чију је част и подигнута чесма) Момира Коруновића.

додатим подрумом и спратом, но без присутног надзора тј. истраживања локалитета.[556]

Такође, иако је логично да се у ширем кругу око цркве Богородице Љевишке, налазе материјални остаци других средњовековних грађевина или пак неких старијих, а да се они могу пронаћи темељнијим археолошким испитивањима[557] градски завод није био за њих заинтересован. Поред тога што овакви радови нису планирани, судећи по Мирићевим описима, они нису спровођени ни приликом рушења и изградњи околних кућа. О једној кући која ће се изградити непосредно поред цркве Богородице Љевишке он пише овако:

> *'реконструкцијом' су оквалификовали и радове ту поред северног зида Љевишке, а заправо срушена је стара кућа и 9.5.о.г. почета нова са подрумом, велика и ко зна са колико спрата некога хоће из села Послишта у Опољу, а што је најчудније, они из Завода „Срби“ уопште се не појавише да виде има ли у земљи нешто од наших старина. Заправо након што сам их актом од 11.5.о.г. опоменуо-прекорео, задужили су чувара Вељу Патенковића да звирка у ту рупу.*[558]

Поред тога, улица у којој се налазила Богородица Љевишка носила је назив *Партизанска*, а (Мирићев) предлог да понесе име њеног ктитора није разматран. Ипак, према адреси Младена Мирића из каталога изложбе из 1996. године, видимо да је назив улице ипак промењен у наредним годинама.[559] Важно је рећи и да је *улица краља Милутина* имала овај назив и 1922. године,[560] али нам је тачно време ових преименовања непознато. Проблем који је Мирић још запажао односио се и на слабу осветљеност и неуређеност кварта у ком се налазила црква, а нарочито простор око саме цркве, односно њеног западног дела коју излази „на улицу“. О зидове егзонартекса неретко би се „очешали“ камиони

---

[556]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*, Извештаји ангажованог вештака архитекте-конзерватора Драгослава Павловића из 1974. године; АРЗЗСК, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.

[557]Археолошка истраживања нису извршена у целини ни на темељима саме цркве.Отворено је тек неколико сонди.

[558]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.

[559] Младен Мирић, *Цртежи седмовековне уметности Богородице Љевишке,* каталог изложбе, Дом културе Студентки град (22.3 – 3.4 / 4 – 16.4.1996), Београд 1996.

[560] П.Ј. Радосављевић, „Потурчена црква у Призрену“ у: Група аутора, *Призрен царски град – хрестоматија*, 69.

и друга моторна возила којима никада није био забрањен или ограничен пролаз овим уским улицама.[561] Познато је да је урбанистичким решењем Момира Коруновића из 1913. било осмишљено уређење трга испред цркве, те благо померање прометних улица, но како није остварено, проблем је пренет на све наредне генерације. И педесетих година опстаје исти проблем, а године 1973. стручна комисија завода званично предлаже рашчишћавање и стварање ширег приступног простора.[562] Проблем ће се тек 2000-тих делимично ублажити постављањем опходне металне капије која пригрљује и цео западни део храма, но због друге бојазни.

Управо оваква Мирићева запажања, висока свест о могућим последицама непажње према наслеђу и јавно коментарисање утицали су на лош однос са заводом, који је с друге стране оспоравао његов даљи рад у цркви. Описани проблеми али и ограничена презентација споменика су свакако стварали један друштвени оквир за памћење места. Наиме, на цркви све до јесени 1991. није било истакнуто радно време чувара тако да су верници и ненајављени посетиоци били често враћени. Разгледнице, иако знамо да су штампане, нису биле увек доступне, као ни други пропагандни материјал који би промовисао средњовековни лик ове цркве. Такође, на главној улици у Призрену која води ка Љевишкој и Сахат кули, графички су представљени ови објекти и означени метри удаљености од знака, али без исписаних назива. Овај знак је само локалном становништву могао бити јасан, а занимљиво је да је очуван и данас. Изостављање назива, а нарочито *Богородице Љевишке*, као и целокупна презентација споменика, храбрила је употребу других њених назива. Тако је за многе (и данас) остала Џуми џамија.

> (...) без обзира што ће се тиме[563] наслађивати не Срби којима је циљ да о нама остане што мање трагова, па ту Љевишку још увек је зову никако другачије него само Џума-џамијом (а један пролазник, одрасли Шиптар, јесенас док једног дана цртах ту на улици, добро ме онерасположи са: 'само ти цртај а опет ће бити џамија', али разлоге за расправу са таквима мање имам ако ти наши 'непријатељи' виде како се

[561]РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића РЗЗСК-у од 3.6.1992.
[562]Централни регистар (ЦР) РЗЗСК, СК 1369, Записник Комисије за преглед извршених радова у току 1972. године које је изводио ПЗЗСК из Приштине.
[563]Забранама које му изриче градски завод.

> сами ми односимо према својој култури и ако се међусобно свађамо. Дакле, увек је било и биће, супротна страна је јака онолико колико смо ми слаби, неодлучни, нејединствени).[564]

Управо из ових разлога сматрао је да је његов рад на сликању и бележењу Богородице Љевишке од значаја за очување ове баштине, те да би требало да га подрже Министарство за културу РС и РЗЗСК, као и свака културна институција и појединац. Ипак свестан тежине својих речи (оптужби на рачун других), позивао је на проверу њихове веродостојности, а тек онда евентуалну подршку.[565]

Будући да у Богородици Љевишкој нису често одржавана богослужења, а да су посетиоци махом долазили у овај *културно-историјски споменик* као музејски простор, Мирић је први који је дао један (тада, а и данас) смели предлог да се у цркви или у порти „приреди концерт српског и византијског духовног појања.“[566] Иако би овакви догађаји допринели холистичкој интерпретацији средњовековног наслеђа (који јесте изабран као највреднији историјски слој овог објекта) и били свакако добар показатељ активног баштињења наслеђа, нису прихваћени. Ово вероватно стога што концерт као световни догађај није исто што и духовно појање током литургије којем присуствују тек верници, па је и одговор од кустоса Роксанде Тимотијевић гласио „ово није дворана за то.“[567] Вероватно је да се многи, па и стручњаци из градског завода (али и виших инстанци), не би никада сложили ни око музејске употребе и музејске интерпретације овог храма, но стање које је затечено након 50-их година није мењано нити преиспитивано, док су нове иницијативе биле посматране с подозрењем.[568] Такав однос према наслеђу не чуди превише, с обзиром на стално политичко и друштвено превирање у косовско-метохијској области које није штедело, већ напротив, рабило снагу верских догми и заједница, као и њихових (потентних) сукоба, па је

[564] РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Влади Србије, Министарству за културу и РЗЗСК-у од 21.7.1992.
[565] Исто.
[566] РЗЗСК, А, Писмо Младена Мирића Извршном већу СО Призрен, Општинском секретаријату за дрштвене службе,Општинском заводу за заштиту споменика културе –Призрен од 13.5.1992.
[567] Исто.
[568] У уџбенику који је Ненадовић приредио за своје студенте Архитектонског факултета у Београду наилазимо на охрабрење да се верски објекти који нису у функцији користе као споменици културе у којима се могу одржавати „kulturne priredbe sa odabranim sadržajem: muzički koncert duhovne, srednjovekovne i renesansne muzike, izložbe ikona, srednjovekovnih knjiga i pergamenata i td.“ Види: Slobodan Nenadović, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, 63.

уместо истраживања сопствених прошлости и очувања мултикултурне кохезије, пожељна била тиха неутралност. Тако су и 1990. одржане „25. Вечери братства“ као годишњи сусрет аматерских позоришта Југославије, али „гостима са стране и грађанству, никада не беше начињена нека поставка – изложба о призренском културном благу.[569]

Младен Мирић се својим донкихотовским држањем[570] показао као визионар и пророк будућих збивања на Косову и Метохији. У ратном вихору, заједно са својим Призренцима напустио је Призрен лета 1999, али не и своју стару миљеницу. Немогавши да остави слике годинама стваране, свој дом и *скрхану старицу у дворишту* кренуо је натраг. Са овог пута се није вратио.[571]

Година 2007. коју је дуго чекао и стрпљиво градио, није дочекана његовим именом, његовим сликама, његовим цртежима несталим без трага.[572] Седамстота године постојања Богородице Љевишке дошла је тихо, окрњено и далеко. Цртежи које је припремао за ову недочекану прилику, делом је приказао на календару за годину 1995.[573] као и на изложби пролећа 1996. године у Галерији Дома културе „Студентски град“ у Београду. Подршка коју је дуго тражио наишла је чини се и од Завода за заштиту споменика културе општине Призрен, где је изложба претходно била приказана.[574]

На изложби у Београду Мирић је приказао 151 цртеж архитектуре и љевишког сликарства, а 5 цртежа његов син Здравко као гост-излагач. Ову београдску изложбу подржале су и омогућиле многе организације као и Републички и градски завод. Изложбу је отворио тадашњи директор Републичког

---

[569] Исто.

[570] Његовом личном ангажману и животу уопште исказано је дивљење и у једној песми: Предраг Богдановић Ци, „Младен Мирић на небу Метохије копира фреске Богородице Љевишке“, у: *Призрене стари*, Лела Марковић, Радмила Стојковић Кнежевић (ур.), Београд 2012, 196.

[571] Мирић се из Београда упутио натраг ка Призрену, но како су везе биле прекинуте остао је у Приштини код рођака од 18. до 28.6.1999. Договоривши се на прослави Видовдана у Грачаници са Патријархом Павлом да може црквеним хелихоптером сутра са њим поћи за Призрен, радосно се враћа у Приштину да сопшти вест рођацима и породици која је у Београду. Сутрадан му се на путу из Приштине ка Грачаници губи сваки траг. До данас није пронађен.

[572] Лета 1999. након доласка КФОР снага спаљена је кућица у којој је живела породица Мирић. Непозната је судбина предмета из куће. Вероватно су спаљени, мада постоји могућност да се једном нађу у „дивљој продаји“.

[573] Младен Мирић (цртеж, текст и дизајн), *Календар за 1995. годину*, Графика, Призрен, 1995.

[574] Види: Младен Мирић, *Цртежи седмовековне уметности Богородице Љевишке.*

завода за заштиту споменика културе Радомир Станић, док текст у каталогу потписује Слободан Ненадовић. Он подсећа на важност ентузијаста, а нарочито талентованих појединаца, у промоцији наслеђа приказом нових личних доживљаја: „Помоћу његових цртежа ви ћете сагледати сваки детаљ на њеним фасадама. Господин Мирић ће вам дочарати чак и ону Богородицу Љевишку коју ви не можете да видите, нарочито оне фреске које се налазе на скривеним површинама поткуполних простора. Ова његова изложба треба у вама, најзад, да пробуди и жељу, да једнога дана одете у Призрен и да се поклоните овом храму српске прошлости и уметности“.[575] Ненадовић се овде јавља као *велики отац* идеје да се тек великим личним ангажманом и љубављу могу посвојити вредности прошлости и што је важније пренети будућим генерацијама баштиника. Здравковим излагањем на изложби потврђује се смисао.

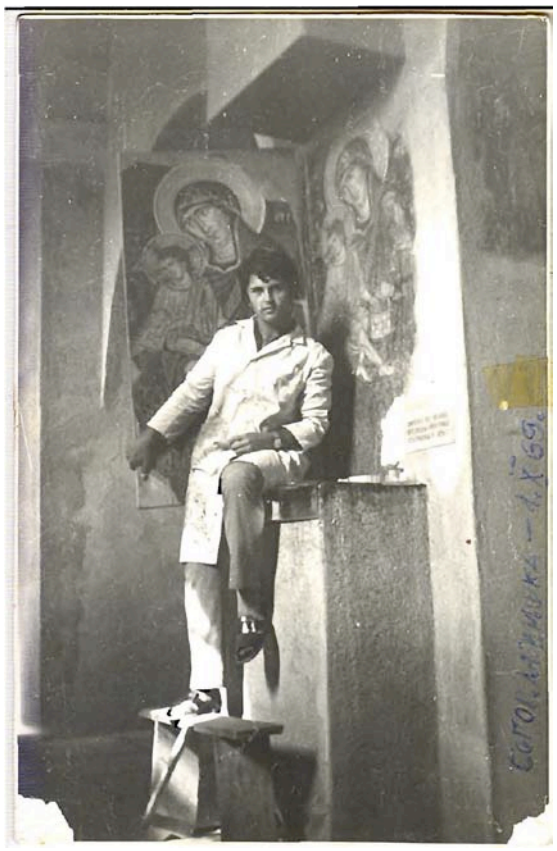

Сл. 18 Младен Мирић у цркви са копијом фреске, снимак из 1969, Лична архива породице Мирић

[575]Исто.

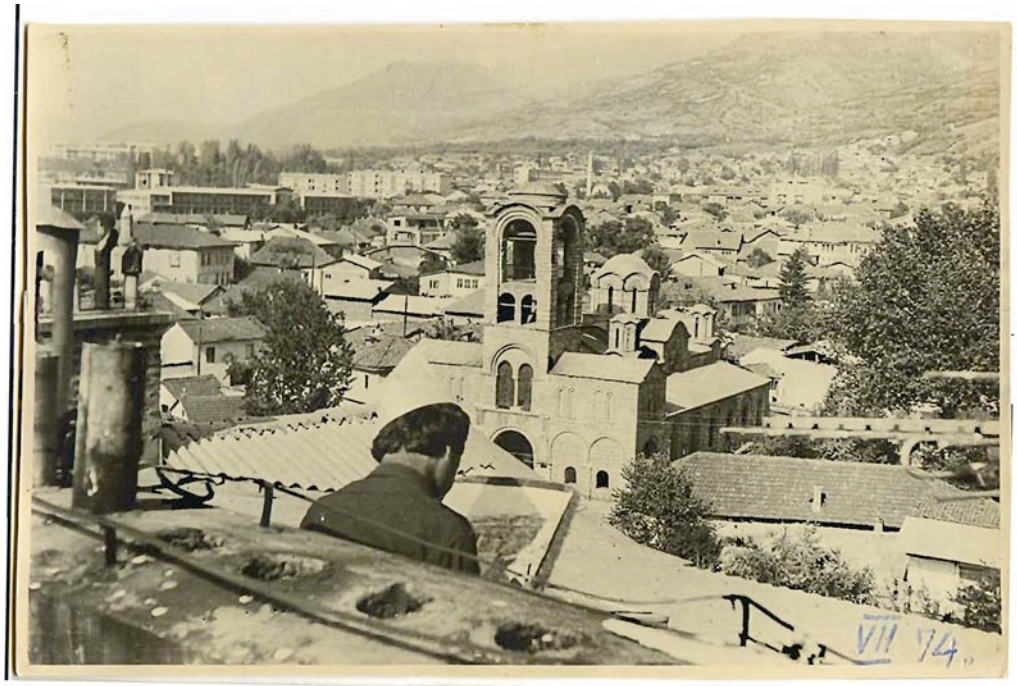

Сл. 19 Младен Мирић до црта Богородицу Љевишку, снимак из 1974, Лична архива породице Мирић

Споменици и власт: посете државних званичника

Радове на споменицима културе пратио је и државни врх. Као својеврсно охрабрење запамћене су посете појединих министара током рестаураторских радова 1950-их година на цркви Богородице Љевишке:

„Друг министар Миљковић обишао је радове и њему сам изложио све материјалне тешкоће, те ако може да нам помогне. Од њега смо добили и једну лубеницу.“[576] Године 1951. ће Ненадовићеву извођачку екипу посетити и други представници Владе Р.Србије: „Данас су обишли радове председник [В]ладе Србије друг Петар Стамболић и министар Чолаковић Родољуб. Председник [В]ладе је изразио жељу да се ови послови заврше ове године, да бисмо могли да и друге објекте дотерамо у овакво стање, конзервирамо и рестауришемо.“[577] Истом приликом државници су посетили и Пећку патријаршију и дали замерке на

[576]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 3.8.1950.
[577]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 19.7.1951.

несређен „круг манастира“. Чолаковић је и приватно две године раније био са супругом у патријаршији и на исти начин коментарисао ситуацију.[578] За њега се може рећи, како каже Срето Бошњак некадашњи кустос Богородице Љевишке, да је развио посебан однос према наслеђу овог краја. Једном приликом када је боравио у Призрену, инсистирао је да ноћи у кућици за истраживаче у порти Богородице Љевишке, иако то није било по протоколу. Но, његов доживљај овог споменика се опирао стручним тумачењима водећих истраживача. Тако је предавање професора Светозара Радојчића о симболици боја у византијском сликарству одржаном на отварању изложбе копија фресака из Богородице Љевишке, 1954. године, за Чолаковића било „бунцање, чисти мистицизам.“[579]

Важно је још поменути да су посете државника донекле значиле и контролу извођачких радова. Ненадовић у својим објављеним сећањима на прва конзерваторска искуства бележи да га је тек помен министра Чолаковића спасио даљих неприлика са локалним властима око неисплаћених бонова–хонорара:

> *Моју ситуацију у Грацу те 1947. године спасила је једна случајност, те сам свој задатак успешно привео крају. Тих дана, када се одигравало то са боновима, дневни лист 'Политика' донео је вест да су другови Борис Кидрич и Родољуб Чолаковић посетили Сопоћане. Са новинама у рукама одох код председника месне канцеларије и мирно му рекох, да ће они, можда посетити и Градац и да ћу ја испричати све о тешкоћама са боновима које сам имао са њиме. 'Ваљда ниси луд да то урадиш?' рече он. Нисам ни урадио, јер ме нико није ни посетио, али од тада нисам имао никакве тешкоће са ове стране у раду.*[580]

Конзерваторске радове на цркви Богородице Љевишке обишао је и сликар, високи државни функционер, Моша Пијаде „Данас у 6 ујутру на сам почетак рада обишао нас је друг Моша Пијаде, који се интересовао за живопис у цркви“.[581] Слободан Ненадовић памти сусрете са њим по стручним разговорима и занимљивим дискусијама. Пијаде је био у Призрену баш у време кад је откривена фреска Богородице са Христом хранитељем, која припада старијем живопису

[578]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово 1*, Писмо игумана Тадеја директору Завода од 30.7.1951.
[579]Изложба је отворена у Уметничком павиљону у Београду 18.4.1954. Запамћено је да је Чолаковић својим коментарима прекинуо (на кратко) говор професора Радојчића. Види: Дејан Медаковић, *Ефемерис III*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1992, 285–286.
[580]Слободан Ненадовић, „Невоље у Градцу са председником Месног одбора“ у: *Сећања конзерватора*, 62.
[581]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 3.9.1951.

цркве. С обзиром на то да је постојала дилема да ли оставити фреску на откривеном месту или је пренети у музејски простор саговорници су повели дискусију. Но иако је испрва Пијаде мислио да нема другог решења до пренети фреску у Народни музеј у Београду, није инсистирао на „свом решењу“ сложивши се да о томе ипак одлучују стручњаци из службе заштите. Свакако су о овоме касније одлучили надлежни, пре свега сам Ненадовић, но, разлог због ког архитекта памти овај сусрет, односи се на скромност Моше Пијаде, као „светског човека који је познавао све музеје света“, коју себи нису приуштили многи други државници, ауторитативно сугеришући своје ставове стручњацима.[582]

Посета Јосипа Броза Тита Призрену, или о фотографији као могућем извору значења

Дугогодишњи председник Југославије Јосип Броз Тито такође је боравио у Призрену и то неколико пута, но за сада нам је познато да је само 1967. године посетио културно-историјске знаменитости овог града, цркву Богородице Љевишке, Синан-пашину џамију и рушевине манастира Свети Архангели . Иако је неколико дана провео у граду, 27. марта 1967. године у друштву супруге Јованке Броз и локалних и покрајинских функционера, а уз стручно вођење историчарке уметности Роксанде Тимотијевић упознао је призренске најзначајније споменике.

Неке од фотографија настале том приликом чувају се у фототеци данашњег Музеја историје Југославије у Београду и доступне су за дигитално претраживање.[583] Овом фонду припадају документарни снимци који приказују догађаје из земље и иностранства којима је присуствовао Јосип Броз Тито у периоду од 1947. па до његове смрти. Аутори снимака су фотографи из Кабинета

[582] О овом сусрету види: Слободан Ненадовић, „Два сусрета са другом Мошом Пијаде“ у: *Сећања конзерватора*, 79–80.

[583] http://foto.mij.rs/site/advancedsearch?_from=01%2F01%2F1948&_to=25%2F05%2F1985&_keyword=&h_keyw=&_people=&h_pers=&_country=&_place=Prizren&_bilateral=&h_bila Страница посећена 1.2.2016.

председника Републике, односно фотографије су настале за потребе Кабинета и личне презентације председника. [584]

Фотографије Титове посете споменицима Призрена[585] као део ове збирке документ су једног ширег догађаја – посете председника једном граду. Оне су зато примарно препознате као део једног владарског наратива, који се гради на значењским низовима целокупне збирке. У том смислу оне су лишене другог, могућег, значења, зарад наратива који се гради на целини односно збирци фотографија. Тако им је контекст збирке дат као инхерентно значење. У самој дигиталној бази фото-грађе обрађене су без учитавања додатних значења, те делују као *синегдоха* саме збирке. Ипак, свака од ових фотографија може успоставити и другачије значењске односе унутар збирке или изван ње. Тај однос, илити наратив заснован на том односу, може бити и *метонимијски* (предмет/фотографију анализирамо и вреднујемо спрам других предмета и идеја) као и *метафорични* (предмет/фотографија постаје репрезент других идеја и предмета који почивају на заједничкој значењској основи). Да бисмо произвели таква могућа значења нужно је истргнути предмет из примарног контекста, у овом случају самог збирног фонда.[586]

Фотографије које приказују долазак делегације Јосипа Броза Тита у цркву Богородице Љевишке добар су показатељ (*метафора*) позорности коју изазива присуство државног врха при оваквим посетама као и тадашњег односа према споменику. Поред поменутих функционера присутан је велики број новинских екипа, снимателља и новинара. На снимцима, ипак доминира снежно бела силуета тада младе историчарке уметности Роксанде Тимотијевић. Као кустос културно-историјског споменика Богородице Љевишке дочекала је (Сл.20), те уз стручно предавање спровела делегацију кроз споменик као кроз музеј. Поред тога што о оваквој перцепцији споменика знамо из других извора, фотографије потврђују

[584] Види: http://foto.mij.rs/site/about Страница посећена 1.2.2016.

[585] Овде је можда важно и рећи да су то нама једине познате фотографије снимљене у унутрашњојсти цркве Богородици Љевишкој током нечије посете. Нисмо пронашли снимке који документују посете туриста или верника.

[586] Mieke Bal, „Telling objects – a narrative perspective on collecting“, in: Donald Preziosi, Claire Farago (ed.), *Grasping the World, the idea of a museum*, Ashgate, Burlington 2004, 97. Као и у контексту ликовне збирке Јосипа Броза Тита: Nenad Rakić „Zbirka kao 'mutno ogledalo' istorije“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 2, Cetinje 2005–2006, 197–204.

овај секуларизовани приступ, с обзиром на видљиво присуство великог броја људи, озвучене микрофонима главне протагонисте, те посматрање зидних слика као музејски изложених предмета. (Сл.21) Из ове посете споменику знамо још понешто што не видимо на фотографијама. Запамћено је да се је Тито овом приликом „уписао“ у књигу утисака која је постојала у Љевишкој. Но, та је страница у наредним данима истргнута.[587] Овај чин, за спомен на посету великог председника, заправо је потврда култа владарске личности. Још један занимљив податак, везан за ову посету, памти према речима своје супруге – кустоса, Милутин Тимотијевић: у име „братстства и јединства“ Титу је након Роксандиних речи све превођено на албански, како би „боље разумео“ односно, како би оба језика била равноправно заступљена у презентацији споменика.[588]

Ова мала диверзија, добар је увод у један други семантички обрт о ком сведочи један други пар фотографија. Снимак из посете Титове делегације Синан-пашиној џамији (метонимијска) референца је ка једном сличном (насталом који секунд раније или касније) објављеном у публикацији *Социјалистичко Косово* из 1975. године.[589] Ово издање настало поводом тридесетогодишњице од ослобођења Косова и окончања Другог светског рата имало је за циљ да прикаже развој и достигнућа „социјалистичке изградње Југославије на тлу Косова“.[590] У поглављу посвећеном средњовековној уметности, већ на самом почетку, а одмах након испоснице Петра Коришког истакнута је Богородица Љевишка по својим сликарским и другим одликама. О овом споменику се још каже: „Турци су је претворили у џамију одмах после освајања Призрена, а Аустријанци у цркву за време првог аустријско-турског рата. Међутим Турци су је после пораза Аустијанаца по други пут претворили у џамију. После ослобођења године 1950. почела је темељна рестаурација и том приликом је откривен живопис велике уметничке вредности и запис мајстора који је замалтерисао фреске. Одушевљен њиховом лепотом и ожалошћен што их уништава написао је на турском језику: *'Зеница ока мога гнездо је лепоте твоје'*.“[591] Иако текст није потписан, према

[587] Интервју са Милутином Тимотијевићем вођен 7.4.2015.
[588] Исто.
[589] Михаило Малетић (ур.), *Социјалистичко Косово*, Борба/Економска политика, Београд 1975, 47.
[590] Исто, 4.
[591] Исто, 42.

садржају препознајемо за аутора Хасана Калешија, историчара и признатог оријенталисту, а поменутог међу стручним сарадницима на издању. На наредним странама дата је фотографија спољашности цркве Богородице Љевишке, као и једна пропраћена овим написом *„Тито са пратњом разгледа фреске у Богородици Љевишкој, Призрен“* (Сл.22).[592] Први поглед на фотографију потврђује претходни текст о цркви Богородице Љевишке – видљива је дуалност визуелних обележја као потврда богате историје споменика. Расцветали капители стубова евоцирају средњовековну слику храма. Остаци орнаменталног сликарства на луку изнад указују на исламски идентитет док нас оштећени суседни зид подсећа да радови на рестаурацији цркве још трају. Ипак, постоји једно „али“: Али, на фотографији није приказано „разгледање фресака у Богородици Љевишкој“ већ у Синан-пашиној џамији. Иако је нама данас познато да су све фреске у Богородици Љевишкој биле отривене педесетих година прошлог века, као и да није забележено орнаментално сликарство из доба када је служила као џамија, а да свакако нема мермерних стубова налик приказаним, фотографија као што смо видели, лако кореспондира са историјским чињеницама о развоју храма.

Шта је онда навело уреднике публикације на ову омашку? Једини елемент на снимку који ту „не припада“ или како се то каже „је уљез“ а који призива средњовековно наслеђе јесу капители на махвилу у Синан-пашиној џамији. Ови, али и други камени делови са порушеног манастира Светих Архангела у близини Призрена, задужбине цара Душана, били су искоришћени за изградњу поменуте џамије. Иако су на питање о веродостојности и мери употребљене грађе за нови верски објекат одговори дати након темељних истраживања оба споменика,[593] у стручној јавности је ово остало као плодно поље за буђење националног идентитета (и српског и албанског). Тако је у једној нешто млађој популарној публикацији *„Косово – некад и данас“*[594] изнето неколико различитих ставова по питању исте стари тј. истинитости употребе материјала са манастира Светих

[592] Исто, 47.
[593] Слободан Ненадовић, *Душанова задужбина Манастир светих Арханђела код Призрена*, Научно дело, Београд, 1967.
[594] Група аутора, *Косово – некад и данас,* Борба/Економска политика, Београд 1973.

Архангела за изградњу џамије.[595] О потискивању научних сазнања, односно неаргументованом игнорисању, у вези изнетих питања реаговао је Слободан Ненадовић, но много касније (толико касније да нико од актера није могао одговорити). Његово реаговање се још односило, но у мањој мери, на неслагање око времена конверзије цркве Богородице Љевишке.[596] У том смислу очекивано би било и да је, више пута помињани, Хасан Калеши реаговао након изласка монографије Богородице Љевишке из штампе 1975. године у којој се његов текст о времену претварања Љевишке у џамију (објављен више од деценије раније) тек спомиње, али и миноризује спрам мноштва питања која споменик и даље нуди пред истраживаче.[597]

Публикована фотографија из Титове посете Призрену била нам је тако повод за још једно подсећање на однос према наслеђу Призрена, као и на вишеструке проблеме употребе и интерпретације ових споменика, кључних за историју и културу Косова и Метохије. Три споменика која је Титова делегација посетила 27. марта 1967. године свезани су наративом у ову слику.

Сл. 19, 20 Јосип Броз Тито и државна делегација у Богородици Љевишкој, 27.3.1967, фотографије из фонда Музеја историје Југославије

[595]Аутор спорног чланка је највероватније такође био Хасан Калеши. Према: Слободан Ненадовић, „Два питања у вези са призренским споменицима“, 1–18.
[596] Исто.
[597] Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, 20.

Сл. 21 Делегација Јосипа Броза Тита у Синан-пашиној џамији, Михаило Малетић (ур.), *Социјалистичко Косово*, Борба/Економска политика, Београд 1975, 47.
Сл.22 Исто, фотографија из фонда Музеја историје Југославије

ПРОИЗВОДЊА СВЕДОЧАНСТВА

Сложили смо се на почетку да је споменик документ времена, друштва и простора у ком је поникао, а који, према генези споменичког развоја од деветнаестовековног *документа прошлости*, постаје *документом садашњости* онда када су у њему препозната одређена споменичка својстава, дакле *вредна памћења*. Овај обрт наслућен у другој половини прошлог века, а потом и разрађен у теоријама с краја века, поставио је проблем баштине као проблем савременог доба. Разумевање информатичких својстава споменика и њихова комуникативност додатно је проблематизована и усложњена начелима *документације* као важног сегмента очувања баштине као и убрзаним развојем дигиталне ере, тј. могућностима које може да пружи за у овом сегменту заштите.

Документовање баштине је, заправо, организовани процес бележења информација које поседују и емитују предмети баштине.[598] Документација истраживања, конзерваторских поступака и комуникацијских напора бележи однос према предмету баштине у одређеном временском тренутку (садашњости) и преноси забележене податке у будућност да би сведочили о прошлости. Она бележи променљиву нарав садашњости и претвара је у прошлост, да би се као прошлост користила у некој новој садашњости у будућности.[599] И у овом раду користимо документацију насталу у прошлости, као *сведочанство* датог времена. Као материјални траг садашњости који је референтан према објекту интересовања, у овом случају предмету баштине, документација временом може постати и постаје културном баштином – нпр. знамо да добар део архивске грађе јесте примарно документација о културној и природној баштини.

У случају цркве Богородице Љевишке уочавамо две врсте организованог бележења споменика које су спровеле надлежне институције заштите. *Прва* документација настала је у напорима да се сачувају подаци 1) о изгледу и историјским променама споменика 2) о процесу истраживања и 3) примењеним мерама заштите. Она се састоји од писаних и фотографских белешки, а

[598]Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 190.
[599]Исто, 191.

непромењеног статуса *документа*, чува се у заводима за заштиту споменика културе. *Друга* је, пак, настала са намером да сведочи о живопису цркве, дакле квалитативним садржајима зидног сликарства, у једном другом, музејском, простору. *Копије фресака* настале за ову прилику и место, имају статус *музеалије*.

Оригинали фресака који су пренети у музејске просторе, такође и најпре, имају статус музејског предмета. Иако они нису *настали за* музеј већ „само" *пренети* у тај простор, овај чин музеализације буди један други ниво сведочанствености, поред оног који упућује на историјско-уметничко обликовање предмета у примарном контексту, а он се односи на касније промене на предмету, те примењене методе заштите. Ове фреске, поред оних које се чувају in situ, су документи развоја односа према фресци, и према споменику уопште. Оне губе део функционалног идентитета који су имале у прошлости, односно тек га интерпретирају у новом контексту.[600] Оно што их разликује од слика које су остале на зидовима храма, јесте могућност презентације у оквиру различитих изложби, дакле са другим предметима, у односу на које је променљиво значење, односно сведочанственост *оригинала фресака у музеју*. У том смислу, а када је реч о цркви Богоордице Љевишке можемо их разматрати у оквиру ове расправе о производњи сведочанства. Поред изнетог и зато што су идеје *преношења оригиналних фресака у музеј* и *копирања фресака за музеј* биле уско везане, односно паралелно се развијале са примарним мотивом заштите угрожених споменика и презентацијом недоступних и новооткривених споменика културе.

С обзиром на то да смо процес документовања и специфичног стварања документације о баштини овде означили *производњом сведочанства*, важно је још једном указати на (тенденциозну) разлику између (значењски) блиских термина *документа* и *сведочанства*. Она се огледа у *могућности* документа као потврде и мерљивог својства сведочанствености[601] (као потентности) предмета, да и сам буде сведоком контекста у ком је стваран и коришћен, за нека друга времена, просторе и друштва.

[600] Исто, 172.
[601] Upor. Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem*, 132.

Документовање баштине

Већ на почетку овог рада сложили смо са информатичком теоријом Иве Мароевића која види споменик културе као документ, но важно је рећи да су и други истраживачи (З. Странски) узимали (музејски) предмет, његову материју и облик за *примарни документ,* да би у таквој класификацији сва бележења стања предмета означили *секундарним документом* као пројекцијом примарног.[602] Када говоримо о документацији као фиксирању нашег односа према споменику у одређеном медију, јасно је да је реч о *секундарном документу*. Но и он у одређеном времену и простору, као што смо рекли, може променити свој статус.

Бележење података и информација о предмету баштине, те њихова употреба битно утичу на формирање знања о самом предмету. Стога документација не настаје ради ње саме, већ јединственог приказа баштине. Зато је, видели смо, и током првих напора у евидентирању споменика након Другог светског рата, постојала свест и потреба за систематизацијом и уређеношћу добијених, и рапидно растућих, података.

Ипак, у првим годинама по оснивању службе заштите није постојао јединствен начин вођења документације. Тадашњи Општи закон као и републички закони о заштити споменика културе обавезивали су службу заштите тј. установе завода да воде евиденцију споменика. Републички завод у Београду податке о спомеиницима сређивао је картотечки и по досијеима, али то није био случај са другим републичким заводима у ФНРЈ, јер надлежно Министарство за просвету и културу никада није донело правилник о начину вођења евиденције[603] Општи закон о заштити споменика (из 1959. као и пређашњи) је дозвољавао одређене слободе али су се оне испољавале као несагласје података, што је нужно водило неефикасном коришћењу. Зато је проблем јединственог система документације у републикама ФНРЈ решаван на посебном Саветовању о

[602] Види: Zbinek Stransky, „Temelji opće muzeologije“, 60; Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 165.
[603]Види: Бранка Скакић, „Резултати анкете о стању и проблемима у раду службе заштите на евиденцији и документацији споменика културе“, *Зборник заштите споменика културе* 12, 1961, 162–174. На постављена анкетна питања одговорили су сви заводи осим Завода за заштиту споменика културе АКМО и Конзерваторског уреда у Задру.

евиденцији и документацији споменика културе крајем 1960. године,[604] а након доношења новог Општег закона о заштити споменика.[605]

Проблем стварања *секундарног документа*,[606] тј. документације о предмету, се дакле, односио на стварање *инструмента за обједињавање информација и контекста неопходних за разумевање баштине*. Зато овај инструмент, односно средство стандардизованог бележења и приказа документарних својстава предмета баштињења називамо *документацијском мером*.[607] Успешност документацијске мере огледа се у (исходу) јединству квалитета и квантитета предмета баштине израженом кроз документацију[608] а заснива се на *принципима доброг документовања*.[609]

Јединствен, али пре свега целовит документациони систем, служи као оријентир службе заштите за стање споменика и степен примене мера заштите, односно „уредно вођена документација појачава функционалну способност органа заштите".[610] Функционалности и ефикасности рада доприноси и ограничени обим докумената. Зато се документација о споменику води према утврђеним правилима и формуларима и то по фазама. Сабрана документација се може чувати у *три досијеа*. Први, као резултат *прве фазе документовања*, се односи на основну документацију о споменику – акта везана за увођење споменика у регистар, други се односи на фазу истраживања, па садржи резултате теренских испитивања која претходе евентуалном конзерваторском поступку. Трећи досије садржи она документа која се односе на промене на

[604] *Саветовање о раду службе заштите на регистровању, евиденцији и документацији споменика културе* је одржано у Дубровнику у периоду 5–7.12.1960. Скупу су присуствовали поред представника установа заштите и представници музејских, архивских и библиотечких установа као и бројни стучњаци и представници државних установа за културу.
[605] *Општи закон о заштити споменика културе*, Службени лист ФНРЈ, бр. 17/59.
[606] Ова синтагма ипак није општеприхваћена јер при стварању документације, неретко секундарном сматрамо другачија, по врсти медија, документа или како то Иво Мароевић предлаже пренос примарне /основне документације о предмету баштине у друге медије, нпр. неки дигитални запис. Види: Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 192.
[607] Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem*, 133–134.
[608] Исто, 134.
[609] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 135.
[610] Миодраг Максимовић, „Регистровање споменика културе и вођење евиденције о пословима заштите код завода за заштиту споменика културе", *Зборник заштите споменика културе* 12, 1961, 182.

једном споменику тј. процес конзерваторског поступка.[611] Уз овакво разврставање података, које је добро образложила архитекта Милка Чанак–Медић, а које је делимично усвојила служба заштите у Србији,[612] вреди се подсетити још неких општих принципа доброг документовања које је понудио Иво Мароевић. Они се односе на поштовање вредности баштине (не допустити дезинтеграцију предмета који документујемо), сврховитост (осигурати примењивост документације како не би постала сама себи сврхом), прецизност и егзактност (очувати квалитет података), правовременост (уочити па документовати значајне процесе у актуелном, добро одабраном, непоновљивом тренутку), свеобухватност (приступити предмету са више могућих аспеката интереса), поступност (деловати према промишљеној методологији), селективност (држати се оптималне мере документације) и континуираност (бележење нових процеса и корекција претходно документованих).[613]

Централни регистар Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, као надлежане установе за вођење овог регистра о непокретним културним добрима,[614] чува основну документацију о споменику као досије прве фазе. Овој документацији припадају документа која приказују стање споменика, његов кратак историјат и разлоге због којих је под заштитом државе. Такође приказује се доказ о власништву и локацији. Део документације је и техничка документација, као и фотографије на којима је као посебним ентитетима наведена историја настанка односно ауторство, начин снимања, опис приказаног и број под којим је фотографија заведена у фототеци.

---

[611] Милка Чанак–Медић, „Документација архитектонских споменика“, *Зборник заштите споменика културе* 12, Београд, 1961, 210–223.

[612] У Закључцима Саветовања је изнето да се Регистар споменика културе води у облику књиге, али је остављена могућност и за форму картотеке. Не помиње се предложени термин *досијеа*, али су садржински прихваћени сви изнети предлози везани за регистровање, евиденцију и документацију споменичког наслеђа. У наставку рада ћемо се држати предложеног термина *досијеа* као ознаке за групу докумената. Види: „Закључци“, Зборник заштите споменика културе, књ.12, Београд, 1961, 249–250.

[613] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 195.

[614] *Закон о културним добрима*, Службени гласник РС, бр. 71/94, Чл. 79.

Документација о Цркви Богородице Љевишке као споменику културе у установама заштите

Основна документација о Богородици Љевишкој[615] садржи: 1) пријаву за Централни регистар, 2) копију решења о заштити, 3) поседовни лист, 4) копију плана, 5) техничку документацију (цртежи): ситуациони план, основу крова, подужни пресек, попречни пресек, западна фасада, детаљ јужног забата под централним кубетом, 6) фотографије (црно-беле): 40 фотографија архитектуре и 8 фотографија живописа залепљених и евидентираних на картону за фотографије; 2 фотографије без података.[616]

Овакав садржај односи се, дакле, тек на основне физичке карактеристике споменика. Запамћени облик и материја у другом медију, фотографији и цртежу, пружају могућност за препознавање споменика (у мноштву других предмета). Овај скуп докумената олакшава приступ посленицима заштите основним информација тј. упознаје их са материјалном структуром предмета заштите и начином његовог вредновања, но ипак не доприноси битно заштити самог споменика, што јесте крајњи, замишљени, циљ.[617]

Значај документације долази до изражаја тек у заштити значења.[618] А како документовати значење? Сваком променом материјала и облика споменика, као носиоца сведочанствености мења се и значење, односно промена идентитета предмета од идејног до стварног поставља као императив документовање *развојног идентита*. Документовањем сведочанствености, односно оних вредности које су препознате у споменику, као и бележењем интерпретације вредности и значења предмета ствара се целовита слика о предмету, која се (научном, јавном) употребом уграђује у корпус општег знања. Опште знање, али

[615] ЦР РЗЗСК, СК 1369.
[616] У истом досијеу налази се и Записник Комисије за преглед извршених радова у току 1972. године које је изводио Покрајински завод за заштиту споменика културе у Приштини. Записник се односи на радове на кровном покривачу цркве Богородице Љевишке, али и на радове многих других споменика. Вероватно је „залутао“ у овај досије, јер по садржају не припада основној документацији, а није ни уписан у садржај досијеа споменика.
[617] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 178.
[618] Исто, 177.

и поштовање предмета баштињења потврђује смисао заштите значења тј. доприноси овом процесу. [619]

Наравно, јасно је да овај ритмички низ има као основну јединицу *памћење*. Од садржаја које „памти“ предмет, преко дефишровања његових порука и значења, до препознавања и посвајања вредности које се верификују памћењем у другом медију тј. *стварањем сведочанства* долази се до савременог корисника. Употреба у актуелном тренутку и производња нових значења (памћењем и ранијих) чини од савременог корисника *активног баштиника*. Ову синтагму приписујемо кориснику баштине који подстиче развојни низ значења предмета не прекидајући већ уписана.

У систему заштите документовању значења нарочито доприносе досијеи друге и треће фазе бележења. Основ документације друге фазе чине детаљне теренске анализе употпуњене историјском грађом, студијама компаративног материјала као и техничким и фото записима. Посебна пажња поклоњена је и валоризацији предмета које се врши према: 1) стилским и естетским концепцијама, законима и схватању друштва и времена у којем је споменик настао и чији је један од израза; 2) значају и функцији коју је објекат у тим условима у друштву имао; 3) данашњој његовој вредности и могућностима укључивања споменика у савремени живот.[620] Препознајемо да неки од ових захтева припадају општим принципима доброг документовања. Ипак, за споменик Цркву Богородице Љевишке не постоји документација ове фазе. Овоме би могао бити узрок то што су су с једне стране радови на Љевишкој почели већ 1950. дакле довољно пре формулисања ове документацијске мере. С друге стране, конзерваторско-рестаураторски радови на цркви су почели без дугих и исцрпних испитивања, односно ова два процеса су трајала паралелно.

Досије треће фазе који чува РЗЗСК садржи документа која се односе на промене на споменику изазване примењеним мерама техничке заштите. Ова документација заснива се на бележењу управо тог процеса, а састоји се од: предлога за започињање радова, решења о образовању екипе која ће припремити студију и план даљег рада, евидентиране раније конзерваторске интервенције,

[619] Исто.
[620] Милка Чанак–Медић, „Документација архитектонских споменика“, 213–215.

опис стања објекта (опис степена очуваности и степена угрожености уз техничку документацију), испитивање евентуалних оштећења, предлог за конзерваторске радове – елаборат, извештај и мишљење о елаборату, решење о започињању радова, извештај о конзерваторским радовима који садржи и дневник радова, извештај комисије о прегледу и пријему објекта.[621]

Овакав предлог потврђује зрелост службе заштите и велику потребу за документовање *свега*. Ипак, као свако *слово закона на папиру*, у пракси документација није овако детаљна. Неретко и не припада истом досијеу у физичком смислу. Ово је случај са документацијом о цркви Богородице Љевишке. Документа која сведоче о процесу истраживања и конзервацији овог споменика налази се у неколико различитих досијеа, односно регистратора.

Ови регистратори се чувају тек као *документа РЗЗСК*, нису архивски обрађени нити обележени у оквиру истог система. На пример, нису обележени бројем којим је означена Богородица Љевишка у Централном регистру културних добара (СК 1369). Дакле, не постоји јединствен код који олакшава претрагу. Такође, поред документације о овој споменику, досијеи садрже и документациону грађу о другим предметима. У питању су дакле регистатори/фасцикле (има их шест које смо сматрали релевантним за наше истраживање) обележени следећим називима: 1) Повереници, 2) Регистратор 21, Срез Пећ, АКМО, 3) Преписка Завода са верским установама 1948–1966, 4) Косово, Грачаница, Богородица (Призрен), 5) Косово (са унутрашњим обележјима: Богородица Љевишка и Грачаница, Пећка Патријаршија, Дечани, Бањска... 6) Косово (са унутрашњим обележјима: Гњилане, Витина, Подујево, Липљан, Сува Река, Девич, Газиместан, Вучитрн). Видимо да је класификација докумената вршена према садржини докумената или према географском оквиру на који се односе. Та врста класификације није никада била препоручена јер је врло некомуникативна (за почетак је неефикасно њено претраживање).

С обзиром на то да смо документацију из ових досијеа користили у битној мери у истраживању начина баштињења Богородице Љевипке, закључујемо да су

[621]Исто, 216.

документа настала поштујући принципе доброг документовања, али да њихова касница обрада није одговорила прописаној *документацијској мери*.

Важно је рећи и да се поменута документација односи на период првих истраживања Богородице Љевишке, па да тек спорадично приказује догађаје из друге половине прошлог века.

Управљање над споменицима културе на Косову и Метохији преузеће надлежне установе на овом простору након оснивања Завода за заштиту споменика културе АКМО 1954. и Завода за заштиту споменика културе у Призрену 1967.[622] Године 1958, а и касније, из Завода АКМО се потражује документација Републичког завода, јер иако су извештаји о конзерваторским радовима на Љевишкој публиковани у Старинару и Саопштењима „јасно је да у оваквим публикацијама није могао бити детаљно изнет читав овај рад са свим прилозима.“[623] Документацију о цркви Богородице Љевишке, дакле, води и чува Покрајински завод за заштиту споменика културе – Приштина, као и Завод за заштиту споменика културе – Призрен.

Документација Покрајинског завода у Приштини обухвата акта (решења, извештаје и сл.), фотографије и цртеже планова. Међу документима налази се и попис свих сачуваних фресака у Богородици Љевишкој који је урађен 1953-1955. као део извештаја о рестаураторско-конзерваторским радовима на живопису цркве. Сам досије обилује документацијом везаном за све радове на откривању и заштити живописа цркве. Истом припада и списак литературе коришћене током истраживања, као и неколико сепарата научних радова и исечци из новина. Поред ове грађе део документацији је и обимна фото-грађа (452 црно-беле фоографије) и архитектонски планови и пројекти. Међу њима су и оригинални цртежи фресака Бранислава Живковића, који ће знатно касније, допуњени и црецизније забележени, бити објављени.[624] С обзиром на садржај грађе и време настанка (почев од првих радова 1950.) закључујемо да грађа ипак јесте пренета из републичког завода, тј. да је услишена поменута потражња из 1958. године. Ипак,

[622]Милета Милић, „Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији“, 9.
[623]РЗЗСК, Д, Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Косово),* Писмо Завода АКМО, које потписује тадашњи директор Милан Ивановић, Заводу у Београду, чији је сада директор Разуменка Петровић, од 7.6.1958.
[624] Види: Бранислав Живковић, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, РЗЗСК, Београд, 1991.

ради се тек о документацији везаној за радове на живопису, с обзиром на то да су они настављани из деценије у деценију, док је документација архитектонских истраживања, на начин који смо описали, похрањена у републичкој установи.

Документација о Богородици Љевишкој градског завода у Призрену је разврстана у 13 фасцикли веома педантно сређених, са евидентираним садржајем за сваку од њих. Поред писане грађе и фотографија које сведоче о стању споменика и извршеним интервенцијама 50-их до 80-их година прошлог века, ту су и сепарати неких од до тада објављених научних и стручних радова, као и исечци текстова из штампе.[625]

Из увида у документацију коју чувају ове три установе уочавамо да је темељно приређена и разврстана она грађа коју чувају покрајински и градски завод. Према претходно замишљеној класификацији препознајемо да је овде реч о документацији тј. досијеима друге и треће фазе пре свега (међу којима не постоји јасна граница, јер процеси трају паралелно, како смо рекли), али да с обзиром на обим грађе Завод примењује додатно разврставање.

Иако је овај споменик заступљен у Централног регистру републичке установе заштите основном документацијом, с обзиром на то да је категорисан као споменик културе од изузетног значаја те надлежност над њим има и републички завод, примећујемо да је истом недоступна или теже доступна поменута документација, па самим тим и употреба исте. Тек је након ратних збивања на Косову и Метохији и преношења дела документације из установа заштите АКМО дигитализована документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе – Приштина. Она је данас доступна за преузимање и слободну претрагу у Републичком заводу у Београду. Тиме је омогућено свако темељније истраживање споменичког наслеђа и његових развојних идентитета, о којима сведочи ова документација, односно омогућено је истраживање ових *сведочанстава*.

[625]Приступ овој документацији омогућили су ми стручњаци из Завода за заштиту споменика културе – Призрен, а посебно архитекта Јусуф Џибо коме дугујем велику захвалност.

Фреска у музеју – храбри почеци

„Kopije se mogu smatrati oblikom dokumentacije, koji u određenom trenutku može prerasti svoje značenje i preuzeti na sebe deo značenja izvornog muzejskog predmeta.“[626]

Предлога за копирање старих фресака, те чување под окриљем музеја, било је кроз историју пуно, односно, таман толико, колико се то указивало као логично решење за очување угроженог живописа. О пропадању старих српских средњовековних споменика сачувани су записи из времена турске владавине овим просторима, а о потреби за копирањем фресака средином 19. века пише А.Ф.Гиљфердинг приликом посете Сопоћанима и апелује „да се оне што пре копирају и сачувају за историју словенског живописа.“[627]

Године 1907. Средњовековно одељење Народног музеја у Београду је, надовезујући се на пионирске напоре сликара Димитрија Аврамовића и преданих истраживача старина Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, уврстило у свој рад копистику, као вид превентивне заштите. Те године је академски сликар Пашко Вучетић направио три копије из цркве манастира Жича.[628]

Један другачији вид заштите угрожених фресака предложио је 1919. године Владимир Петковић, тадашњи управник Народног музеја. Предлог се односио на скидање и преношење фресака у музеј, али је одбијен у Министарству просвете, односно Академији уметности, због опасности да би тако фреске могле бити угрожене, као и да би поступак скидања угрозио саму архитектуру. Управник је ипак сматрао да би се фреске тек скидањем сачувале, али је могуће, како истиче Д. Прерадовић да је био мишљења да је оригиналима, а не копији место у музеју, што је био предлог Академије.[629]

---

[626] Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 178.

[627] Александр Федорович Гиљфердингъ, *Путовање по Херцеговини, Босни Старој Србији* (прев. Бранко Чулић), Веселин Маслеша/Просвета, Сарајево/Београд 1972, 135–137.

[628] Бојан Поповић, „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мнење XX век“, *Зборник Народног музеја*, књ.18, св.2, 2007, 511. са старијом литературом.

[629] Више о овим почецима у: Дубравка Прерадовић, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска“*, Зборник Народног музеја*, књ.17, св.2, 2004, 563.

Ипак, предлог за оснивање музеја копија, тачније *Галерије сликарских копија и садрених (гипсаних) одлива*, јавила се још раније, 1913. у програму Одбора за организацију уметничких послова Србије и Југословенства. Основна замисао је била да се прикаже национално наслеђе путем копија „од старине до данас“, док је у предлогу наглашена и васпитна улога Галерије, која би била коришћена у наставне сврхе (из области уметности) средњих школа, Високе школе Ликовних уметности и Универзитета.[630]

Замисли прекинуте ратним дешавањима, биле су настављене тек по окончању рата и нормализацији културног живота. Рад на афирмацији фреске као изложбеног експоната, односно стварању *збирке копија фресака*, започет је 1924. године у Народном музеју у Београду.[631] Део фонда био је изложен на двема изложбама 1927. године током одржавања Другог међународног конгреса византолога у Београду. У Дому официра Краљеве гарде у Топчидеру је одржана изложба копија фресака које су рађене као предлошци за мозаике маузолеја Карађорђевића на Опленцу, док је Народни музеј организовао изложбу орнамената старог живописа и рукописа допуњену фотографијама из збирке Владимира Петковића.[632] Нешто раније исте године, у фебруару, одржана је изложба копија фресака А. Вербицког и В. Предојевића у новој згради Универзитета. Текст каталога потписује Милан Кашанин истичући популаризаторски, документарни и едукативни значај копије.[633]

Прву већу иницијативу за копирање фресака, а са циљем оснивања *музеја фресака* покренуо је Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ 1947. године. Од ове 1947. па до 1950. под руководством Пола Венсана (Paul Vincent) и групе од деветоро француских стручњака одвијала се акција копирања фресака, у којој су учествовали и чувени домаћи кописти, тада ипак тек „ученици“ француских сликара, Бранислав и Зденка Живковић.[634] Иницијатива је резултирала великом

[630]Бојан Поповић, „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мнење XX век“, 511.
[631]Гордана Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1955. године (за време управе В. Петковића): у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема“, Зборник Народног музеја књ.11 св. 2, 1982, 244.
[632]Дубравка Прерадовић, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска“, са старијом литературом.
[633]Бојан Поповић, Стварање збирке копија фресака и српско стручно мнење XX век, 512. са старијом литературом.
[634]Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић (1921– 2011)“, *Гласник ДКС* 26, 2012, 183.

Изложбом средњовековне уметности народа Југославије која је одржана од 7. марта[635] до 25. јуна 1950. године, у палати Шајо (Chaillot) у Паризу. Идеја о оваквој изложби потекла је од тадашњег амбасадора ФНРЈ у Паризу, Марка Ристића, док су у организационом одбору били водећи југословенски и француски културни радници. Међу осталима ту су Ђурђе Бошковић, Цвито Фисковић и Јарослав Кратина,[636] а на челу са Мирославом Крлежом, председником Организационог комитета и комесаром изложбе Љубом Бабићем.[637] На изложби је било приказано укупно око 259 копија фресака и мулажа наше средњовековне пластике,[638] 11 оригиналних фресака и 10 оригиналних икона. Дакле, представљени су најкарактеристичнији примери сликарства и пластике из периода од 9. до 14. века,[639] а распоређени у 13,[640] односно 14 одаја палате Шајо. Ова изложба је на својеврстан начин била најуспелији културно-политички продор Југославије у иностранству, а са том тенденцијом је и организована.[641]

Посебни карактер и вредност југословенске средњовековне уметности „настале под утицајем и Истока и Запада," те „особени смисао ове изложбе" у Паризу, препознат је, по речима Политикиног дописника, и пре отварања изложбе, док су дискусије, разговори и проучавања, били очекивани након отварања изложбе 8. марта 1950.[642] За изложбу је, како извештава домаћа штампа, владало велико интересовање, па ју је тако за прве две недеље трајања посетило преко 5.000 посетилица. Међу њима је био велики број стручњака заинтересованих за ову област истраживања, као и професора и студената који су долазили „да цртају детаље и праве копије."[643]

---

[635] У тадашњој штампи се извештава о 8. марту као дану отварања изложбе. Види: Политика, 3.3.1950, 5.
[636] Дубравка Прерадовић, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска",557.
[637] Политика, 3.3.1950, 5.
[638] Према: Бојан Поповић, „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мнење XX век", 515, изложено је 160 копија фресака и 105 одливака скулптуре.
[639] Политика,3.3.1950, 5.
[640] Према Ђурђу Бошковићу било је 13 сала – јер не рачуна нишу (означену бројем 12) као засебан простор. О организацији изложених дела види: Ђурђе Бошковић, „Изложба средњовековне уметности југословенских народа у Паризу", 3–10.
[641] Исто.
[642] Политика,3.3.1950, 5.
[643] Политика, 23.3.1950, 5.

На основу првих реакција у француској штампи, домаћи медији закључују да влада „живо интересовање француских културних кругова и критичара за средњовековну уметност“, као и да ова изложба доприноси промени „мишљења које већ годинама влада у Европи о нашој ликовној уметности средњег века као другоразредној варијанти византијске, односно италијанске ликовне културе.“[644]

Два дана након отварања изложбе поводом исте се огласио и Милорад Панић-Суреп. Говорећи о смислу изложбе он каже: „Ни епигонска ни претходничка, наша средњовековна уметност пре може бити гледана као карика спајања векова и простора, византијског истока и западне ренесансе, као најсветлија буктиња културе у доба када је дивљаштво запљускивало обале Средоземља и светлост нове ере тек се јутарњим руменилом појављивала у Европи. (...) Та дела говоре собом о друштву које их је тражило и од духу генија који их је створио; она говоре о нашој тада младој феудалној држави, када је размах стваралачких снага био свестран у економици, политици и култури уопште. Зато се уметност те средине није могла задовољити скамењеним формама и извештаним садржајима већ престареле и разорене Византије. Глорификујући једну нову снагу, наш мајстор је наслеђеној вештини додавао своја искуства, захтеве свога поручиваоца, и тако стварао нова, свежа дела.“[645]

Овакав приказ париске изложбе, а знатно жустрији, у одбрани локалног третмана хришћанских тема у средњем веку, код Мирослава Крлеже,[646] јасно представља основни разлог одржавања ове изложбе, а у датом тренутку одређује и значење изложених копија фреска. Значај ове изложбе Суреп види и у представљању свих народа Југославије, њиховом стваралачком духу и духовној повезаности чак и када нису били под окриљем једне државе.[647]

Лист Политика је и наредних дана преносио утиске из Француске нарочито оне афирмативне, на пример из листа *Le Monde* – да није никакво изненађење што се у делима са изложбе препознају утицаји Византије,

[644] Политика, 3.3.1950, 5.
[645] Политика, 10.3.1950, 4.
[646] Види: Мирослав Крлежа, „Поводом изложбе средњовековног сликарства и пластике у Паризу 1950. године“, *Ревија Југославија,* зима, 1950, 2–42.
[647] Политика, 10.3.1950, 4

италијанске и француске уметности, али да ова уметност има оригинални акценат, својствене особине, (изражајна је и „дубоко људска“) и да Југославија заслужује „место које јој с правом припада у историји уметности“.[648] О изложби су похвално писали и други француски листови, чије је коментаре преносила домаћа штампа како би информисала јавност о великом успеху изложбе.

Паралелно с овим, траје бојкот информбировске штампе. Тако у „последњем септембарско-октобарском двоброју ревија *La Pansè* која је неслужбени орган Комунистичке партије Француске за питања уметности, науке и филозофије, објављује чланак под називом Уметност и политика. Аутор каже да су међу бројним изложбама у Паризу две које имају „пропагандно-политички карактер“. Те две изложбе „јер је невероватно јасан политички маневр коме оне служе“ су „југословенска средњовековна уметност“ и „од келнских мајстора до Албрехта Дирера“. Оне су по мишљењу писца „превара од оне стране која је ангажована против свих мирољубивих људи.“ У вези са југословенском изложбом на којој у чланку не инсистира каже: истицање ове уметности произашле од византијске и украшене кијевском (...) није него дело титоистичких писаца“.[649]

Оваквим политизованим изјавама домаћа штампа ипак није придавала нарочиту пажњу, с обзиром на то да је по њеном суду изложба била одлично прихваћена у француским културним круговима, односно да је „стекла неподељено признање најмеродавнијих стручњака, научних и културних радника.“[650] Дакле, горе поменути циљ изложбе је испуњен, а међународно признање давало је легитимитет за позив народних маса за очување и брижнији однос према наслеђу: „како би се будућим поколењима у потпуности сачувала сва она богата сведочанства нашег историског и културног развитка којима имамо пуно права да се поносимо ...(зато је) заштита културно-истори[ј]ских споменика дужност како свих надлежних установа, тако и свих органа народне власти и сваког појединог грађанина.“[651] И Ђурђе Бошковић у свом приказу

[648]Политика, 13.3.1950, 4.
[649] Борба,7.12.1950, 3.
[650]Борба, недеља 25.6.1950, 3.
[651]Борба, недеља 25.6.1950, 3.

изложбе наглашава да је копирање фресака и узимање одливака средњовековне пластике настало управо са циљем да се средњовековно наслеђе приближи „народним масама.“[652]

Ово не треба да чуди, ако знамо да *копије* фресака и камене пластике заправо чувају достигнуто сазнање о самом предмету који се копира те га и преносе до шире заједнице. Када облик предмета пренесемо у његову верну копију или слику настаје један нови облик живота изворног предмета, заправо он је наше знање о датом предмету. Тоталним уништавањем предмета, али и чињеницом да нам је (не)доступан у сталном мењању, вредност копије расте.[653]

Апел из гласника Комунистичке партије Југославије Борба који смо горе пренели, вероватно проистиче из познавања општег стања већине значајнијих споменика који су били запуштени или у веома лошем стању након Другог светског рата, те су у овим првим поратним годинама они и били обнављани. Управо током конзерваторских радова на једном од њих, у цркви манастира Градац, скинута је (непланирано) са зида фреска како не би била сасвим уништена, те пренета у Народни музеј у Београду. Ова епизода и чињеница да је постојао велики број угрожених споменика изазвали су ширу акцију спасавања најугроженијих фресака. Тако је дошло до скидања фресака из Палежа, Ђурђевих Ступова и Граца и формирања одељења оригиналног средњовековног живописа у Народном музеју у Београду.[654]

Једну ширу акцију спасавања угрожених фресака, израдом копија фресака спровео је Народни музеј у Београду седамдесетих година прошлог века, а резултовала је изложбом *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама* 1980. године.[655]

Тада је Народни музеј већ био проширен једном новом јединицом – Галеријом фреска. Наиме, након завршетка париског, потом и загребачког

[652]Види: Ђурђе Бошковић, „Изложба средњовековне уметности југословенских народа у Паризу“, 3–4.
[653]Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 1993, 97.
[654] Слободан Ненадовић, „Мој први конзерваторски подухват: Спасавање фресака у градачкој цркви и сусрет са професором Н.Окуњевом“ у: *Сећања конзерватора*, 58–59.
[655] Нада Комненовић, Зденка Живковић, *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама,* Народни музеј, Београд 1980.

гостовања изложбе,[656] и повратка експоната у земљу, првог фебруара 1953. године отворена је Галерија фресака, као други музеј те врсте у свету. Током наредних деценија, Галерија фресака је наставила свој рад на даљој изради копија, међу којима и оних из цркве Богородице Љевишке. Једнака пажња посвећена је и презентацији и истраживању дела која припадају византијској традицији, међу којима су најбројнија она српске средњовековне уметности (од 12. до 15. века). Од 1962. године, у оквиру Галерије функционише и сликарско-вајарски атеље, а сама Галерија фресака је придружена Народном музеју 1973. године.[657] Као јединствени музеј на овим просторима Галерија фресака је утицала на отварање нових одељења и збирки при музејима у земљи.

Музеј примењене уметности у Београду је имао запажену улогу у копирању неких средњовековних слика. Интересовање овог музеја било је пре свега усмерено ка једној, ни данас довољно проученој, теми *орнамената* на фрескама српских средњовековних споменика. Након безмало деценијског рада на терену, кустоскиња музеја Загорка Јанц и сликар Милован Арсић године 1961. организовали су изложбу *Орнаменти са фресака из Србије и Македоније од 12. до средине 15. века*. Од приказаних радова оформљена је колекција *копија орнамената са фресака* у Музеју примењене уметности која данас броји 572 табле.[658] Међу њима су и копије фресака из цркве Богородице Љевишке, а које су део збирке *Одсека за текстил и костим*, с обзиром на то да представљају орнаменте са одежда светитеља и историјских личности приказаних у Љевишкој и збирке *Одсека за фотографију, примењену графику и опрему књиге* истог музеја а на којима су углавном приказани детаљи окова књига (у рукама различитих светитеља).

---

[656] Изложба је марта 1951. била приказана у Уметничком павиљону у Загребу, али не у истом саставу експоната. Од париског материјала није било приказано 20 оригиналних предмета и око 30 копија фресака. Простор Уметничког павиљона (7 соба) је условио ово скраћење али и целокупну концепцију, која се коначно заснивала на хронолошком распореду предмета али по републичким регионима. Види: Miroslav Krleža, *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije*, Umjetnički paviljon, Zagreb 1951.

[657] http://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/prostori-narodnog-muzeja/galerija-fresaka/ Страница посећана 12.1.2016.

[658] Студијски каталог поводом изложбе: Загорка Јанц, *Орнаменти са фресака из Србије и Македоније од XI до средине XV века*, Музеј примењене уметности, Београд 1961. Тема средњовековних орнамената са фресака је недавно актуелизована, те је и сама колекција реваловизована, види: Душан Миловановић (ур.), *Освежавање меморије: Орнаменти српских средњовековних фресака,* Музеј примењене уметности, Београд 2014, 9–10.

И друге установе културе су имале за циљ документовање, проучавање и копирање фресака. Од 1956. у Галерији Матице српске у Новом Саду заступљена је „група копија 18. века“. Наредне деценије, 1965. године, у Краљеву је основана Галерија копија фресака Рашке школе. [659]

Из ових збирки проистекле су бројне и значајне изложбе. Већина њих приказана је у иностранству, афирмишући домете српске средњовековне културе.[660]

Фреске из цркве Богородице Љевишке у Народном музеју у Београду

Међу фрескама средњовековних цркава које су скинуте а потом пренете у музеј су две раније поменуте, са приказом библијских сцена *Исцељење слепог* и *Свадба у Кани*, из ранијег периода цркве Богородице Љевишке (13.в).

Овај радикални метод чувања, премештањем оригинала, примењиван је у случајевима када није постојала просторна могућност за чување фреске in situ, дакле споменик је постојао као рушевина, те изложен неповољним условима, када се није могло ефикасно реаговати у заштити и када, као у случају Богородице Љевишке је каснији слој (14.в) као вреднији, методима презентације, потиснуо прећашњи, односно ранији слој је био испод касније архитектонске интервенције те је морао бити уклоњен уколико се желео сачувати.

Фреска са приказом сцене *Исцељења слепог* пронађена је (заједно са још једном неидентификованом композицијом) приликом реконструкције кровног покривача цркве 1958. године након чега је демонтирана и скинута, како не би поново била затворена сводном конструкцијом.[661] Ова фреска била је урамљена и приказана у јужном броду цркве. Друга фреска није сачувана у најбољем стању, односно не приказује целу сцену *Свадба у Кани*. Она је такође скинута са зидова цркве, а била је изложена једно време у кућици за становање, односно планираној *соби-музеју*, Касније су 1965. године обе фреске биле пренете у Народни музеј у

[659]Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић (1921– 2011)“, 185–186.
[660] О неким од значајнијих изложби види: Исто.
[661] ПЗЗСК, Д, СК 5019. Фреска је откривена у јужном броду, у висини крова.

Београду,[662] где се и данас налазе. Обе фреске биле су приказане на изложби средњовековне уметности у Србији организоване поводом обележавања 125 година постојања Народног музеја 1969. године. Под каталошким бројевима 2 и 3 означене су у каталогу изложбе, али без инвентарних бројева који стоје уз друге музејске предмете, [663] с обзиром на то да су у питању позајмљени предмети из Покрајинског завода за заштиту споменика – Приштина. До 1970. биле су приказиване и на изложбама у Риму,[664] Венецији и Љубљани, а потом и на изложби „Стара српска уметност“ у источном Берлину.[665] Године 1974. представиће се и публици у Прагу у оквиру изложбе „Византијско сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века“.[666] Поред ове две веће композиције, део *Збирке српске средњовековне и византијске уметности* у Народном музеју у Београду су и три мања фрагмента фресака из Богородице Љевишке – два су орнаменталног садржаја, док је један део сцене *Васељенски сабор* и приказује лик светитеља. [667]

Фреска Богородица са Христом Хранитељем, која такође припада ранијем живопису цркве Богородице Љевишке, сачувана је in situ, док се њена копија чува у Народном музеју. Она је постала део збирке средњовековне уметности у овом музеју знатно пре него што су оригинали друге две фреске пренети. Копија коју је начинио Бранислав Живковић, била је део сталне поставке, изложена у оквиру тематске целине српске средњовековне уметности поред копија фресака из

[662] ПЗЗСК, Д, СК 5019, Допис Покрајинског завода за заштиту споменика културе упућен кустосу Богородице Љевишке од 11.7.1965: „Сходно дозволи овог Завода бр. 02-100 од 8.III 1965. екипа стручних лица Народног музеја из Београда преузеће ових дана ради обнове и довршења конзерваторског третмана фрагменте скинутог живописа из Богородице Љевишке: 1) Свадба у Кани, детаљ композиције, урамљен и под стаклом у просторијама конака Љевишке. 2) Исцељење слепог, композиција смештена на раму у јужном броду цркве. (...)“.

[663] *Средњовековна уметност у Србији*, каталог, Народни музеј Београд, Београд 1969, без пагинације.

[664] ПЗЗСК, Д, СК 5019, Мишљење ПЗЗСК о извожењу икона и копија фресака у иностранство од 13.2.1969.

[665] ПЗЗСК, Д, СК 5019, Реверс Народног музеја у Београду на предмете које покрајински завод позајмљује за изложбу. Изложба је трајала од 27.11.1970. до 27.1.1971.

[666] ПЗЗСК, Д, СК 5019, Сагласност Покрајинског завода за уступање експоната. Изложба је трајала од краја априла до краја јуна 1974. године.

[667] С обзиром на радове на реконструкцији Народног музеја у Београду није нам омогућен увид у документацију која прати ове музејске предмете. Ипак, од надлежног кустоса Александре Нитић сазнајемо да су ова три фрагмента фресака део поменуте збирке и заведени су под бројевима 2511, 2512, 2513, док су две веће композиције, као што смо рекли, на позајмици из Покрајинског завода за заштиту споменика, Приштина.

манастира Мораче и Сопоћана.[668] Наиме, након пресељења музеја 1951. године у зграду бивше Управе фондова,[669] створени су услови за прегледније излагање депонованих предмета и проширење самих збирки. Збирка средњовековне уметности је нарочито увећана, како предметима примењене уметности тако и копијама фресака које су за музејско особље биле новина и „необично проширење.“ О томе сведочи и следећи цитат из каталога приређеног поводом јубиларне изложбе: „Количина копија фресака може се учинити превелика према простору, а и само питање излагања копија у Музеју стварно је један проблем за себе. Но, осећамо да ће оне, бар у прво време, нарочито у вези са оригиналним фрагментима и у друштву са осталим средњовековним предметима, сведочанствима, у великој мери послужити посетиоцима да добију извеснију представу о животу и радиности наших предака и наше отаџбине.“[670] Дакле, ствара се утисак који и Д. Прерадовић претпоставља у случају пређашње управе музеја, да су у музеју пожељнији оригинали. Свест о копији као музејском предмету, као што смо горе видели, развија се ипак убрзо.

Copie conforme[671] *– копија у пракси заштите споменика културе*

Копију у музеју разликује од осталих музејских предмета, пре свега то што је настала и уведена у музејску збирку са намером да сведочи о оригиналу, о неким његовим особинама (мада не свим).[672] Тако на пример, копија може бити другачијих димензија од оригинала, а израђује се углавном у другачијем материјалу, односно користи другачији медиј за носиоца значења.[673] Прве копије

[668] Катарина Амброзић (ур.), *Народни музеј Београд 1952*, Београд 1952, 34.
[669] Народни музеј у Београду је више пута мењао свој назив али и седиште. Од 1930-те носи назив Хисторијско-уметнички музеј, од 1935. је Музеј кнеза Павла, Уметнички музеј од 1944. до 1952. године када му се враћа назив Народни музеј. Годину раније 1951. музеј се уселио у зграду некадашње Управе фондова, где је и данас. Види опширније: Владимир Поповић, Нада Јевремовић, *Народни музеј у Београду 1844–1994*, Београд 1994.
[670] Исто, 4.
[671] Позајмљен наслов филма Абаса Кијаростамија (Abbas Kiarostami) из 2010. године *Copie conforme* (прев. *Оверена копија*), овде мислећи на потврду значаја копије, увођењем исте у институцију заштите.
[672] Nada Komnenović, „Galerija fresaka Narodnog muzeja u Beogradu, Muzej kopija fresaka i odlivaka skulpture“, *Informatica Museologica*, Vol. 16 No. 3-4, 1985, 11.
[673] Ivo Maroević, „Zamjena za muzejske predmete (tipologija i definicija)“, *Informatica Museologica* Vol. 16 3–4, 1985, 5–6.

из периода 1947–1950 које чине фундус Галерије фресака настале су по рецептури француске технологије (копија као *al secco* слика на платну препарираном материјалом који квалитетом и текстуром подражава зид), да би Зденка Живковић потом унапредила овај приступ увођењем пигмената који су коришћени у средњем веку наместо до тада коришћених темпера. Овим напорима као и подражавањем начина сликања и редоследа наношења боја, настале су поузданије копије, ближе оригиналу. Такође је дат допринос у изучавању рада и живота некадашњих мајстора, чему је помогао и проналазак природних пигмената.[674] Овакав поступак производње копије тежи аутентичном сликарском поступку средњовековног сликара. Копија тако сведочи и о процесу настајања и о самом *изгледу* оригинала,[675] док се француском методом на платно преноси тек крајњи изглед бојене плохе.[676]

Сазнање о оваквом поступку израде копија наглашава документарну снагу ових предмета, који су и извор за изучавање иконографије и сликарског поступка оригиналних слика. Такође, с обзиром на пропадање оригинала, она некада јесте носилац већег (али ипак ограниченог) броја података него фреска in situ. Копија документује стање затеченог предмета у датом времену, те је и извор за проучавање односа према оригиналу.

У истраживању документарности копије лежи и *научно-едукативна улога музеја* који чува ове предмете. И први музеј ове врсте *Музеј француских споменика* настао је из дидактичких замисли о стварању копија и одливака у циљу оснивања *Музеја упоредне скулптуре*.[677] *Музеј француских споменика* је основан 1882. године, а 1937. премештен у Палату Шајо где се и данас налази. У међувремену је знатно проширен копијама зидних слика. Излагање југословенске

[674] Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић (1921– 2011)“, 183.
[675] О копији као извору за проучавање споменика види: Зденка Живковић, „Промене вредности боја на фрескама полусрушених српских цркава„, у: Нада Комненовић, Зденка Живковић, *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама*; као и документарни филм – интервју са Зденком Живковић који су снимили кустоси Народног музеја у Краљеву за потребе изложбе *Доба Светлости: Српска уметност XIII века*, 2007. године: https://www.youtube.com/watch?v=g38q0aULAeo&index=6&list=PLNOwgY-vBIzhNunmeWwAHEhGAIAlCsKdt Страница посећена 12.8.2015.
[676] Француски кописти и не користе термин копирање већ *relevé* који преводимо у значењу *поново насликан*. О овоме у: Дубравка Прерадовић, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска“, 560.
[677] André Chastel, „Pojam baštine“, 711.

изложбе у овом простору и сарадња са француским стручњацима свакако је утицала на отварање сродног музеја у Београду, тек другог те врсте у свету. [678]

Мобилност предмета је омогућила да копије фресака буду излагане широм света. На појединачним изложбама, а према теми о којој сведоче, карактерише их нови ниво музеалности.[679] Тако, на пример, копије детаља са фресака, као истргнути делови целине, излагане су на тематским изложбама, као што је случај презентације копија из цркве Богородице Љевишке.

Копије фресака Богородице Љевишке

У Галерији фресака у Београду данас се чува стотину четрдесет и осам копија малог формата из Богородице Љевишке, које су у периоду од 1950. до 1955. године израдили Зденка и Бранислав Живковић.[680] Одмах по откривању живописа призренске цркве Живковићи су започели рестаурацију али и копирање, забележивши мноштво детаља сликањем на јефтином картону.[681]

Већ средином септембра 1950. у Призрену је Зденка Живковић, кописта, а из Завода, тек кратко, јављају тим поводом: „Она је тамо по личној вољи и нашој сагласности, а не по налогу савезног министарства. (…) Завод очекује један пример копије из Љевишке.“[682] Брана (Бранислав) Живковић је у Призрену у лето 1951. године, у саставу екипе Завода која је изводила конзерваторске радове на цркви Богородице Љевишке.[683]

---

[678]Nada Komnenović, „Galerija fresaka Narodnog muzeja u Beogradu, Muzej kopija fresaka i odlivaka skulpture”, 9–11; Дубравка Прерадовић, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска“, 562.

[679]Исто. Музеалност предмета у оквирима музеја и збирки се утврђује и компаративним студијама и истраживањем нивоа сведочанства који појединачни предмети имају у тумачењу одређених историјских догађаја и тема. Види: Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 187. Иако овде пре свега мислимо на музеје и збирке које немају јасно дефинисан карактер предмета које сакупљају, тј. нису уско дисциплинарни, исто је и са појединачним изложбама у којима исти предмети имају различит потенцијал говорљивости у оквиру теме изложбе.

[680]У збирци Галерије фресака налази се 158 копија малог формата из Богородице Љевишке, уписани у два инвентарна броја, 27_1358 који садржи 129 дела и инвентарни број 27_1401, који садржи 29 дела.бб

[681]Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић“, 184.

[682]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка*, Писмо Завода Слободану Ненадовићу од 15.9.1950.

[683]РЗЗСК, Д, Регистратор *Богородица Љевишка,* Писмо Слободана Ненадовића Заводу од 20.6.1951.

Ова два обдарена сликара, конзерватори Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије радили су на конзервацији фресака цркве Богородице Љевишке у Призрену, али импресионирани лепотом зидних слика начинили су и прве копије фресака.[684] Копије рађене у техници темпере на картону „približuju se svojom fakturom materiji freske.“[685] Њихови радови показују тадашње стање живописа, али и обиље и дух њихове лепоте, како о овим копијама пише Ото Бихаљи Мерин.[686] Извесно је да копије фресака нису могле „ухватити“ монументалност јединственог споја архитектуре и живописа, па су се аутори мудро посветили копирању детаља, тешко видљивих, слабо осветљених или недоступних у висинама храма. Они ипак као синегдоха, сабијају целину, и делују на посматрача по моделу знака (Сл.23).

> *Prizrenski majstor ne slika izgled vidljiva sveta. Ne svet, nego zamisao o svetu. (...) Prikazi prirode, predeli i biljke, pitome ptice i divlje zveri, koje su naši slikari verno preslikali, nisu u ono vreme bili svrha samima sebi. Nije trebalo da budu slike spoljašnjeg izgleda nego unutarnje suštine. Svi oni nose obeležje simbola i znače za slikare i posmatrače u ranom XIV veku lako čitljive pojmove.*[687]

Сл. 23, Бранислав и Зденка Живковић, копија фреске *Грлице у рукама Јосифа* са сцене *Сретења*, Богородица Љевишка, Галерија Фресака

[684]Прва копирана фреска је и она која је прва откривена у цркви – Христа хранитеља Призренског. Види: *Сећања конзерватора*, 68.
[685]Oto Bihalji–Merin, *Bogorodica Ljeviška: čovek, priroda i predmeti na freskama*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1963, 7.
[686] Исто.
[687] Исто, 13.

Изложба којом ће Живковићи, након вишегодишњег рада у Призрену, иступити у јавност је управо изазивала питање је ли љевишко сликарство симболичког садржаја присно данашњем (неуком) посматрачу. Прва изложба копија фреска из цркве Богородице Љевишке одржана је у Уметничком павиљону у Београду од 18. до 28. априла 1954. године под називом „Човек, природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке у Призрену. Детаљи, копије: Зденка и Бранислав Живковић“.[688] Идеја је била приказати новооткривену Љевишку, још увек непознату широј јавности, а кроз детаље који, по речима ауторке, откривају сву разноврсност средњовековног стваралаштва.[689] Управо зато отварање је подржао и професор, истраживач средњовековне уметности, Светозар Радојчић предавањем о симболици боја на фрескама призренског храма. Излагање у стилу тадашњих казивања о уметности, праћено бројним похвалама аутора, остало је упамћено и по, касније препричаном негодовању из публике, тадашњег министра за науку и културу Родољуба Чолаковића за кога су фреске Богородице Љевишке биле представа свакодневног живота и лица попут данашњих.[690] Ова демистификација није остала запамћена због „инцидента“ на изложби већ због, чини се, истинитости интимног осећаја који овлада пред љевишким сликама.

Сама изложба је доживела велики успех у земљи и иностранству будући да је била лако преносива, а да је њено одржавање подржала Комисија за културне везе с иностранством. Тако знамо, према систематском приказу колеге Б. Поповића, да је *Човек, природа и предмети* била приказана у Француској: 1955. и 1956. у Паризу (Југословенска галерија), Колмару, Тулузу, Лиону, Марсеју, Поатјеу, Стразбуру, Туру, Гренобл у, Перпињану, Безансону, Лилу, Ремсу, Арлу, Ници; у Немачкој: 1954, 1955, 1956. у Бону (у амбасади и Институту историје уметности), Дуисбургу, Берлину, Реклингхаузену, Штутгарду, Гетингену, Марбургу; у Финској:1956. у Туркуу, Тампереу; у Данској: 1956. у Архусу; у Канади: 1956. (у организацији А.Ф.Кеј) у Винипегу, Рижајни, Калгерију, Саскатуну, Ванкуверу, Викторији; у Сједињеним Америчким

[688]Зденка Живковић, Бранислав Живковић, *Човек, природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке у Призрену. Детаљи, копије: Зденка и Бранислав Живковић, Уметнички павиљон Калемегдан, 18 – 28. IV 1954*, каталог изложбе, Уметнички павиљон, Београд 1954.
[689]Види:https://www.youtube.com/watch?v=g38q0aULAeo&index=6&list=PLNOwgY-vBIzhNunmeWwAHEhGAIAlCsKdt Страница посећена: 12.8.2015.
[690] Дејан Медаковић, *Ефемерис III*, 385–386.

државама (у организацији Америчке фондације – АФА): у Охају (на државном и Колумбус Универзитету), у Илиноису, Рокфорд уметничка фондација, Сан Франциску и у Државном унуверзитету Ајове; у Јапану: 1958. у Камакури, Кокури, Осаки, Карумију, Нагоји; у Индији: 1957. у Њу Делхију, Каклкути; у Пољској: 1961. у Бергену, Ослу, Ставангеру; у Швајцарској: 1962. у Женеви, Цириху; у Чехословачкој: 1962. у Прагу; као и у Сарајеву 1965. и Бања Луци 1966. године.[691]

Ова изложба (у истој или измењеној концепцији и броју копија) актуелизована је и у новије доба, те је приказана 2008. у манастиру Жича; а под називом *Детаљи на фрескама Богородице Љевишке*, 2012. у Пироту (Галерија Чедомир Крстић, 24.7.–31.8.2012.) и 2013. у Прокупљу (Народни музеј Топлице, 21.7.–10.8.2013.); као *Детаљи живописа Богородице Љевишке: копије фресака Зденке и Бранислава Живковића* 2014. у Косовској Митровици (Градски музеј, 10.2.–10.3.2014.); као *Србија земља фресака:* 2015. у Београду (Светосавски дом на Врачару, 17.3–31.3.2015.) у Прокупљу (Галерија Божа Илић, 21.7–30.8 2015.), у Ужицу (Градска галерија, 8.10–2.11.2015.), 2016. у Новом Пазару (Музеј Стари Рас, 22.1–22.2.2016.).[692] Неки њени сегменти се приказују у оквиру других изложби: 2009. *Анђео који спушта реч Божју* (Галерија фресака), као и у оквиру изложбе *Србија, земља фресака* која је од 2007. година приказана у Савету Европе у Стразбуру, Клагенфурту, Љубљани, Паризу, Европском парламенту у Бриселу, Фиренци, Риму, Витербу и цркви Санта Кроче у Фиренци.[693]

Копије фресака које су начинили Живковићи од 1950. до 1955. године приказују детаље са фресака Богородице Љевишке, некад умањене, али никад оштећене, какви су били у стварности.[694] Оваквим одступањем од оригинала

[691] Попис градова и излагачких простора који су угостили изложбу копија фресака из Богородице Љевишке направио је Бојан Поповић управник Галерије фресака. Док исчекујемо из штампе најављену публикацију поводом недавног излагања ових копија: Бојан Поповић, *Детаљи на фрескама Богородице Љевишке: копије фресака из збирке Галерије фресака Народног музеја у Београду*, Галерија Чедомир Крстић, Пирот 2012; користимо податке из објављеног текста поводом смрти Зденке Живковић: Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић“, 184.

[692]Информације прикупљене са интернет странице Народног музеја о гостовањима изложби: http://www.narodnimuzej.rs/kalendar/kategorija/gostovanja-izlozbi/prosla-dogadjanja/page/5/ Страница посећена 12.2.2016.

[693] Бојан Поповић, „In memoriam Зденка Живковић“, 185.

[694] Исто, 184.

учитана је намера сликара која пориче пуко подражавање зарад чувања јединствене слике, приказа средњовековне стварности ових зидова. У изради ових копија је, дакле, укључено и *знање о предмету*, а не само његов визуелни изглед у тренутку израде копије. Копирање стога припада домену интерпретације, тј. ставља питање репродуковања *актуелног идентитета* спрам неког *ранијег актуелног идентитета*.[695]

У Галерији фресака се чувају и копије фресака из Богородице Љевишке већег формата које су начинили и други аутори. Има их четрдесет и девет, а насликане су у техници (казеинске) темпере на платну. Међу ауторима ових копија, које приказују појединачне сцене и светитеље са зидног сликарства, су: Милан Лађевић, Зденка Живковић, Бранислав Живковић, Душан Михаиловић, Шиме Перић и Станислав Чавић.[696] Неке од ових фресака биле су приказане на *Изложби средњевоковних фресака* 1958. године у Београду. Ово је било прво велико приказивање не само копија зидних фигура и сцена из Богородице Љевишке већ и из других средњовековних цркава домаћој публици. Наиме, након париске и загребачке изложбе, те оснивања Галерије фресака, у новоизграђеној згради било је простора тек толико да се није могло приказати „ни четвртина материјала којим се располаже“, па је одлучено да се фреске изложе на великој изложби у Павиљону III на Сајмишту. Иако тај простор по својој историји не одговара овој намени, организатори су га свесно изабрали због могућности излагања великог броја дела. Изложба из 1958. није поновила ниједну претходну – по броју експоната је „пет пута већа од изложби које су путовале по Европи“, док је по садржају најсистематичнија. Заступљени су били сви главни споменици са уједначеним бројем копија, док су на ранијим изложбама презентовани тек неки споменици.[697] Изложба је била организована у двадесет дворана, а у деветој је било приказано дванаест копија фресака из цркве Богородице Љевишке. Већи

[695] О таквом копирању види још: Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 176.
[696] Документација Галерије фресака. Копије су настајале ових година: 1958, 1961, 1962, 1964, 1988. Занимљиво је да су неке од њих потписане на фронталној страни, као на пример копије Ш.Перића.
[697] Милан Кашанин, *Изложба средњевековних фресака, Сајмиште Павиљон III, (27.9 – 26.10.1958.)*, Галерија фресака, Београд 1958, 5.

број је израдио Шиме Перић, док Милан Лађевић потписује само једну *Портрети Немањића.*[698]

Детаљи фресака Богородице Љевишке, поред оних које је израдио брачни пар Живковић, копирани су и за Музеј примењене уметности у Београду, односно изложбу *Орнаменти са фресака из Србије и Македоније од 12. до средине 15. века* из 1961. како смо истакли. Тада су приказане копије фресака из Богородице Љевишке које је израдио академски сликар Милован Арсић. За музеј су потом откупљене и друге копије фресака из ове цркве, које су израдили Милован Арсић и Бранислав Живковић.[699] Од 572 копија колико се данас налази у Музеју примењене уметности 13 копија из цркве Богородице Љевишке су део збирке Одсека за текстил и костим, с обзиром на то да представљају орнаменте са одежда светитеља и историјских личности приказаних у Љевишкој. Једанаест копија је насликао М.Арсић, док је Бранислав Живковић аутор преостале две. Оне не подражавају оригинал у величини и материјалу, а настале су у техници темпере на хартији. [700]

Збирка *Одсека за фотографију, примењену графику и опрему књиге* истог музеја такође чува један број копија детаља фресака из Богородице Љевишке. Пет копија које представљају окове књига из руку светитеља насликао је 1953. године Бранислав Живковић, конзерватор Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС.[701] Већи број откупљен је од академског сликара Милована Арсића, чак 49. Те копије зидних орнамената настале су 1957. године, али нам је као и за претходне непознат датум откупа.[702] Све ове слике су настале у техници темпере на хартији и мањих су димензија, с обзиром на то да приказују

[698] Исто, 31, 55, 56.
[699]Непознато нам је тачно време откупа. С обзиром на то да су све копије уведене у музеј откупом, важно је ипак нагласити да су за изложбу 1961. Арсићеве биле наручене. Ипак, у картонима ових музејских предмета није приказана та разлика.
[700] Ови предмети, копије које је израдио Милован Арсић, се у збирци *Одсека за текстил и костим* воде под следећим инвентарним бројевима: 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 387, а 448, 449 које је израдио Бранислав Живковић. Види: http://www.europeanafashion.eu/portal/browse.html?inpSearch=ljevi%C5%A1ka#searchTerm%3Dljevi%C5%A1ka
[701] Ове копије заведене су у књизи збирке *Одсека за фотографију, примењену графику и опрему књиге* под инвентарним бројевима: 424, 425, 427, 428, 429.
[702] Ове копије заведене су у књизи збирке *Одсека за фотографију, примењену графику и опрему књиге* под инвентарним бројевима од 155 до 203.

детаље фресака. Према неким музејским картонима предмета, копије према оригиналу стоје у размери 1:1 и 1:1,5.[703]

Издвојени детаљи фресака на овај начин, ван целине приказа сцене, нуде се посматрачу као *плочица* коју треба ставити на своје место у зиду. Зид је метафора за припадност сродним историјским и културним појавама – *уметност/облик* је кључ препознавања. Иако истраживањима средњовековних орнамената у науци није придавано довољно пажње, а у Музеју примењене уметности они чине највећи део копираних мотива, опште је познато да је орнамент могуће пронаћи у готово свим видовима уметничког изражавања, те да компаративном анализом можемо разлучити путеве уметничких замисли. У изложбу Загорке Јанц и Милована Арсића ова намера јесте учитана, а каснијим истраживачима је она служила као добро полазиште и инспирација. О томе да детаље споменика треба издвојити из оригиналне целине (деконтекстуализовати) и посматрати их одвојено и временски и просторно, а онда их вратити „виртуелној" целини ширег културног круга из ког су поникли (контекстуализовати), писао је Слободан Ћурчић нудећи приступ за проучавање споменика византијске архитектуре. Овај кључ прихваћен је и у исчитавању орнамената.[704] Контексти којима припада и о којима сведочи обавезују на расветљавање симболичког, занатско-обликовног и меморијског аспекта орнамента.[705] Зато се музеализација оваквих предмета, подсећа нас Д. Булатовић, врши по систематизацији која подразумева поштовање формалних својстава, својства историчности и обликовности. Ипак, тек неговањем својства документности чувамо интегритет предмета. Копија орнамента у овом случају, као документ, у стању је да реконструише културну поруку која почива и на претходно истакнутим својствима.[706] Таквим приступом потврђује се важност

[703] Овај податак је нарочито истакнут у музејским картонима копија које је израдио Милован Арсић.
[704] Види: Slobodan Ćurčić, „Religious Settings of The Late Byzantine Sphere", in: *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, Helen C. Evans (ed.), Metropolitan Museum of Art, New York 2004, 65. према: Стеван Мартиновић, „Орнамент измештен из времена и простора: Упоредно сагледавање на примерима архитектуре, минијатуре и зидног сликарства" у: *Освежавање меморије: Орнаменти српских средњовековних фресака*, 46–47. са старијом литературом.
[705] Драган Булатовић, „Рецепција орнаменталналног наслеђа између симболичке самодовољности и контекстуалног поједностављења" у: *Освежавање меморије: Орнаменти српских средњовековних фресака*, 112.
[706] Исто, 121.

копије, која, дакле, и није у њој самој већ у томе што „verifikuje, potvrđuje i učvršćuje status originala. Upravo na tom potvrđivanju ona zasniva svoj identitet“. Сложићемо се и са оним како С. Мијушковић даље наставља: „S druge strane, *način prisustvovanja originala u kopiji mogao bi se nazvati pamćenjem ili sećanjem*. U tom slučaju ono što kopija prenosi i predočava ne bi bilo ništa drugo do zapamćena slika originala. To pamćenje, onda, oblikuje i određuje identit kopije, kao što naš identitet zavisi od našeg pamćenja. Kopije su poput arhiva sećanja, čuvara uspomena, pouzdane onoliko i samo sećanje.“[707]

[707] Slobodan Mijušković, „Remember Original(ity)!?“ u: Dragan Bulatović, Milan Popadić (ur.), *Prostori pamćenja,* Muzej primenjene umetnosti/Filozofski fakultet, Beograd 2013, 141.(курзивом означила: Ј.П.)

ЗАШТИТА И МОДЕЛИ ПАМЋЕЊА – РЕЦЕПЦИЈА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ ТОКОМ И НАКОН РАТА 1999. ГОДИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Ратни сукоби на Косову и Метохији који су кулминирали 1999. године и довели до нарушавања територијалног интегритета државе и хијерархије институција, у случају система заштите наслеђа отворили су простор нејасних надлежности и отежаног управљања наслеђем. Однос према баштини се стога развијао на начин прилагођен појединачним ситуацијама. Дотадашњи принципи домаће службе заштите и међународних конвенција нису били одрживи на терену, што нас је још једном навело на питање о проблемима службе заштите, а нужно и *предмету* заштите.

СТРАХ ОД ЕРОЗИЈЕ ПАМЋЕЊА

Тридесетих година прошлог века Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss) на својим истраживањима по бразилским прашумама бележи и, како то Манфред Остен (Manfred Osten) препознаје, обесхрабрујуће осећање еродирања памћења „Зар степен моје човечности није довољан да доживим истинско позорје које се указује пред мојим очима? За неколико столећа ће неки други путник на овом месту, исто тако обесхрабрен као и ја, жалити за оним што је нестало, а што сам могао да видим, али ми је напросто промакло.“[708] Овакав доживљај времена, који Леви-Стос види кроз нарушавање континуитета памћења незаустављивим нестајањем културе и немогућношћу „чувања“ свега, у науци је, чини се, призвао будност истраживача у моментима нестајања тековина прошлости. Присетимо се опет Андре Шастела, француског историчара уметности који говорећи о појму баштине уочава да се „још једном показало“ да „само велике несреће, кризе и пропасти буде пажњу“ за наслеђем, и подсећају нас да прекасно прилазимо

[708] Манфред Остен, *Покрадено памћење*, 63.

ситуацијама за које смо слабо припремљени.[709] На ту исту, ипак нелагодну истину, указује и Бодријар (Jean Baudrillard) (док разматра темеље етнологије и њеног опстанка)[710] а ми се питамо да ли нам је предмет бављења и вредновања увек онај који је у нестајању? Ипак, у таквим ситуацијама интересовања за оно што нестаје, открива се, можда, и права цена наслеђа, јер како нас даље подсећа Шастел „у свим друштвима баштина се огледа у жртви која настаје због њеног нестанка, а њено очување жртвама да се сачува.“[711] Жртва коју је принео Леви-Строс у поменутом истраживању ваневропских светова, а иста је и у свим другим, је онај интимни осећај слабости, заправо (увек) неприпремљености на ситуацију. Прекорева себе, мислећи да није умео „довољно јасно да види ствари“, што иде у прилог ерозији памћења и губитку дела прошлости за нека будућа поколења.[712]

Страх да не можемо *јасно да видимо* и *запамтимо* нешто пре неголи нестане и свест о томе, не могу да *зауставе време*, али увек подсећају на циклично понављање догађаја, илити оних истих осећаја несигурности који су сведочанство борбе сваког истраживача са неумитношћу пролазности. Тако се аутори последње и најсвеобухватније монографије Манастира Дечани присећају речи историчара Андреја Митровића као подстрека за даља истраживања и борбу с *временом*: „Уверен да она [лепота Дечана] припада човеку, увек сам јој давао предност над свим другим зградама света. Али с наступањем оних који све деле на ’наше’ и ’њихово’ (с циљем да све приграбе себи), чини се да последњих година почињем да се бојим да неко може покушати да ми ће надкажем: ’лепотица у кутку моје земље’. (...) Ја се највише бојим да једном не видим Дечане тешко рањене, болно осакаћене попут Партенона“.[713]

[709] Andre Chastel, „Pojam baštine“, 709–723.
[710] Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, 11: „Да би живела, етнологија мора да умре свој предмет, који се, умирући, свети што је био 'откривен' и својом смрћу пркоси науци која хоће да га обухвати. Не живи ли свака наука на тој парадоксалној низбрдици на коју је осуђује нестајање њеног предмета у самом његовом обухватању и немилосрдна ревизија коју над њом врши тај мртви предмет?“.
[711] Види: Andre Chastel, „Pojam baštine“.
[712] „Жртва сам двоструке слабости, па непрестано самог себе прекоревам због тога што нисам умео довољно јасно да видим ствари.“
[713] Бранислав Тодић, Милка Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Музеј у Приштини/Центар за очување наслеђа Косова и Метохије–Mnemosyne/Српски православни манастир Високи Дечани, Београд/Дечани 2005, 11.

Зâбране које Митровић предосећа 1987. обистињују се деценију касније, а достижу врхунац ратним дешавањима на Косову и Метохији 1999.[714] Ове, као и у наредним годинама, страдала су многа сведочанства минулог времена јер нису била део пожељне слике прошлости нити жељене слике садашњости. Њих стога, сада и не можемо истраживати и тумачити онако како бисмо волели и како налажу правила професије. Ограничења која се тичу доступности, како самог предмета баштине тако и документације која га прати, условљена су и етиком *чувара баштине*. Тим параметрима, можемо их тако назвати, одређено је *трајање* ових садржаја прошлости.

Ратна криза је, дакле, подстрекач и других криза, које се последично манифестују кроз кризу идентитета. Ова упућује на повратак прошлости као провереном ослонцу за изградњу новог *лика заједништва*. Тај лик се, с једне стране, оличава у ревитализацији *одабране* прошлости, а с друге, подразумева негативну селекцију садржаја памћења, односно заборав. Физичко уништавање би овде било само један вид *намерног заборава,* који постаје *опште место* када се, како то Остен каже, „памћења лишено друштво у име великих пројеката и идеологија усредсређује на оптимирање економских могућности светског друштва".[715] Зато се буђење нашег интересовања за *окрњене* споменике у ратној бујици нових идеолошких таласа, када је реч о Косову и Метохији, испоставило као својеврсна „шизма". Неспремност на насталу ситуацију (зло)употребе (одабране) прошлости огледа се пре свега у романтичарском неговању идеје „форсираног повратка памћења на културу која нестаје, при чему се пажња увелико посвећује средњем веку,"[716] па су њоме и условљени сви досад примењени модели заштите наслеђа на Косову и Метохији након 1999. године.

Слојевитост значења Богородице Љевишке, као парадигматичног примера угроженог наслеђа на Косову и Метохији, била је још један повод за дијаметрално супротне друштвене третмане овог наслеђа у периоду након ратних дејстава. Да бисмо их разумели у целини, нужно је препознати говорљивост не

[714] Занимљиво је да уочи бомарбовања, као по слутњи, излази из штампе књига: Група аутора, *Споменичка баштина Косова и Метохије,* РЗЗСК, Београд 1999.
[715] Манфред Остен, *Покрадено памћење*, 12.
[716] Исто.

само запамћених садржаја који су по дефиницији сачувани да трају, већ и оних потиснутих. Дакле, треба „разговорити“ *сведочанственост заборава,*[717] јер и она чува искуство друштва које *заборавља*.

БАШТИНА И РАТ

Ратни конфликти у Аутономној покрајини Косову и Метохији призвали су пажњу различитих интересних страна над наслеђем будући да је овај регион витална *раскрсница култура* на Балкану. Ипак, у годинама након последњег рата у Србији, односно Аутономној покрајини Косову и Метохији, културно наслеђе није било чувано као „заједничко наслеђе“, у складу са међународно признатим правним актима, конвенцијама и стандардима. Напротив, оно је постало потиснути и инструментализовани национални продукт самопроглашене државе Косово.

У складу са Резолуцијом 1244, коју је усвојио Савет безбедности Уједињених нација 1999. године, мандат за спровођење слободе, правде и мира на Косову и Метохији је дат Уједињеним нацијама. Заштита људских живота, слободе и безбедности је тако постала одговорност и обавеза међународних јавних власти, администрације УНМИК-а,[718] као и међународних војних снага – КФОР-а.[719] Нажалост већ у јуну 1999. године та одговорност је озбиљно изазвана – више од 220.000 Срба и припадника других неалбанских заједница је протерано, док је око 120 православних верских објеката и сакралних културних

[717]Драган Булатовић, „Надрастање музеологије – херитологија као општа наука о баштини“ у: *Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних –изама*, међународни тематски зборник, Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица 2014, 677–694.

[718]Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову познатија под енглеском скраћеницом УНМИК (енгл. United Nations Interim Administration Mission in Kosovo) основана је 10.6.1999. на основу Резолуције Савета безбедности УН 1244. Мисија има мандат да помогне у успостављању услова за миран и нормалан живот свих становника Косова и унапреди регионалну стабилност на Западном Балкану. Извор: http://www.unmikonline.org/Pages/about.aspx Страница посећена 13.3.2015.

[719]Снаге на Косову, познатије под енглеском скраћеницом КФОР (енгл. Kosovo Force), представљају међународне мировне снаге под вођством НАТО-а чији је задатак чување реда и мира, односно стварања сигурности на Косову након косовског рата, односно повлачења југославенских, односно српских снага. КФОР је на Косово ушао 12.6.1999. на основу Резолуције Савета безбедности УН 1244. Извор: http://www.aco.nato.int/kfor/about-us/mission.aspx Страница посећена 13.3.2015.

споменика уништено или девастирано.[720] Репресија над неалбанским становништвом и њиховом културом је настављена, а последња организована ерупција насиља Албанаца (над Србима) који живе у региону, организована је и спроведена између 17. и 19. марта 2004. У овим деструктивним нападима, хиљаде Албанаца, предвођених оружаним групама екстремиста и чланова Заштитног Корпуса Косова,[721] спровело је етничко чишћење, које укључује и рушење кућа, уништавање приватне својине, православних верских објеката и споменика културе.[722] Ако говоримо о оним православним црквама које су заштићене као значајни средњовековни споменици културе, ово је био само почетак њиховог „намерног заборава".

БАШТИНА У РАТУ: СЛУЧАЈ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Већ у јуну 1999, након прогона српског становништва, а доласка око 10.000 Албанаца, који никада нису живели у Призрену, спаљена је кућица у дворишту Богородице Љевишке, црква опљачкана и минирана.[723] Ово је означило и прекидање њених функција, као споменика културе и као цркве. Након доласка КФОР-а црква је разминирана, закључана и опасана бодљикавом жицом. Чувао ју је посебан одред ове војне организације. Терен око цркве није био сасвим разминиран, те је остала недоступна за коришћење. Марта 2004. током нових немира, црква први пут бива озбиљније озлеђена. У спољашњој припрати су запаљене аутомобилске гуме, олтарски простор је оскрнављен, а часна трпеза разбијена. Овом приликом су и фреске оштећене и почађавеле. Војници КФОР-а

[720]Бранко Јокић (ур.), *Мартовски погром на Косову и Метохији: 17–19. март 2004. године: с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа,* Министарство културе Републике Србије/Музеј у Приштини, Београд 2004.

[721]Након доласка на Косово и Метохију у лето 1999. године Међународна заједница је, у жељи да створи боље безбедносно окружење и мир грађанима Космета, Ослободилачку војску Косова (ОВК) трансформисала у Косовски заштитни корпус (КЗК). Након једностраног проглашења независности Републике Косово 2008. године, такође одступајући од Резолуције Савета безбедности 1244, а у складу са Планом Мартија Ахтисарија, од КЗК формирала је Косовске безбедносне снаге као претечу војске Републике Косова. Види: Горан Бецић, „Настанак, развој и перспектива Косовских безбедносних снага на Косову и Метохији", *Војно дело*, год. 64, бр.1, 2012, 217.

[722]*Мартовски погром,*8.

[723] Зоран Гарић, „Урбано градитељско и споменичко наслеђе Призрена и околине данас", 40–41.

нису осигурали заштиту током овог напада. [724] У јуну исте године на хитну иницијативу УНМИК-а који се обратио за процену штете Унеску, Савету Европе и Европској комисији за реконструкцију формирана је Комисија за спровођење обнове православних објеката. У техничкој процени су учествовали и експерти из Привремених институција на Косову, Српске православне цркве (СПЦ) и Министарства културе из Београда. Министарство у сарадњи са измештеним Музејом из Приштине објављује грађу о оштећеним и угроженим споменицима у публикацији *Мартовски погром* (2004), док поменута комисија публикује своје активности од 2005, када се приказује процена штете свих 35 оштећених објеката у марту 2004. И ове и наредне две године се изводе технички радови[725] на оштећеним деловима, егзонартексу, нартексу, катихумени, звонику, чишћењу камене пластике, а и постављање оловног покривача који је у међувремену био украден. Радови се такође односе на техничку заштиту – чишћење, конзервација и рестаурација фресака. Године 2007. је обновљена и кућица у дворишту цркве са наменом да у њој бораве стручњаци током истраживања и рада на фрескама.[726] И годинама касније настављен је рад на чишћењу и рестаурацији фресака, док су конзерватори ретко боравили у овој кућици из, како су проценили, безбедоносних разлога.

Ипак, ако знамо да је храм током рата претрпео евидентне промене у материјалном смислу, морамо се питати и да ли је било *обрта* и у семантичком смислу? Односно, ако се служимо савременим методама техничке заштите у *обнови материјалног носиоца* сведочанствености, да ли је она довољна за очување значења у новонасталој културној средини?

Током овог послератног периода, Богородица Љевишка је, чини се, у савременој научној и стручној периодици представљена, не као сума сведочанственог потенцијала, већ као сведок пожељних прошлости. О њој се

[724] *Мартовски погром,* 34.
[725] Радови су започети након потписивања Меморандума о разумевању и општим принципима обнове српских православних верских објеката, културно-историјских грађевина и осталих верских грађевина оптећених током мартовских немира 2004. Меморандум су уз посредство Савета Европе потписали Српска православна црква и Министарство културе, омладине и спорта привремене косовске власти. Види: Зоран Гарић, „Обнова споменичког наслеђа на Косову и Метохији“, *Гласник ДКС*, 30, 2006, 25.
[726] *Извештај о активностима*, Комисија за спровођења обнове на српским православним верским објектима на Косову, 2007, 15–16.

писало углавном у оквиру наведених извештаја и сродних публикација или, рекли бисмо, строго научних чланака, који истражују предмет као део нетакнутог имагинаријума, а не ратом нарушене стварности. Рат, пак, као измењена стварност, узроковао је 1) учестале евиденције и пописа (угрожених) споменика на Косову и Метохији, 2) хитне техничке интервенције над оштећеним спомеиицима и 3) опречне интерпретације српског средњовековног наслеђа у албанској јавности на Косову и Метохији. Исти третман је имала и црква Богородице Љевишке.

БУДНОСТ (РЕАКЦИЈЕ СТРУЧНЕ ЈАВНОСТИ) НАД УГРОЖЕНОМ БАШТИНОМ

Већ током ратних сукоба, у пролеће 1999. стручна заједница ће се окупити око проблема агресије над културним наслеђем на Косову и Метохији, а под називом Акција Мнемозина. Након сачињавања базе података која региструје сво угрожено наслеђе у нападу НАТО алијансе на Савезну Републику Југославију и током ратних сукоба, тип заштите ових споменика и начин и врсту угрожености, чланови Мнемозине, посредством Семинара за музеологију и заштиту наслеђа Филозофског факултета у Београду упутили су *Апел* широј међународној професионалној заједници. Анализа овог покушаја дијалога, дата је у приказу, који актери акције Д. Булатовић и А. Милосављевић публикују исте године,[727] а он показује неуспех и политичку обојеност њихових одговора, наводно независних баштинских посленика. Став да се Србији не праштa минула деценија није изостављен ни из односа према, сада угроженом „српском“ наслеђу (иако су у интернет базу угрожене баштине у актуелном рату, а постављене уз послати Апел, били укључени сви споменички објекти, па и они других верских и културних заједница). Одговор међународне заједнице био је далеко испод очекиваног, али је и слух и потреба за памћењем онога што се Србији догодило 1999. године (и касније) изостао када је реч о домаћим институцијама. Тако је, нпр. поменута база података о угроженом и/или уништеним наслеђу током рата

[727]Види: Dragan Bulatović, Angelina Milosavljević, „Baština i rat: cinizam nužnosti“, 237–250.

потпуно нестала са интернет странице сајта Филозофског факултета у Београду,[728] иако је поред своје правовремености била свеобухватна и пре свега доступнија него што је то било која каснија књига или каталог. Делимична евиденција страдања вођена је иза потребе Српске православне цркве.[729] Такође, анализе поменутих догађаја и стања споменика нису нашле виђеније место у научним часописима, као битном медију за преношење порука стручној јавности.[730]

Непосредно након рата Покрајински завод за заштиту споменика културе, измештен у Лепосавић и преименован у „Канцеларија за очување културног наслеђа Косова и Метохије“[731] још једном утврђује све порушене и оштећене споменике културе на Косову и Метохији. Њени стручњаци, на терен где настаје богата фотодокументација одлазе уз пратњу КФОР-а[732]. Истовремено се у Београду *Акција Мнемозина* региструје као Центар за очување наслеђа Косова и Метохије. Године 2003. објављују финални извештај пројекта „Ургентна заштита природног и културног наслеђа у Метохији: јул 2001 – јун 2002“[733] као преглед стања културног наслеђа у Метохији и дотадашњих интервенција над њим. Нешто раније објављен је свеобухватан преглед страдалих и угрожених споменика на Косову и Метохији у ратним сукобима и бомбардовању Србије

[728]Штета која је нанета баштини у НАТО агресији Савезне Републике Југославије и потом, документована је базом података HERITAGE AND WAR која је била доступна на адреси: http://mediateka.f.bg.ac.yu/files/heritage.htm. Непознат нам је тачан датум њеног уклањања са интернет сајта.

[729] http://www.spc.rs/old/Vesti-2004/pogrom.html Страница посећена 15.11.2015.

[730]Након поменутог приказа двоје београдских професора, објављен је и текст историчара уметности, посленика РЗЗСК: Марко Омчикус, „После НАТО бомбардовања: да ли су средњовековн цркве препуштене тихом умирању“, *Гласник ДКС* 23/24, 2000, 226–228. У иностранству је, позивајући се на претходна два чланка, о угроженој баштини стручну јавност известио историчар архитектуре Слободан Ћурчић: Slobodan Ćurčić, „Destruction of Serbian Cultural Patrimony in Kosovo: A World-Wide Precedent ?“, Bulletin of British Byzantine Studies 26, 2000, 101–06. Текст је потом реиздат и у другом часопису: Journal of the North American Society for Serbian Studies 14, n. 2, 2000, 125–131. Исте године излази и прегледни текст: Светлана Пејић, „Стварање и разарање: судбина најпознатијих средњовековних споменика на Косову и Метохији“, Даница, год. 7, 2000, 184–189.

[731] Канцеларију за очување културне баштине на Косову и Метохији са седиштем у Лепосавићу формирао је Координациони центар за Косово и Метохију након потписивања заједничког документа 5.11.2001. године између Савезне Републике Југославије и привремене мисије Уједињених нација – УНМИК. Канцеларија је окупила стручњаке из Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Приштине, Регионалног завода из Призрена и Градског завода из Приштине. Види: Зоран Гарић, „Обнова споменичког наслеђа на Косову и Метохији“, 24.

[732]Зоран Гарић, „Урбано градитељско и споменичко наслеђе Призрена и околине данас“, 42.

[733] Пуна референца: Бранко Јокић (ур.), *Ургентна заштита природног и културног наслеђа у Метохији: јул 2001 – јун 2002*, Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne, Београд 2003.

1999. године. Ова публикација је издата и на енглеском језику. Уз стручне коментаре и описе споменика, репрезентативан је преглед тадашњег стања споменика и друштвених промена.[734]

Иако је тадашња јавност имала увид у степен и врсту угрожености наслеђа на Косову и Метохији, њихово се стање неће знатно променити. Тек ће се верске заједнице (СПЦ) изборити за сталну војну заштиту средњовековних задужбина, али по цену живота у изолацији.[735]

Након поновне агресије 2004. године у поменутој двојезичној публикацији *Мартовски погром* су приказани уништени споменици и верско наслеђе. Стручним описом ових споменика, као и увидом у њихов споменички статус и категоризацију наглашен је значај уништеног *српског наслеђа* као *наслеђа универзалних вредности*. Стручна јавност се огласила и кроз Апел поводом страдања културног наслеђа на Косову и Метохији, захтевајући поштовање професионалних принципа и међународних конвенција, а најпре могућност учествовања у процесу обнове ових споменика која им је постепено ускраћивана.[736] Овај Апел је остао мимо званичних договора. Исто је и са неколико објављених есеја у стручној периодици који нас уводе у проблем угрожености баштине на Косову и Метохији, али не и у расправу из које је могуће изаћи са решењем.[737] Тако се и о стању Богородице Љевишке пише у оквиру планова и извештаја техничких интервенција као мера заштите споменика.[738] У међувремену публикација *Мартовски погром* је имала своје треће издање. Ова чињеница нас подсећа на то да није пронађен модел заштите који би унапредио актуелно стање угрожености споменика, а да се овом публикацијом као *књигом страдања* указује на тај недостатак.

---

[734]Бранислав Крстић, *Спасавање културне баштине Србије и Европе на Косову и Метохији*, Координациони центар Савезне владе и Владе Републике Србије за Косово и Метохију/Liber press, Београд 2002.
[735]Гарантовано Кумановским споразумом.
[736]Види: „Апел поводом страдања културног наслеђа на Косову и Метохији“, *Гласник ДКС* 29, 2005, 153–154.
[737]Види: Зоран Гарић, „Обнова споменичког наслеђа на Косову и Метохији“, 24–28; Мирјана Менковић, „Српска културна баштина на Косову и Метохији: између европске праксе и политичке злоупотребе“, *Гласник ДКС* 32, 2008, 32–35.
[738] Види: Стојанка Самарџић, Драган Станојевић, „Превентивна заштита живописа у Богородици Љевишкој у Призрену у оквиру мисије UNESCO“,146–151.

Листа Светске баштине у опасности: значења и могућности

Под називом *Средњовековни споменици на Косову,* а као представник Републике Србије године 2006. црква Богородице Љевишке је стављена на Унескову листу *Светске баштине у опасности* заједно са манастирима Грачаница, Пећка Патријаршија и Дечани који је једини уписан 2004. године. *Светска баштина у опасности* Унесков пројекат евидентирања најугроженијих споменика у свету настао је како би информисао јавност о постојању опасности за даљи опстанак споменика који су значајни не само за мању друштвену заједницу већ за знатно ширу (светску), дакле оних споменика који заслужују да буду, односно јесу на листи *Светске баштине* Унеска. Циљ пројекта је и да охрабри акције које исправљају овакво стање, те су у том смислу доступна средства из Фонда Светске баштине (World Heritage Fund) као и стручна подршка у стварању методологије очувања и спровођења замишљених мера заштите.[739] Подаци похрањени у бази података ове значајне институције, а доступни на званичном сајту Унеска говоре нам о каквој је методологији реч. С једне стране, приказане су збирне вредности групе споменика чији је део Богородица Љевишка. С друге стране, представљени проблеми тј. ризици због којих су споменици угрожени. Ови ризици се односе на питања сигурности, власништва и непостојања стабилне политичке ситуације на Косову и Метохији, а која утичу на проблем управљања наслеђем те могућности његове техничке заштите.[740] Такође, из званичних извештаја ове организације од 2007. године до овогодишњих, закључује се да се није пуно тога променило, те да проблеми због којих су ови споменици уписани на листу остају исти. Према последњем извештају из 2015. као фактори ризика су препознати грађански немири, правни оквир, план управљања и незадовољавајући ниво очувања и одржавања споменика.[741]

Овако дефинисани ризици скрећу пажњу од материјалне угрожености ка суштинском проблему очувања баштине на Косову и Метохији, али се из њих не види прецизније како се манифестује опасност, како ју је могуће пратити

[739] *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*, Чл. 11, 12, 13. Као и : http://whc.unesco.org/en/158/ Страница посећена 24.2.2016.
[740] http://whc.unesco.org/en/soc/3207 Страница посећена 24.2.2016.
[741] Исто.

(мониторинг) а како спречити њене последице. Иако је сама Конвенција о заштити светске културне и природне баштине донета „констатујући да културној баштини и природној баштини све више прети уништење, не само услед класичних узрока пропадања већ и због промена у друштвеном и економском животу, које отежавају ситуацију уношењем нових феномена оштећења и разарања“[742] тим *новим феноменима* је посвећено најмање пажње у датим извештајима као и методологији очувања која се примењује након категорисања споменика као светске баштине.

У случају очувања цркве Богородице Љевишке препознајемо као примењене мере заштите чишћење, конзервацију и рестаурацију. Дакле, *техничке мере заштите*. *Грађански немири* као препозната претња се оваквим мерама свакако не могу превазићи, а таквих покушаја у оквиру баштинских институција није ни било. Често, под изговором политичке ситуације, тј. неповољних општих друштвених услова. А када се створе погодни услови за остварење основних циљева службе заштите, а чини се да је у питању један, поставља се питање, које су поставили и 1999. предавачи Семинара за музеологију и заштиту наслеђа Д. Булатовић и А. Милосављевић: да ли постоји опасност да „када дође на ред, обнова саме културне баштине већ буде лишена стварних потреба њених баштиника, тј. да титулар остане сачуван, а да баштиници већ буду под амнезијом“.[743]

С тим у вези, да ли су мере заштите последњих 15 година чувале и баштинике? Или, да ли су штитиле баштину или само старину?

Поменута конвенција о заштити светске баштине (Чл. 5) прописује дужности држава које су ратификовале ову конвенцију „да усвоје општу политику усмерену на то да се културној и природној баштини да одређена функција у животу заједнице и да се заштита те баштине укључи у програме општег планирања“. Ова обавеза се најтеже спроводи, нарочито у постконфликтном друштву какво је оно на Косову и Метохији. У плановима које дефинише РЗЗСК у сарадњи са Унеском нема речи о друштвеним аспектима заштите баштине. Односно, поред проблема *правне заштите* и напора за

[742] *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине.*
[743] Bulatović & Milosavljević, „Baština i rat: cinizam nužnosti“, 141.

спровођењем *техничке заштите*, занемарена је идеја о *друштвеној заштити* која у ширем смислу почива на идеји индивидуализације хуманих вредности, односно узима баштину као друштвену меру вредности те јавно добро.[744] Дакле, гарантује очување памћења, односно саме баштине.

Отвореност цркве Богородице Љевишке према друштвеној заједници као и њено укључивање у живот града Призрена се остваривала тек спорадично и најпре залагањем Српске православне цркве. Посете цркви су годинама биле дозвољене само уз дозволу надлежних завода и Епископа рашко–призренског. Од 2010. посетиоце, углавном верске туристе, до споменика спроводи Иван Крстић, призренац и задужени радник СПЦ за ове послове.[745] Његова улога у презентацији и очувању овог споменика је веома значајна, али тек донекле се може тумачити спрам ранијих улога *чувара* и *кустоса споменика*, јер свест о значају ангажовања таквих баштинских посленика није постојала. У постратном контексту, промењеног састава становништва у Призрену и заборављених модела ранијих односа према баштини, овај пример је ипак вредан пажње.

Поновним почетком рада Богословије у Призрену, црква је и место континуираног богослужења. Од лета 2015. године црква Богородице Љевишке постаје активни верски објекат доласком парохијског свештеника Ђорђа Стефановића. Овим је претпостављен један вид друштвене заштите и наговештен нови значај Богородице Љевишке за становнике и госте града.

ИСПИТИВАЊЕ ДИСОНАНТНОСТИ БАШТИНЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ КРОЗ ЊЕНУ ТУРИСТИЧКУ ПРОМОЦИЈУ

Као последица ратова и каснијих друштвено-политичких промена на Балкану, тумачење значења прошлости се показало као спорно питање. Значајан део наслеђа препознат је као „дисонантан“ (dissonant heritage), што је атрибут који се према Тунбриџу и Ашворту (Tunbridge and Ashworth) односи на процес

[744] Dragan Bulatović, *Od trezora do tezaurusa*, 44–45.
[745] Интервју са Иваном Крстићем вођен у Призрену 20.10.2015.

суочавања са амбивалентном и углавном нежељеном прошлошћу[746]. Проблем тумачења баштине је отежан услед различитих економских и политичких фактора. Не само избор шта се тумачи, већ како и ко тумачи, ствара одређене поруке о вредностима и значењима наслеђа и прошлости коју оно представља.

Након ратних сукоба 1999. године, на Косову и Метохији је почео један други рат који се огледа у *уништавању* српских културних артефаката, а као показатељ албанске доминације над непријатељима.[747] Ово наслеђе – као *наслеђе других* – имало је различите врсте третмана: коришћено је, занемаривано и тумачено на више начина, нарочито током рата и касније у периоду транзиције у региону. У оквиру политике стварања националног идентитета нове националне државе Косово, наслеђе из ранијих периода је или инкорпорирано у жељену идентитетску слику или одбачено као претња националном културном идентитету.[748]

Као што само по себи наслеђе није реликт прошлости, већ потенцијал за одрживи развој заједница,[749] ово је поље врло често испитивано и експлоатисано кроз туризам. Туризам је, пак, феномен од великог значаја у свету глобализације – не само зато што делује у складу са обрасцима глобалне економије, већ и зато што ствара интерес (кроз занимање) у конкретном искуству, артефактима и локалним наративима.[750] Он може да оснажи људе, али и да се користи у конституисању „циљаних заједница“ кроз имагинарне или стварне наративе.[751]

Стога, веома је важно за друштвени и културни развој Србије, Косова и Метохије, као и целог Балканског региона, не потискивати било које од супротстављених тумачења наслеђа. Напротив, неопходно је суочити их, а онда и користити их као важно средство у развоју туризма и друштва уопште. Зато, разумевање начина коришћења наслеђа на Косову је први корак ка

[746]John E. Tunbridge, Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage, the management of the past as a resource in conflict*, J. Wiley, New York 1996, 27.
[747]Robert Bevan, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Reaktion Books, London 2006, 8.
[748] О оваквом односу према другом у изградњи сопства види: Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog – „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
[749] *Фаро конвенција*, 2005.
[750] Milena Dragićević Šešić, „Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe“ in: Aldo Milohnić, Nada Švob-Đokić (Eds.), *Cultural identity politics in the (post-)transitional societies: cultural transitions in Southeastern Europe*, Institute for International Relations, Zagreb 2011, 14–37.
[751]Noel Salazar, „Community-based cultural tourism: issues, threats and opportunities”, *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 20, No.1, 2012, 9.

потенцијалном решењу проблема у складу са савременим схватањима идеје наслеђа и његовог третмана у теорији и пракси.

Иако је у фокусу овог рада црква Богородице Љевишке, када говоримо о употребама наслеђа (у постконфликтном периоду) на Косову, нужно је морамо посматрати као део шире слике, односно као део групе најзначајнијих српских споменика који под заједничким називом *Средњовековни споменици на Косову* представљају Србију на листи Светске баштине у опасности. Услед политичке нестабилности у региону, те потешкоћа у управљању овим споменичким целинама они су препознати као угрожено наслеђе.[752]

Дакле, с једне стране, ови споменици су као нежељено наслеђе у савременом косовском друштву били уписани на Листу светске баштине у опасности, док их, с друге стране, Листа чини вредним памћења у овој младој проевропски оријентисаној држави. Таква карактеризација претвара ове споменике у репрезентативне примере дисонантног наслеђа на Косову и Метохији. Њихова савремена *употреба*, у значењу које даје Лауражејн Смит, а која је највидљивија у туристичким промоцијама, покреће питање о стварној угрожености овог наслеђа.

Иако научна истина о овим споменицима није оспорена, популарне публикације дозвољавају неосноване дебате, и користе се као подстрекачи заборава ових места и њиховог искривљеног тумачења. Дакле, сагледавање прошлости је овде у циљу стварања (косовске) будућности, а кроз садашњицу у којој се опробавају различити, изабрани, модели памћења. Овако Тодор Куљић[753] види културу сећања, а ово је пак, у складу са оним што каже Јан Асман (Jan Assman) о историји која се „поима као израз потребе времена и као културна конструкција.“[754] У том смислу, колективно памћење, а оно је свакако садржано у званичним историјама, па и оним које се нуде у туристичким понудама и популарним публикацијама, не исказује само прошлост, него обликује и актуелну стварност јер пружа људима симболички оквир, осмишљава њихово постојање и

[752]*Decision: Inscription on the List of the World Heritage in Danger (Medieval Monuments in Kosovo)*, UNESCO, 2006. Доступно на: http://whc.unesco.org/en/decisions/1029
[753] Todor Kuljić, *Kultura sećanja,* 30.
[754]Jan Assman, „Verständigung über Geschichte und Repräsentation von Vergangenheit im alten Orient“, in: H. Welzer (Ed.). *Das soziale Gedächtnis: Geschichte, Erinnerung, Tradierung,* Hamburger Ed, Hamburg 2001, 65.

омогућава им да схвате смисао *света*. На одређени начин прошлост се користи као чудо у којем тражимо објашњење савремених проблема[755]. Како су поменута четири споменика културе на Косову и Метохији на Унесковој листи, остала без својих *кустоса* и *чувара* након рата туристи су препуштени штампаним водичима, локалним албанским туристичким водичима и, на крају, монашкој заједници. Међутим, због недоступности самих споменика, примарну улогу у информисању туриста имају штампане и интернет публикације. Преко њих, ови споменици се потискују у заборав, погрешно тумаче и користе за стварање пожељне слике новоосноване државе, новог, „чистог" идентитета. Ово није изненађујуће, јер поред оживљавања националних културних канона и традиција, културни туризам, позивајући се на историјски значај нације, се врло често користи у процесу изградње идентитета.[756]

Баштина у свакодневном животу

Једна лични догађај из посете Призрену 2013. године биће овде искоришћен као парадигматично искуство, релевантно за разумевање проблема интерпретације наслеђа на Косову, тачније цркве Богородице Љевишке.

> *We are in front of the church of St. Friday, now. Some people say it is from the middle ages, but it has seven stages of development. It was built on the foundations of Illyrian basilica, and then in the 18th century it was the mosque. Now it is the church. I do not know why it's closed, why nobody wants to open the door. Otherwise, this church is on the UNESCO World Heritage in Danger List. I don't know what else to tell you about it.*[757]

Ово су речи архитекте који је био одговоран за вођење учесника регионалног семинара „Past Stories & Future Memories" кроз Призрен у октобру

[755]Todor Kuljić, *Kultura sećanja,*214.
[756]Milena Šešić Dragićević, Rogač Mijatović, „Balkan Dissonant Heritage Narratives (and Their Attractiveness) for Tourism", *American Journal of Tourism Management* , 3(1B), 2014, 14.
[757] „Сада се налазимо испред цркве Св. Петка. Неки кажу да је из средњег века, али она је имала седам развојних нивоа. Саграђена је на темељима илирске базилике, а касније у 18. веку је била џамија. Сада је црква. Не знам зашто је затворена, зашто нико неће да нам отвори. Иначе, црква је на Унесковој Листи светске баштине у опасности. Не знам шта бих још могао да вам кажем" (прев. Ј.П.) Из личних бележака, 28.10.2013.

2013.[758] Мото самог семинара, који је приредила шведска организација Cultural Heritage without Borders (CHWB), је формулисан као: „Приче оживљавају места и чине их релевантним за људе у савременим окружењима, али многе приче су закопане или изгубљене“, па је и циљ скупа био да охрабри, мотивише и едукује учеснике „ка откривању и повратку прича које се односе на локалитете културне башине – њихову употребу у прошлости и њихов будући потенцијал.“[759] Ипак, организатори, од којих сви албанске националности, у пракси се нису понашали у складу са изнетом идејом. Током вођења кроз Призрен, кретали смо се од хамама, преко Археолошког музеја до цркве Богородице Љевишке, када се тон обраћања водича знатно променио. Занемаривање основних историјских чињеница у корист нових, неоснованих исказа, било је у најмању руку, изненађујуће. Ипак, како су учесници семинара били углавном из земаља западне Европе, веровали су „домаћину“ илити нису реаговали, иако су вероватно знали за нешто другачију историју овог места. Остали, из земаља бивше Југославије, као да нису знали да ли би њихова реакција била професионална одговорност или би произвела лични конфликт са организаторима семинара. На моју иницијативу, причу о историјским слојевима и значењима Богородице Љевишке сам наставила ја, након што је водич закључио да „не зна шта би више могао да каже“.

Иронија овог догађаја била је у чињеници да су и водич и „посетиоци“ – учесници семинара, били професионалци у пољу истраживања и управљања наслеђем, а окупљени овде око теме разумевања прошлости и употребе памћења. Једна од првих презентација на скупу је била посвећена културном туризму иђговом значају за помирење заједница, али у стварном животу, у Призрену, имали смо осећај да наслеђе није кохезиван, већ разарајући елемент у мултикултурној средини, па су неке историјске чињенице морале бити потиснуте.

Сам овај догађај би могао бити схваћен као екскурс оправдан умором водича или његовим незнањем/неискуством. Ипак, штампане брошуре које смо

[758] CHWB (Културно наслеђе без граница) је независна невладина организација посвећена спасавању и очувању културног наслеђа угроженог конфликтима, занемаривањем или људским и природним катастрофама. Регионални семинар „Past Stories and Future Memories“ је у њиховој организацији одржан у периоду 28–30. октобра 2013. у Призрену.

[759] У отвореном позиву за учешће на семинару, главни мото је био исказан овом реченицом. Види: http://chwb.org/albania/news/open-call-for-the-regional-heritage-seminar-in-prizren-kosovo/ и https://groups.google.com/forum/#!topic/see-heritage/oGfpPPpsKUc Странице посећена 19. 12. 2014.

добили истом приликом,[760] као и промотивни материјал званичног Косова чине да мислимо другачије о овом догађају и посматрамо исти као део једног ширег контекста.

Баштина у свакодневном животу, како и књига М. Попадића носи назив, је постала парадигма друштвеног прихватања, разумевања и употребе прошлости. Било да је ова веза експлицитна или једва приметна, она активно утиче на формирање живота уопште и наших визија садашњице.[761] Излагање самог водича, иако кратко, указало је на стварну инструментализацију наслеђа. Наиме, из излагања архитекте се види да се 1) потискују одређени, најбоље очувани, слојеви наслеђа који указују на српску прошлост, али и 2) својата наслеђе тиме што се истичу измишљени и стварни историјски слојеви који указују на илирску и отоманску прошлост као главне ослонце националног и религијског идентитета. Ако знамо да је Богородица Љевишка била паљена у налету Албанских екстремиста 17. марта 2004, онда знамо и да она тада није била доживљена као „њихова" већ српска. Дакле, овај тренд својатања наслеђа, датира из нешто каснијег времена, а вероватно има везе са стављањем ове цркве, заједно са још три средњовековна манастира, на Листу светске баштине.

У том смислу, када говоримо о рецепцији српских средњовековних споменика у албанској заједници на Косову и Метохији, период након 1999. године не доживљавамо као јединствен. Уочавамо његове две фазе, са флексибилном временском границом 2006. /2008. година, односно, годином уписа Српских средњовековних споменика на Унескову Листу светске баштине и годином самопроглашене независности Косова.

Баштина по мери водича:
Интерпретације наслеђа у туристичким брошурама на Косову и Метохији

Ако се сложимо са дефиницијом баштине као „савремене употребе прошлости" или „активног процеса памћења" онда је проблем разумевања идеје баштине пренет на проблем баштињења, као процеса очувања и преношења

[760]Види: Bajram Basha, *Prizren, Kosova - The Visitor*.
[761]Види: Milan Popadić, *Čiji je Mikelanđelov David? Baština u svakodnevnom životu*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2012.

искуства „складиштеног“ у наслеђу.[762] Механизми памћења као што су наративи, текст, слике и слично, имају способност да пренесу значења колективног искуства,[763] па ћемо у наставку представити неке од њих.

Публикације званичних институција на Косову у којима је презентовано и српско средњовековно наслеђе су најбољи показатељи места овог наслеђа у колективној меморији. Један од њих је туристички водич „Призрен, Косово – Посетилац“, као званична публикација Општине Призрен и Департмана за туристички и економски развој из 2012.[764] Овај водич је бесплатан, како је назначено на корицама, па се може рећи да је и најдоступнији, а с обзиром на то да је издање званичних институција претпоставља се поузданост информација које се нуде. Након општих информација о држави, друштву и инфраструктури, следе оне о историји града и културним знаменитостима које треба посетити. Иако је у Призрену сачувано неколико православних цркава из средњег века које су и најстарији примери архитектуре, тј. непокретног наслеђа, у туристичком водичу су представљене само три (Ц. Св. Ђорђа, Ц. Св. Спаса и Ц. Богородице Љевишке). Иако је прошло неколико година од стављања Цркве Богородице Љевишке на Унескову Листу ова информација је потпуно изостављена из водича. Такође, ни као најстарија црква у Призрену, није нашла запаженије место у овом прегледу споменика. Напротив, листајући публикацију, чланак о овој цркви се налази након информација о: Синан Пашиној џамији (17. век), Шадрвану, Призренским чесмама, Реци Бистрици[765], Традиционалним кућама (19. век), Католичкој цркви Светог Спаса (19.век), Традиционалној ношњи Хаса, (Православној) цркви Светог Ђорђа (19.век), Текије Тариката Руфаи, Мостовима на Бистици, (Православној) цркви Светог Спаса (14. век), Кањаји. Занимљиво је да туристички водич писан на веома лошем енглеском и српском језику, као и да су информације, у најмању руку, непроверене. Тако, на пример, када пише о Синан Пашиној џамији наводи да је из 18. века, црква Светог Спаса из друге половине 18. века док је црква Светог Ђорђа представљена погрешном

[762]Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“,2005.
[763]Тодор Kuljić, *Култура сећања.*
[764] Bajram Basha, *Prizren, Kosova - The Visitor.*
[765] На албанском „Lumëbardhi“.

фотографијом. Ипак, највећи „пропусти“ се уочавају у чланку о Цркви Богородице Љевишке:

> *Crkva „Svetog Petka“*
> *(VI-VIX vek)*
> *Dugo vremena pre dolaska slavena u Prizrenu, ova je crkva poslužila kao svetilište njegovih građana, Dardana. Ovo pagansko svetilište bilo je posvečeno ilirskom bogu Prem, t.j. Premte, Bog plodnosti. Kasnije su hrišćansko-slavenski-ortodoksni okupatori crkvu „Shën Premta“ preimenovali u „Sveti petak“, što u prevodu znači isto „Sveti Petak“. U drugoj polovini XVIII veka, kada se Prizren ukupira od osmanlija, crkva se pretvara u džamiju (1756), dodajući joj minaret, i nazivajući je „Džuma Džami“ što u prevodu znači „Džami-petak“. Kasnije, sa promenom okupatora, sa ”Džuma džamije“ se skida minaret i na njeno mesto se postavlja crkveno zvono, i ponovno se preimenjuje u „Sveti Petak“.* [766]

Исти издавач, односно одговорна канцеларија за туризам Призрена направила је и промотивни документарац доступан на youtube каналу[767] у коме је Црква Богородице Љевишке сасвим изостављена. Нешто шире информације од ових у штампаном водичу су доступне на интернет страници издавача – Општине Призрен, с тим да је „Дарданско светилиште“ замењено „Византијским“[768]. Изгледа да је културно наслеђе било од тако „мале важности“ да се аутори нису усагласили ни око базичних чињеница. На ово указује и то да релеванте научне институције, као што је (најближи) Завод за заштиту споменика културе у Призрену, нису консултоване. Ипак, академска подршка за постављање удаљених аналогија између историје Дарданаца и средњовековне цркве може се наћи у књизи археолошкиње Еди Шукриу „Kisha e Shën Prendës“, такође објављене 2012.[769] Ипак, почетне хипотезе нису чак ни базично аргументоване у поменутој публикацији, док је занимљиво запазити да ауторка градећи текст у прилог својој тези о илирским темељима под црквом Богородице Љевишке и памћењу имена храма од тих времена до данашњих, користи скоро искључиво библиографију српских аутора. Ово не стога што је њоме могуће поткрепити ауторкин став, већ

[766] Bajram Basha, *Prizren, Kosova - The Visitor*, 44.
[767] https://www.youtube.com/watch?v=7mYQwdfMW9U&index=4&list=PLNOwgY-yBIzhNunmeWwAHEhGAIAlCsKdt Страница посећена 1.3.2015.
[768] http://prizren360.com/en/what-to-visit/monuments/01-the-saint-friday-church-levishka# Страница посећена 19.12.2014.
[769] Edi Shukriu, *Kisha e Shën Prendës-Prizren*.

чини се као елемент конфузије који би могао да наведе на помисао о оправданости овог *истраживања,* доброј научној методологији и одрживим *закључцима*. Додатни елемент конфузије је што су изнете идеје нашле места и у туристичком водичу, а потом и у оквиру званичне базе података о културном наслеђу на Косову, и то не само зато што сама теза (логично) није прихваћена од стране шире научне заједнице, већ и зато што изнесене удаљене аналогије нису релеванте за средњовековни идентитет овог споменика који је притом најцеловитији, најбоље сачуван и највреднији сведок уметничких, историјских и културних прилика једног времена. Управо ове карактеристике споменика номиновале су га за културно добро, као и за место на Унеско листи исти судећи по Критеријумима за номинацију као и аргументацији решења за категоризацију.

У поменутим презентацијама, интернет и штампаним, Богородица Љевишка је виђена искључиво као религијски објекат, али је индикативно да чак и као таква није једнако интерпретирана.

На визуелној мапи поменуте туристичке организације, овај споменик није представљен са Унеско амблемом.[770] Исти „пропуст“ се дешава и на „Туристичкој мапи Републике Косово“ коју издаје 2009. године Департман за туризам Министарства саобраћаја и индустрије. Овде су означени само значајнији српски манастири (чак и не постоји ознака за цркву) и то без описа или даљих ознака.[771] Исте године објављују и туристички проспект, који више подсећа на фото албум, него званичну презентацију природног и културног наслеђа. Грачаница и Дечани су једини манастири поменути у проспекту, али без ширих информација и Унеско амблема.[772] Ово можда и не треба веома да чуди јер је иста организација[773] у креирању Стратегије туризма 2006. године, препознала као главне изазове, односно препреке, стратешког развоја туризма: политичке проблеме, ограничену стручност и професионалност услед политички подржаног непотизма у кадровском запошљавању[774] што чини проблем

[770] http://prizren360.com/en/touristic-map Страница посећена 21.12.2014.
[771] http://www.mti-ks.org/en-us/Publications2 Страница посећена 21.12.2014.
[772] http://www.mti-ks.org/repository/docs/prospekti_eng.pdf Страница посећена 21.12.2014.
[773] У сарадњи са German Agency of Technical Cooperation.
[774]The presentation of Shiperim Reka „The importance of strategic tourism development in a post/conflict context“ available on http://www.regionalstudies.org/uploads/The_Importance_of_Strategic_Tourism.pdf

интерпретације наслеђа знатно комплекснијим. Проблеми, очигледно нису решени ни много касније.

Постоји, такође, још неколико популарних туристичких сајтова који се односе на промоцију културне баштине на Косову. Један од њих припада познатој немачкој организацији „In Your Pocket“, која је до сада објавила туристичке водиче Призрена и Приштине. „Призрен у џепу“ је произведен у сарадњи са поменутом шведском организацијом Наслеђе без граница – Канцеларија Косова. Ова кратка публикација садржи више објективних и научно проверивих информација, мада у веома ограниченом облику диктираном расположивим простором.[775] Слична, али нешто краћа презентација је на сајту Туристичког центра Косова, који се чини да функционише као невладина организација.[776] На првом сајту, црква Богородице Љевишка је категорисана као црква, али без Унеско обележја. У презентацији Призрена, представљена је након тврђаве – Кањаје. На другом сајту представљена је након Албанске лиге у Призрену, Кањаје и Синан пашине џамије. Слична ситуација је и са презентацијама Манастира Пећке патријаршије, Дечана и Грачанице. Пећка патријаршија је последња на листи, за посетиоце препоручене, баштине у Пећи на сајту Косовског туристичког центра. Сви споменици који јој претходе припадају традиционалној архитектури деветнаестог века. Манастир Грачаница потпуно изостаје са листе која промовише Приштину, док је Манастир Дечани једини садржајније представљен и као први на листи која промовише општину Дечани. Манастир се, по редоследу налази пре кула (традиционалних албанских кућа из 19. века) и пре породичног гробља Рамуша Харадинаја (једног од лидера Ослободилачке војске Косова, каснијег премијера Косова и Хашког оптуженика).[777]

Занимљиво је још да у стратешким плановима за развој туризма на Косову, поменуто наслеђе није заступљено, нити препознато као ресурс и шанса за развој културног туризма.[778]

---

[775] http://www.inyourpocket.com/kosovo/prizren/Sightseeing/Churches/Church-of-Our-Lady-of-Ljevis_62360v Страница посећена 20.11.2014.
[776] http://kosovotourismcenter.com/prizeren.html Страница посећена 20.11.2014.
[777] http://kosovotourismcenter.com/decan.html Страница посећена 20.11.2014.
[778] Пример за то је новија Стратегија регионалног туризма за западно Косово, коме припада Општина Пећ, а тиме и манастири Пећка патријаршија и Дечани. Ова стратегија је развијана у

На званичној туристичкој мапи коју објављује Општина Пећ, Дирекција за економски развој – сектор туризма, Пећка патријаршија је представљена као верско наслеђе, без нарочитог значаја. Подручје је представљено као „дивља планинска регија“ и „пејзаж од ког застаје дах“.[779] Општина Дечани је такође промовисана као туристичко-рекреативни центар са свежим „шумама, пашњацима, богатом фауном, свежим планинским ваздухом"[780]. Целокупна туристичка понуда је првенствено оријентисана ка млађој популацији. Ово одговара новом представљању Косова као „земље младих“ и напорима маркетиншких кампања фокусираних на побољшању слике Косова – *Косово* као *млади Европљани*[781].

Последња Регионална стратегија за развој туризма западног Косова[782], која укључује подручје општине Пећ, не показује Српску православну цркву као интересну страну, па је и читава средњовековна историја, као ресурс, потиснута. На пример, у 2012. години, Пећ је имао највећи пораст броја ноћења у хотелима од стране домаћих и страних посетилаца, али, то нема никакве везе са два најближа места Светске културне баштине. Археолошка налазишта илирског и римског културног круга, као и архитектура традиционалних албанских кула из 19. века су истакнута, као пожељна прошлост. Природно наслеђе Косова је такође доминантно промовисано, будући да нуди могућности за забавне активности младих.

Призрен као „културна престоница Косова“ је такође промовисана као град са „пуно летњих фестивала и најлепшим центром града у земљи. Призрен има све што је потребно да буде занимљива дестинација за одмор и пословне путнике. Овај стари град који има младу популацију је одлично место за посету, било на кратком заустављању на путу од Приштине или Скопља до албанске обале, или на дужи пут у прелепом планинском амбијенту“[783].

Можда ова окренутост младима и економским принципима туризма нуди оправдање за лежернији тон када се говори о наслеђу, а посебно оној врсти која

сарадњи са Канцеларијом Европске Уније на Косову. Документ доступан на: https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/Kosovo/Publications/HeritagePlan-ENG.pdf

[779] Publication available on: http://www.pejatourism.org/en/pdf/informatori-turistik.pdf

[780] http://kosovotourismcenter.com/decan.html Страница посећена 20.11.2014.

[781] Види: https://www.youtube.com/watch?v=dQRGHAdQjR0

[782] Документ је настао уз подршку Европске Уније – Канцеларије на Косову.

[783] http://kosovotourismcenter.com/prizeren.html Страница посећена 20.12.2014.

имплицира некадашње постојање Срба на овим просторима, односно подсећа на рат.

Све ово само потврђује мишљење, које су 1999. изнели Д.Булатовић и А.Милосављевић, да у рату баштина страда страдањем својих баштиника и наметањем нових наследника. Односно, да у „нерeтким тренуцима у рату када су уништаване културне тековине, као баштиници се јављају само чувари, готово никако настављачи. Једни, по моделу поседништва (економског) затиру људе, па и културу. Други, по моделу идеологије, фалсификатима калеме нове врсте баштиника“.[784]

Водич по мери баштине: очување целовитости

Зато се питамо ко су савремени баштиници Богородице Љевишке. Имамо ли праксу заштите која не мари за забране, која је паметнија од барикада, а која може да одговори на „заборав“ или мислимо да је памћење људског века довољно.

Приказано илуструје сложеност дисонантности наслеђа у новој, самопрокламованој држави Косово и његових различитих интерпретација у туристичкој промоцији. Национални наративи пригушују одређене историјске појаве које нису у складу са датим идеолошким оквиром, и бирају оне одговарајуће. Уништавање српских средњовековних споменика (али и споменика уопште),[785] како физичко тако и семантичко, наглашава њихову симболичку вредност. Као ретко очувано материјално и духовно достигнуће српског народа, ови споменици су очигледне успомене на рат, на људе који су прогнани са Косова, као и на сложеност историјских промена. Њихова разарања, репресија и инструментализација су методе савременог иконоклазма.[786] *Намера* јасно препозната у овом случају, је оно што разликује модерни иконоклазам од

[784]Драган Булатовић, Ангелина Милосављевић, „Baština i rat: cinizam nužnosti“, 238.
[785]Бројни су примери девастације јавних споменика из периода социјалистичке Југославије. Види скорији преглед: Marko Krojа *Monumenti: promenljivo lice sećanja*, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd 2012.
[786]Види: Kristine Kolrud, Marina Prusac, *Iconoclasm from Antiquity to Modernity*, Ashgate Publishing Ltd, Farnham Surrey 2014.

мотивисаног вандализма као варварског чина и „наизглед неутралног“ уништавања[787].

Политика заборава на Косову, као узрочник чина иконоклазма, требало би да буде трансформисана у активну политику сећања, која би могла наћи свог „партнера“ и у туризму. У међувремену, туризам се користи као средство савременог иконоклазма. Потенцијал да туристичке презентације утичу на публику (не само на посетиоце са „лица места“) позива на преиспитивање улоге туризма у културном развоју друштва. Такође, обликује наше разумевање иконоклазма, с једне стране, и дисонантности наслеђа, с друге стране. Поред тога, одговора на питање које смо дали на почетку – о стварној угрожености овог наслеђа.

Стога, каква заштита и (туристичка) промоција наслеђа нам је потребна није питање које треба постављати у временима рата и кризе, већ је то питање разумевања баштине као дискурса.

Организовано очување целовитости баштине као живог организма који комуницира и мења се, неопходно је, али оно још увек није на *дневном реду* институционалне заштите, која у ширем смислу обухвата и поље културног туризма. У социјалној верификацији херитологије као учења о умећу памћења подразумева се да устаљени систем заштите (правне и техничке) буде надограђен друштвеном заштитом, а она се дефинише као неговање сећања и индивидуализација памћења у *сведоцима времена*. Такво редефинисање система заштите, препознаје социјализацију наслеђа не само као идеолошки проблем, већ и као кодификован систем индивидуализације хуманих вредности. За њега ефикасност нужна је претпоставка да је наслеђе друштвена мера вредности, те да је наслеђе јавно добро. [788] А „свако друштво артикулише ову свест кроз дефиниције јавног значаја и опште вредности, то јест прихватањем општег консензуса око питања светске баштине као интегралног наслеђа: природног, културног, економског, одрживог развоја.[789]

[787]Види: Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, Yale University Press, New Haven, CT 1997.
[788]Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, 14–15.
[789]Исто, 15.

У времену осцилација, културних као и политичких, са спомеником се *комуницира* селективно. Његова комплексна структура, као што смо видели, није препозната. Зато је у пракси, техничка заштита последњи ниво остварења службе заштите. *Туристички приступ* није њен свестан и планирани део.

Овде треба истаћи да управо постоји разлика између интерпретације и управљања наслеђем у академској сфери и туризму, иако функционишу паралелно. Како Б. Мек Керчер и Х. Крос закључују: „Одрживи културни туризам се не може догодити док промоције наслеђа не буду интегрисане са циљевима његовог очувања“[790].

У случају баштине Косова и Метохије оживљавање свих прошлости једног споменика може да интегрише културну обнову. Наслеђе отвара ризницу искуства које тако може да допринесе да спремнији дочекамо будућност.

[790]Цитирано и преведено према: Bob McKercher, Hilary Du Cros, *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management* (2nd ed.), Routledge, New York 2012, 232. „Sustainable cultural tourism cannot occur until and unless the promotion roles are integrated with conservation goals’ (прев. Ј.П).

Закључна разматрања

ПРИНЦИП ЦЕЛОВИТОСТИ – БАШТИНА И МОДЕЛИ ОЧУВАЊА

Сваки систем заштите баштине, институционално одређен, а професионално утемељен, формира се и трансформише спрам актуелне друштвене стварности и научног сазнања. Иако ово звучи као императив, јасно је да пракса тражи време за прилагођавање и никада и не одговора замишљеном у потпуности. Досадашњи приступ очувању споменика као делу баштинске целине приказује се најпре као материјалистички, чак и када је врста угрожености споменика изворно другачије природе. Ипак, потреба за преиспитивањем досадашњих приступа заштите споменичког наслеђа и унапређењем важеће праксе постоји одувек. При установљењу сваког стандарда очувања наслеђа наметала се неопходност интердисциплинарног третмана наслеђа, али се не може рећи да на њему данас почива доминантни модел заштите. Проучавања темељних научних дисциплина су донекле утицала на вредновање предмета баштињења и третман заштите који обезбеђује очување конкретне вредности, препознате најпре у материјалним својствима предмета. У том смислу, препознали смо потребу за преиспитивањем предмета и начина трезорирања као праксе заштите споменичког наслеђа. Развојем херитологије, као науке о баштини, указано је на аксиолошку промену предмета баштињења, од бића ка битку, односно од предмета као носиоца значења ка сведочанствености, те смо сматрали да је теоријски оквир науке о баштини потребно проверити на примеру споменичког наслеђа. Својим теоријским поставкама херитологија претпоставља могућност очувања баштине једино третирањем баштине као живог организма који траје и развија се. Трезорирањем подразумева очување материјалних носиоца значења али и очување процеса сведочења као памћења,[791] односно идеја/доживљаја/сазнања о споменику похрањених у материјалном свету путем других медија.[792] Овакав начин очувања баштине Менш назива идеалистичким и ставља га спрам материјалистичког, који се односи на заштиту материјалних својстава предмета.

[791]Dragan Bulatović, „Muzealizacija stvarnije budućnosti“, Muzeji 2, 2009, 12.
[792]Према Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, 171.

На трагу идеје да је могуће ближе одредити идеал у заштити настало је и ово истраживање. Проучавање досадашњих *пракси баштињења* споменичког наслеђа водило нас је стварању целовитије слике о ранијим културним приликама и моделима очувања наслеђа, која, претпоставили смо, може утицати на стварање ефикаснијег модела *баштињења*. Црква Богородице Љевишке у Призрену као споменик дугог трајања се указала као добар пример за испитивање ове претпоставке јер својом богатом историјом ставља пред истраживаче бројне недоумице по питању могућности и начина њеног очувања. Овај рад, као тај модел, заправо баштини све досадашње праксе заштите овог споменика, приказује шта све јесте баштина Богородице Љевишке и шта све улази у трезор идеалистичке заштите.

Са позиције савремене науке о баштини и предложеног теоријског оквира, Богородицу Љевишку смо видели као целину обједињених искустава прошлости које треба сачувати за будућност. Истражили смо историјске праксе баштињења, као скуп искустава везаних за проблем идентификације сведочанствености Богородице Љевишке кроз време и начине комуницирања њених порука. Ове праксе се односе на *препознавање, евидентирање, истраживање, чување, одржавање, употребу сведочанстава прошлости и производњу нових сведочанстава*. Оне заправо обухватају бројне активности, како смо и навели, од научно-истраживачког рада, техничких интервенција, промотивних и презентерских акција. Заправо, генеришу различите моделе памћења, као *односа према* наслеђу у оквиру система заштите, те сажимају рецепције споменика кроз време чиме су и временом конституисале сам појам баштине. Зато је познавањем, анализом и тумачењем пракси баштињења могуће разумети појам баштине.

Друга претпоставка овог рада се односила на то да је савременим, херитолошким, приступом баштини, могуће унапредити постојећи систем заштите, који би, обзиран садржајем појма баштине, а не само правном легислативом, генерисане културне вредности чинио доступним и употребљивим, па не би изоставио и памћење ранијих модела баштињења. Проблем савремене праксе заштите смо и препознали у домену очувања памћења, тј. институционалне немогућности инструменталног очувања свих поља

конституисања баштине. Али како је баштина јавно добро и има активну улогу у друштву, онда би и систем заштите требало унапредити активним моделом очувања памћења који се темељи на идеји о критичком односу према ранијим рецепцијама баштине (у теорији и пракси) и будном односу према баштини у савременом контексу. Овај модел, заправо, обавезује на очување спознатог и посвојеног и афирмише хтење сведочења, односно производњу нових сведочанстава.

У првом делу рада смо изнели начела савремене музеологије и херитологије и створили теоријски оквир за истраживање генезе баштињења Богородице Љевишке, а потом приказали начин конституисања појма баштине и његово правно увођење у овдашњој средини. Од првих индиција споменичког права у средњовековној Србији, преко првих правних аката који се односе на очување старина у Кнежевини Србији до тренутно важећег закона о културним добрима описали смо не само законодавне промене већ развој свести о значају наслеђа и институционалним напорима за његовим очувањем. Истраживањем смо показали да се кроз веома дуг период однос према споменику очитава као однос према документу прошлости, те у том смислу методологија његовог трезорирања у пракси заштите остаје скоро непромењена, на нивоу *описивања*, док је *тумачење* резервисано за домен историјских наука. Тек крајем двадесетог века долази до рецепције споменика као документа садашњости, што нужно води одговорнијем приступу наслеђу, с једне стране, и ширим категоријама вредновања споменика, с друге стране. Доприноси херитолошке науке нас охрабрују да методологију трезорирања можемо проширити у оној мери која обједињује нове, препознате вредности, односно, стварати мере заштите споменика спрам релевантности различитих вредности за савремени тренутак.

Ова расправа, наслоњена на претходни теоријски оквир, нас је увела у друга два расправна дела овог рада, која се односе на периоде историје баштињења Богородице Љевишке. Истражили смо начине баштињења овог споменика од увођења у систем заштите 1948. године до савременог доба. Период од проглашења споменика културе до ратне 1999. анализирамо темељно кроз фазе препознавања вредности, првих истраживања и конзерваторско-

рестаураторских радова, презентације споменика културе, начина деловања посленика заштите, туристичке промоције Богородице Љевишке, друштвене верификације споменика и производње сведочанстава као начина активног памћења односно, производње нових докумената. Ове фазе баштињења препознајемо као однос према сведочанствености споменика у систему организоване заштите. Дакле, организујемо их као низове различитих наратива окупљених у истом кључу око проблема очувања сведочанствених потенцијала споменика. Очекивано је да су истим значењским низовима и трезорирани.

Документација о Богородици Љевишкој, као збир секундарних података о споменику, складиштена у РЗЗСК послужила нам је највећим делом за разоткривање (чак и дословно) фаза баштињења овог споменика. Иако она улази у трезор, тиме што до сада није систематизована, а онда и истраживана и интерпретирана, дакле није активно коришћена, постоји само као потенцијал. Њеним коришћењем у овом раду као документа времена и друштва у ком је настала, добија карактер сведочанства. Управо производња нових сведочанстава и њихово трезорирање пример је идеалистичког баштињења као очувања баштинске целовитости.

Дакле, потребан је преображај односа науке према документу, а како каже Фуко, он нам није био стран, али није сасвим ни конструисан. Документ, а сетимо се и споменик је документ, не треба тумачити у корист говора истине и оцене његове изражајне вредности, већ га организовати, расподелити по низовима, идентификовати елементе, одвојити важно од мање важног и утврдити односе. Односно – скројити мрежу односа коју увек можемо проширити и реорганизовати. Њоме гарантујемо изградњу модела интегралне заштите који чува целину баштине и све идентитете споменика дугог трајања. Ова мрежа фундира и баштину Богородице Љевишке.

Зашто је важно истраживати историје баштињења, разумевати појам баштине а зашто трезорирати спрам целине појма а не ознаке за појам, не разматрамо даље у другој расправној целини колико нам се то кроз нову историју односа према споменику указује као релевантно. Наиме, (зло)употребе Богородице Љевишке након ратних сукоба на Косову и Метохији 1999. показују да је пракса заштите била немоћна пред неким новим моделима памћења који

последично угрожавају сам споменик. У раду смо анализирали доминантне рецепције Богородице Љевишке током и након рата на Косову и Метохији у стручној домаћој, албанској и међународној јавности, као и кроз феномен туризма у ком се најпре испољила дисонантност овог споменика. Однос службе заштите према овом споменику и само његово стање показују да су сви ранији модели баштињења потиснути, свесно или не, те да се као једини вид очувања јавља техничка заштита. Будући да она одговара на само неке последице угрожавања (материјалне али не и семантичке), те да је услед политичких прилика тешко изводљива, такав приступ споменику је потпуно обесмишљен. Нарочито ако знамо да алтернативе нема.

У таквој ситуацији претходна студија се чини целином драгоцених искустава која може да понуди модел за савремени приступ баштини. Јер, ако различити историјски слојеви обликују Богородицу Љевишку као баштину, онда је тек разумевањем и активирањем у садашњости различитих поља значења који се нуде из ове слојевитости, могуће одредити значај споменика у савременом друштву, и тиме му последично обезбедити очување.

Сталним враћањем у различите прошлости једног споменика, могуће је створити целовиту слику баштине, чијим је, пак, разумевањем могућа и промена праксе трезорирања, као метода очувања скупа сведочанствености за будућа времена. Баштињење онда не може да буде само ствар личног посвајања вредности и личног памћења, већ обавеза друштва да трезорира, али и користи и подстиче „буђење“ сведока прошлости као релевантних актера данашњих друштвених питања, међу којима је проблем етничког и верског идентитета тек једно од њих.

Овај модел је, свакако у складу са савременим теоријама науке о баштини према којима баштина има варијабилну количину информација и порука од којих су оне материјалне стабилне, а оне социјалне зависне од интерпретације података у просторно-временски променљивом контексту. Обавезани појмом баштине, лако је са етичког аспекта прихватити обавезу да се наслеђено мора не само очувати као целина доспелих вредности, већ и посвојити као ововремено благо,

но тим појмом би требало обавезати и праксу заштите.[793] То би значило баштински тезаурус обавезати мрежом баштинских односа као отвореном структуром. До те мреже, као модела за очување баштине, дошли смо праћењем потенцијала наслеђа у променама рецепције споменика кроз сво време трајања. А она почива и испољава се кроз техничке системе памћења. Њима смо до ове мреже и дошли. У усменом преношењу порука, преко штампаних медија, слика... до данашњих електронских медија организовано је памћење друштва. Сваки од ових посредника памћења чува прошлост од заборава. Чува начине на које друштво (и појединац) опажају сопствену прошлост. Тако уједно представља и оквир, један од могућих, за тумачење прошлости.[794] Ови посредници памћења, као мнемотехничке структуре, и сама мрежа, документи су различитих стварности баштине.

Како процес емитовања информација у дијалогу са баштином никад не престаје, јер се у предмету налази неограничена количина информација које ће откривати савремене генерације, процеси надоградње и нових конструисања *мреже* су загарантовани. Нове слике прошлости и доживљаји времена, те простора, биће настављене на ону наслеђену из прошлости.

Сама пак мрежа, односно њени елементи,како смо већ рекли, упућују на праксу заштите и начине како се баштина уводи у друштво, а како вреднује и дистрибуира њена вредност и значења. Овај дискурс организоване бриге корелира између институције, различитих политика сећања и мреже пракси. Једна од њих је *ангажована херитологија*, која настаје у међуодносу најмање два дискурса, а када говоримо о баштини као примарном, онда је други онај на који баштина „врши притисак“, односно, на ком се темељи. Као што се музеј може ауторизовати дискурсом истине, сложили би се многи, тако се баштина темељи на теорији вредности, етици, бољитку. Чак и када смо одмакли терминолошки од наслеђа, а њему приписали придеве, као на пример – *dissonant*, бољитак је у сазнању, доприносу који суочавање са прошлошћу нуди будућности.

[793]Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, 14
[794]Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, 17–31.

Тако је баштињење као одрживи процес памћења, предмет проучавања херитологије као научне дисциплине и техника изградње друштва.

Ако је парола заштите Богородице Љевишке у другој половини прошлог века могла бити, УЧИМО О СЕБИ И СВОЈОЈ ИСТОРИЈИ, а подведена под процес откривања, истраживања, едукације, презентације и промоције, онда би савремена заштита била подстакнута ОБРАЗОВАЊЕМ, пре свега нових баштиника, а под слоганом РАЗУМЕВАЊА ПРОШЛИХ ДОГАЂАЈА, ЛОГИКЕ ПРОМЕНА, СТВАРАЊА И ИДЕЈНИХ КРЕТЊИ, а зарад разумевања садашњице, оптималне употребе и очувања сведочанственог потенцијала за будуће генерације, што фундира саму баштину.

Извори и литература

ИЗВОРИ

Архив Србије, Фонд РЗЗСК – Београд

Републички завод за заштиту споменика културе, Документација
Регистратор *Богородица Љевишка*
Регистратор *Повереници*
Регистратор *21, Срез Пећ, АКМО*
Регистратор *Преписка Завода са верским установама 1948–1966*
Регистратор *Косово, Грачаница, Богородица (Призрен)*
Регистратор *Косово(са унутрашњим обележјима: Богородица Љевишка и Грачаница, Пећка Патријаршија, Дечани, Бањска...)*
Регистратор *Косово (са унутрашњим обележјима: Гњилане, Витина, Подујево, Липљан, Сува Река, Девич, Газиместан, Вучитрн)*

Републички завод за заштиту споменика културе, Архива

ЛИТЕРАТУРА

Амброзић, Катарина (ур.), *Народни музеј Београд 1952*, Београд 1952.

Аноним, „Предавања одржана у Савезном институту за заштиту споменика културе“, *Зборник заштите споменика културе,* књ. 2, св. 1, 1952, 212–216.

Аноним, „Апел поводом страдања културног наслеђа на Косову и Метохији“, *Гласник ДКС* 29, 2005, 153–154.

Asman, Alaida, „O metafori sećanja“, *Reč: Časopis za književnost i kulturu* 56 (2), 1999, 121–135.

Assman, Jan, „Verständigung über Geschichte und Repräsentation von Vergangenheit im alten Orient“, in: H. Welzer (Ed.). *Das soziale Gedächtnis: Geschichte, Erinnerung, Tradierung,* Hamburger Ed, Hamburg 2001, 63–88.

Babić, Darko, „O muzeologiji, novoj muzeologiji i znanosti o baštini“ u: Žarka Vujić, MarkoŠpikić (ur.), *Ivi Maroevići baštinici u spomen*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2009.

Bal, Mieke, „Telling objects – a narrative perspective on collecting“, in: Donald Preziosi, Claire Farago (ed.), *Grasping the World, the idea of a museum*, Ashgate, Burlington 2004, 84–102.

Basha, Bajram, *Prizren, Kosova - The Visitor*, Municipality of Prizren, Department of Tourism and Economic Development, Prizren 2012.

Батавељић, Олга, „Кратак преглед рада Завода за заштиту споменика културе НР Србије“, *Зборник заштите споменика културе*, Књига 1, свеска 1 1950, 1951, 202–207.

Бецић, Горан, „Настанак, развој и перспектива Косовских безбедносних снага на Косову и Метохији“, *Војно дело*, год. 64, бр.1, 2012, 217.

Bialostocki, Jan, *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1986.

Bevan, Robert, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Reaktion Books, London 2006.

Бован, Владимир, *Призренска Богословија*, Српска православна богословија светог Кирила и Методија, Призрен/Ниш 2005.

Богдановић, Ци Предраг, „Младен Мирић на небу Метохије копира фреске Богородице Љевишке“, у: *Призрене стари*, Лела Марковић, Радмила Стојковић Кнежевић (ур.), Београд 2012, 196.

Bodrijar, Žan, *Simulakrumi i simulacija*, IP Svetovi, Novi Sad 1991.

Boyardin, Jonathan, *Remapping memory: The politics of Time-Space*, University of Minessota Press, London 1994.

Бошковић, Ђурђе, „Белешке са путовања IV“, *Старинар* 7, 1932, 113–118.

Бошковић, Ђурђе, „Изложба средњовековне уметности југословенских народа у Паризу“, *Музеји* 5, 1950, 3–10.

Бошковић, Ђурђе, „Уводна реч“, *Зборник заштите споменика културе*, књ.1, св. 1, 1950/1951, 5–6.

Bošnjak, Sreto, Marjanović, Bogosav, *Prizren- grad muzej*, Narodni odbor opštine Prizren, Savet za kulturu i prosvetu, Novinsko-izdavačko preduzeće „Mozaik“, Beograd, bez godine izdanja [1958?]

Бргуљан, Владимир, *Систем заштите споменика културе у СР Србији*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1967,

Brguljan, Vladimir, „Spomeničko pravo – nova grana pravnog sistema“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 3, 1975, 445–453.

Brguljan, Vladimir, „Začeci spomeničkog prava“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 4, 1981, 503–509.

Бргуљан, Владимир, *Споменичко право*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2006.

Bulatović, Dragan, Angelina Milosavljević, „Baština i rat: cinizam nužnosti“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 1, Beograd 1999, 237–250.

Bulatović, Dragan, „Baština kao brand ili muzej kao ekonomija želje“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 2–3, 2004, 137–148.

Булатовић, Драган, „Баштинство или о незаборављању“*, Крушевачки зборник* 11, 2005, 7–20.

Bulatović, Dragan, „Muzeologija i/kao hermeneutika“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, god. 1, broj 1, ns, Cetinje 2005, 109–121.

Bulatović, Dragan, „Muzealizacija stvarnije budućnosti: Baština i resursi“, Muzeji 2, 2009, 7–15.

Bulatović, Dragan, „Stvarno baštine: problem pretrajavanja“, у: Милан Попадић, Драган Булатовић (ур.), *Простори памћења: зборник*, том 2, Уметност – Баштина, Филозофски факултет, Београд 2013, 137–144.

Булатовић, Драган „Надрастање музеологије – херитологија као општа наука о баштини“ у: *Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних –изама,* међународни тематски зборник, Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица 2014, 677–694.

Булатовић, Драган, „Рецепција орнаменталналног наслеђа између симболичке самодовољности и контекстуалног поједностављења“ у: Душан Миловановић (ур.), *Освежавање меморије:*

Орнаменти српских средњовековних фресака, Музеј примењене уметности, Београд 2014, 111–123.

Bulatović, Dragan, *Od trezora do tezaurusa: Teorija i metodologija izgradnje tezaurusa baštinjenja*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2015.

Васић, Милоје, „Црква Св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1,1921, 93–101.

Vergo, Peter (Ed.), *The New Museology*, Reakiton Books, London 1989.

Војводић, Драган, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, *Зборник радова Византолошког института* 44, 2007, 295–312.

Виријевић, Недељко, „Комплекс Галич“, *Музеји* 3–4, 1949, 66–77.

Виријевић, Недељко, „Један нови римски епиграфски споменик из Косовске Митровице“, *Музеји* 6, 1951, 101–104.

Виријевић, Недељко, „Монолити звечанске околине“, *Гласник Музеја Косова* 10, 1970, 25–67.

Вранићи, Бранка, „Црква Св. Николе у Приштини“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, 1993, 138–142.

Вуловић, Вера, „Чишћење кречног слоја са фресака у Богородици Љевишкој у Призрену“, *Зборник заштите споменика култу*ре 6 – 7, 1955–1956, 253–257.

Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд 1980.

Gabričević, Stojanović Đorđina, *Bogorodica Ljeviška, Prizren*, Turistički savez AKMO, bez godine izdanja [198?]

Gavrilović, Ljiljana, „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema“, *Etno-antropološki problemi*, n.s. god 5, br.2, 2010, 42–53.

Гајић, Владимир (ред.), *Српски Who is who*, Завод за уџбенике, Београд 2013.

Gamboni, Dario, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, Yale University Press, New Haven, CT 1997.

Гарић, Зоран, „Обнова споменичког наслеђа на Косову и Метохији“, *Гласник ДКС*, 30, 2006, 24–28.

Гарић, Зоран, „Урбано градитељско и споменичко наслеђе Призрена и околине данас“, *Гласник ДКС* 26, 2002, 40–41.

Гильфердингъ, Федорович Александр, *Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, С. Петербург 1859.

Гиљфердингъ, Федорович Александр, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (прев. Бранко Чулић), Веселин Маслеша/Просвета, Сарајево/Београд 1972.

Gluzinski, Wojciech, *U podstaw muzeologii*, Państwowe Wydawn, Nauk, Warszawa 1980.

Гопчевић, Спиридон, *Стара Србија и Македонија*, Царна Штампарија Дим Димитријевића, Београд 1890.

Grupa autora, *Simpozijum o problemima restauracije srednjevekovnog zidnog slikarstva u Srbiji: Studenica, Patrijaršija u Pećі, Dečani, Bogorodica Ljeviška 29. marta do 3. aprila 1964, Peć,* Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1964.

Група аутора, *Косово – некад и данас,* Борба/Економска политика, Београд 1973.

Grupa autora, *Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo*, Светозар Марковић, Beograd 1984.

Група аутора, *Споменичка баштина Косова и Метохије,* Републички завод за зашиту споменика културе, Београд 1999.

Давидовић, Надежда, „Представа Богородице са Христом Крмитељем“, *Старине Косова и Метохије* I, 1961, 85–95.

Делез, Жил, Феликс Гатари, *Шта је филозофија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 1995.

Деспотовић, Мила, *Кључне и друге речи*, аутор, Београд, 1998.

Decision: Inscription on the List of the World Heritage in Danger (Medieval Monuments in Kosovo), UNESCO, 2006. Доступно на: http://whc.unesco.org/en/decisions/1029

Докнић, Бранка, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Службени гласник, Београд 2013.

Drpić, Ivan, „Istorija umetnosti kao humanistička disciplina“, *3+4,* 5, 2000, 28–31.

Ђорђевић, Иван, „Стари и Нови завет на улазу у Богородицу Љевишку“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 9, 1973, 15–26.

Ђурић, Војислав, „Једна сликарска радионица у Србији XIII века, Богородица Љевишка – Никољача – Морача“, *Старинар*, н.с. 12, 1961, 63–76.

Ђурић, J. Војислав, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.

Ђурић, Татић Мирјана, „Једна гротеска из Љевишке“, Зограф 4, 1973, 24–26.

Живковић, Зденка Бранислав Живковић, *Човек, природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке у Призрену. Детаљи, копије: Зденка и Бранислав Живковић, Уметнички павиљон Калемегдан, 18 – 28. IV 1954*, каталог изложбе, Уметнички павиљон, Београд 1954.

Живковић, Бранислав, „Конзервација фресака Богородице Љевишке у Призрену“, *Зборник заштите споменика културе* 6 – 7, 1955–1956, 257–260.

Живковић, Бранислав, „Конзервација и рестаурација оштећених фресака у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Старине Косова* VI–VII, 1972–1973, 229–236.

Живковић, Бранислав, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1991.

Живковић, Зденка, „Нека запажања о сликарству у Богородици Љевишкој у Призрену“, *Гласник ДКС* 29, 2005, 120–121.

Živković, Marko, „Prostor, vreme i ritual“, *Aletheia, jubilarno izdanje studenata Filozofskog fakulteta*, Predsedništvo SSO Filozofskog fakulteta, Beograd 1988, 9–20.

Здравковић, Иван, *Конзерваторски принципи и методи, Чланци и студије из периода од 1949. до 1982. године*, Друштво конзерватора Србије, Београд 1982.

Здравковић, Иван, „Споменици културе и туризам“, *Саопштења* 14, 1982, 263–267.

Извештај о активностима, Комисија за спровођења обнове на српским православним верским објектима на Косову, 2007, 15–16.

Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије (1912-1915),* Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.

Јастребов, Степанович Иван, *Податци за историју српске цркве*, Државна штампарија, Београд 1879.

Јанц, Загорка, *Орнаменти са фресака из Србије и Македоније од XVI до средине XV века*, Музеј примењене уметности, Београд 1961.

Јастребов, Степанович Иван, *Стара Србија*, (прев. и прир. Драгован Чамбар), НИП „Нови Свет“, Приштина 1995.

Јевтић, Атанасије (ур.), *Задужбине Косова: Споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска/Богословски факултет, Призрен/Београд 1987, 287

Јокилето, Јука, „Аспекти аутентичности“, *Гласник ДКС* 26, 2002, 11–16.

Јокић, Бранко (ур.), *Ургентна заштита природног и културног наслеђа у Метохији: јул 2001 – јун 2002*, Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne, Београд 2003.

Јокић, Бранко (ур.), *Мартовски погром на Косову и Метохији: 17–19. март 2004. године: с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа,* Министарство културе Републике Србије/Музеј у Приштини, Београд 2004.

Johnson, C. Nuala, „Mapping monuments: Shaping of public space and cultural identity“, *Visual communications*, vol. 1, no. 3, SAGE publications, London 2002, 293–298.

Kaleši, Hasan, „Kada je crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu pretvorena u džamiju“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, књ. 28, св. 3–4, 1962, 253–261.

Каракушевић, Ратомир, Ђорђина Габричевић, „Рад Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АКМО од његовог оснивања до данас“, *Зборник заштите споменика култу*ре 6 – 7, 1955–1956, 315–324.

Karahasan, Mustafa, „Zaštita spomenika kulture i uloga štampe“, *Zbornik Zaštite spomenika kulture* 12, 1961, 174–181

Катић, Татјана, „'Сироте кудељнице' и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству: на примеру Призренског санџака у 16. веку“, *Историјски часопис* 58, 2009, 209–229.

Кашанин, Милан, *Изложба средњевековних фресака, Сајмиште Павиљон III, (27.9 – 26.10.1958.),* Галерија фресака, Београд 1958.

Kolrud, Kristine, Marina Prusac, *Iconoclasm from Antiquity to Modernity*, Ashgate Publishing Ltd, Farnham Surrey 2014.

Комненовић, Нада, Зденка Живковић, *Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама,* Народни музеј, Београд 1980.

Komnenović, Nada, „Galerija fresaka Narodnog muzeja u Beogradu, Muzej kopija fresaka i odlivaka skulpture“, *Informatica Museologica*, Vol. 16 No. 3-4, 1985, 9–11.

Костић, Петар, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1928.

Костић, Петар, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку и почетком XX века:(са успоменама писца)*, Скопље 1933.

Krasnići, Mark, „Manastirske vojvode u Kosovsko-metohijskoj oblasti“, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 3, 1958, 107–128.

Крлежа, Мирослав, „Поводом изложбе средњовековног сликарства и пластике у Паризу 1950. године“*, Ревија Југославија,* зима, 1950, 2–42.

Krleža, Miroslav, *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije*, Umjetnički paviljon, Zagreb 1951.

Krojač, Marko *Monumenti: promenljivo lice sećanja*, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd 2012.

Крстић, Бранислав, *Спасавање културне баштине Србије и Европе на Косову и Метохији*, Координациони центар Савезне владе и Владе Републике Србије за Косово и Метохију/Liber press, Београд 2002.

Kun, Tomas, *Struktura naučnih revolucija,* Nolit, Beograd 1974.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, *Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd 2006.

Лидов, М. Алексей (ур.), *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, Индрик, Моссква 2006.

Лома, Александар, „О имену Богородице Љевишке“, *Зборник Филозофског факултета*, Серија А, књ. XVI, 1989, 91–100.

Љ.Р. „Течај Савезног института за поверенике заштите са територије НР Црне Горе“, *Зборник заштите споменика културе,* књига 2, свеска 1, 1952, 207.

Mađarić, Vlado, *Trideset godina zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji*, Savez društava konzerva tora Jugoslavije, Beograd 1977.

Макензијева, Мјур Џорџина, Ирбијева, Полина Аделина, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи,* (прев. Ч. Мијатовић), Државна штампарија, Београд 1868.

Максимовић, Миодраг, „Регистровање споменика културе и вођење евиденције о пословима заштите код завода за заштиту споменика културе“, *Зборник заштите споменика културе* 12, 1961, 182.

Малетић, Михаило (ур.), *Социјалистичко Косово*, Борба/Економска политика, Београд 1975.

Мандић, Светислав, „Један владарски лик у Богородици Љевишкој“, *Зограф* 1, 1966.

Марковић, Лела, *Призренски поменик*, аутор, Призрен-Београд, 2015.

Марковић, Миодраг, „Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућих истраживања“, *Зборник Народног Музеја* 17/2, 2004, 95–112;

Марковић, Прохаска Мара, „Рецепција рада Народног музеја у Београду у листу Политика (1904–1962)“, *Зборник Народног музеја* , књ.18, св. 2, 2007, 485–509.

Marasović, Tomislav, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Filozofski fakultet u Zadru/Društvo konzervatora Hrvatske/Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Split/Zadar/Zagreb 1985.

Maroević, Ivo, „Zamjena za muzejske predmete (tipologija i definicija)“, *Informatica Museologica* Vol. 16 3– 4, 1985, 5–6.

Maroević, Ivo, „Kako istaknuti povijesnost spomenika arhitekture kod njegove obnove? (kriteriji za izbor građevne faze iz života spomenika, koja će se obnovom istaknuti)“, *Glasnik DKS* 2, 1978, 11–12.

Maroević, Ivo, „Spomenik kulture kao dokument“, *Pogledi* (18) 3–4, 1988, 783–791

Maroević, Ivo, *Uvod u muzeologiju*, Zavod za informacijske studije, Zagreb 1993.

Мартиновић, Стеван, „Орнамент измештен из времена и простора: Упоредно сагледавање на примерима архитектуре, минијатуре и зидног сликарства“ у: Душан Миловановић (ур.), *Освежавање меморије: Орнаменти српских средњовековних фресака,* Музеј примењене уметности, Београд 2014, 45–67.

Mathews, F. Thomas, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University Press 1976.

Медаковић, Дејан, „Представе античких филозофа и сивила у живопису Богородице Љевишке“, *Зборник радова Византолошког института*, књ. 6, 1960, 43–57.

Медаковић, Дејан, *Ефемерис III*, Београдски издавачко-графички завод, Београд 1992.

Медић, Милорад, „Радови на конзервацији архитектуре и живописа Цркве Свете Софије у Охриду у лето 1954. године“, *Зборник заштите споменика културе* 6–7, 1955–1956, 251–252.

Медић, Чанак Милка, „Документација архитектонских споменика“, *Зборник заштите споменика културе* 12, Београд, 1961, 210–223.

Менковић, Мирјана, „Српска културна баштина на Косову и Метохији: између европске праксе и политичке злоупотребе“, *Гласник ДКС* 32, 2008, 32–35.

Merin, Bihalji Oto, *Bogorodica Ljeviška: čovek, priroda i predmeti na freskama*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1963.

Mesesnel, France, *Ohrid. Varoš i jezero – starine, okolina*, Turističko društvo „Jug“, Skoplje 1934.

Milutinović, Irina, „Uloga radiodifuzne regulative u oblikovanju novije istorije srpske kulture (1944 – 1990)“, *Megatrend revija*, vol. 11, no. 1, 2014, 101–126.

Mijušković, Slobodan, „Remember Original(ity)!?“ u: Dragan Bulatović, Milan Popadić (ur.), *Prostori pamćenja,* Muzej primenjene umetnosti/Filozofski fakultet, Beograd 2013, 137–142.

Миловановић, Душан (ур.), *Освежавање меморије: Орнаменти српских средњовековних фресака,* Музеј примењене уметности, Београд 2014.

Мирић, Младен *Призрен, слике/белешке*, каталог изложбе, Етнографски музеј/Манакова кућа (6.3–12.4.1984), Београд 1984.

Мирић, Младен (цртеж, текст и дизајн), *Календар за 1995. годину*, Графика, Призрен, 1995.

Мирић, Младен, *Цртежи седмовековне уметности Богородице Љевишке,* каталог изложбе, Дом културе Студентки град (22.3 – 3.4 / 4 – 16.4.1996), Београд 1996.

Митровић, Гордана, „Обележавање Дана Друштва конзерватора Србије 22. фебруара 2011“, *Гласник ДКС* 36, 2012, 93–98.

Mensch, van Peter, *Towards a methodology of museology*, PhD thesis, University of Zagreb, Zagreb 1992.

Mensch, Van Peter (ed.) Professionalising the Muses, P. AHA Books, Amsterdam 1989.

Менш, Ван Питер, *Ка методологији музеологије*, Музеј науке и технике, Београд 2015.

Mikić, Hristina (red.), *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara. Priručnik za izradu i implementaciju*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 2014.

Milenković, Pavle, Dušan Marinković (прир.), *Mišel Fuko 1926-1984-2004 Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad 2005.

Милић, Милета (ур.), *Чувари баштине, 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1998.

Милојевић, С. Милош, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, III, Српско учено друштво, Београд 1877.

Muzeji Jugoslavije, Savez muzejskih društava Jugoslavije, Beograd 1962.

McKercher, Bob, Hilary Du Cros, *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management* (2nd ed.), Routledge, New York 2012.

Nelson, Robert, *Hagia Sophia: 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*, University of Chicago Press, Chicago/London 2004.

Ненадовић, Слободан, „Рестаурација цркве Богородице Љевишке у Призрену“, *Зборник заштите споменика културе* 3, 1953, 39–50.

Ненадовић, Слободан, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Старинар* 5-6, 1956, 205-225.

Ненадовић, Слободан, *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Народна књига, Београд 1963.

Ненадовић, Слободан *Душанова задужбина Манастир светих Арханђела код Призрена*, Научно дело, Београд, 1967.

Nenadović, Slobodan, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Arhitektonski fakultet, Beograd 1980.

Ненадовић, Слободан, „Развој схватања о обнови архитектонских споменика у Србији“, *Зборник заштите споменика културе* 26–27, 1980, 143–148.

Ненадовић, Слободан, „Два питања у вези са призренским споменицима: Цркве Богородице Љевишке и Светих Арханђела и џамије Синан-паше“, *Косовско-Метохијски зборник* 3, 2005, 3.

Новаковић, Стојан, *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*, Државна штампарија, Београд 1907.

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века,* Српска краљевска академија, Београд 1912, 608 – 611.

Nojman, B. Iver, *Upotrebe drugog – „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*, Službeni glasnik, Beograd 2011.

Нушић, Бранислав, *С Косова на сиње море*, Електрична штампарија П. Ђурчића, Београд 1902.

Нушић, Бранислав, *Косово – опис земље и народа II*, Матица српска, Нови Сад 1903.

Омчикус, Марко, „После НАТО бомбардовања: да ли су средњовековн цркве препуштене тихом умирању“, *Гласник ДКС* 23/24, 2000, 226–228.

Остен, Манфред, *Покрадено памћење. Дигитални системи и разарање културе сећања. Мала историја заборављања*, Светови, Нови Сад 2005.

Панић, Драга, *Богородица Љевишка*, Едиција Споменици културе, св.8, Туристички савез Србије, Новинско-издавачко предузеће „Туристичка штампа“, Београд 1960.

Панић, Драга, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка,* Српска књижевна задруга, Београд 1975.

Панић, Суреп Милорад (ур.), *Музејски приручник 1, Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја*, Музеолошки савет Министарства просвете НРС, Просвета, Београд 1949.

Пејић, Светлана, „Стварање и разарање: судбина најпознатијих средњовековних споменика на Косову и Метохији“, *Даница*, год. 7, 2000, 184–189.

Пејић, Светлана (ур.), *Споменичко наслеђе Србије*, Републички завод за зашиту споменика културе, Београд 2007.

Пепек, Миљковиќ Петар, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967.

Петровић, Б. Зоран, „Призрен и његова досадашња заштита“, *Саопштења* 8, 1981, 267–282.

Петровић, Зоран, Бранислав Миленковић, *Призрен град споменик: слика града*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Лепосавић 2006.

Попадић, Милан, „Културно наслеђе: оглед из филозофије баштине“*, Етнолошко-антрополошке свеске*, 15 (н.с.), 4, 2010, 11–22.

Popadić, Milan, *Čiji je Mikelanđelov David? Baština u svakodnevnom životu*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2012.

Popadić, Milan, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem. Uvod u studije baštine*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2015.

Поповић, Бојан, „Стварање збирке копија фресака и српско стручно мнење XX век“, *Зборник Народног музеја*, књ.18, св.2, 2007, 511–520.

Поповић, Бојан, „In memoriam Зденка Живковић (1921– 2011)“, *Гласник ДКС* 26, 2012, 183–186.

Поповић, Владимир, Нада Јевремовић, *Народни музеј у Београду 1844–1994*, Београд 1994.

Поповић, Драган, „Живот и дело Недељка Виријевића“, *Старине Косова и Метохије* 10, 1997, 153–158.

Прерадовић, Дубравка, „Копија у музеју на примеру Галерије фреска“, *Зборник Народног музеја*, књ.17, св.2, 2004, 557-565.

Призрен, царски град (хрестоматија), НУБ „Иво Андрић“, Приштина, 2005.

Radić, Nenad, „Zbirka kao 'mutno ogledalo' istorije“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 2, Cetinje 2005–2006, 197–204.

Радовановић, Јанко, „Прикази Богородице у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, Старине Косова и Метохије 2–3, 1963, 125–13.

Радовановић, Јанко, „Портрети Немањића у цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Старине Косова и Метохије* 4–5, 1971, 272–299.

Радовановић, Јанко, „Невесте Христове у живопису Богородице Љевишке у Призрену“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 15, 1979, 115–134.

Радовановић, Давидовић Надежда, „Сибила царица етиописка у живопису Богородице Љевишке“, *Зборник матице српске за ликовне уметности* 9, 1973, 29–42.

Радојчић, Никола (прир.), *Душанов законик*, Матица српска, Нови Сад 1950.

Радојчић, Светозар, „Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке“, *Старинар*, н.с. књ. 3-4/1952–1953, 1955,77–81.

Радојчић, Светозар, *Старо српско сликарство*, Нолит, Београд 1966.

Радојчић, Светозар, „Милорад Панић – Суреп“, *Зборник заштите споменика културе* 19, 1968, 5–7.

Радојчић, Светозар *Портрети српских владара у средњем веку,* Републички завод за зашиту споменика културе, Београд 1996.

Радосављевић, П.J, „Потурчена црква у Призрену“, *Српско Косово* 1–5, Косовска Митровица 1922, у: Група аутора, *Призрен царски град – хрестоматија*, НУБ, Hasan Kaleši, 66–70.

Riegl, Alois, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak“ u: Marko Špikić (ur.), *Anatomija povjesnog spomenika*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006, 351–411.

Ricoeur, Paul, *Memory, history, forgetting*, The University of Chicago Press, London 2004.

Rivière, Georges Henry, „Definition évolutive d'écomusée“, *Museum* 37, 1985, 182–183

Saintenoy, Paul, *La restoration des monuments principles généraux, La conservation des monuments d'art et d'histoire*, Office international des musées, Publication de l'Institut de Cooperation Intellectualle, 1933.

Salazar, Noel, „Community-based cultural tourism: issues, threats and opportunities”, *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 20, No.1, 2012, 9–22.

Самарџић, Стојанка, Драган Станојевић, „Превентивна заштита живописа цркве Богородице Љевишке у Призрену у оквиру мисије UNESCO“, *Гласник ДКС* 30, 2006, 149–150.

Скакић, Бранка „Резултати анкете о стању и проблемима у раду службе заштите на евиденцији и документацији споменика културе“, *Зборник заштите споменика културе* 12, 1961, 162–174.

Smith, Laurajane (ed.), *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies*, Routledge, London 2006.

Smith, Laurajane, *The Uses of Heritage*, Routledge, London/New York 2006.

Средњовековна уметност у Србији, каталог, Народни музеј, Београд 1969, без пагинације.

Станић, Радомир (ур.), *Сећања конзерватора*, Друштво конзерватора Србије/Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1982.

Станковић, П. Тодор, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд 1910.

Стевановић, Михаило (ур.), *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ.1, Матица српска/Матица Хрватска, Нови Сад/Загреб 1967.

Stránský, Z. Zbynek, „Temelji opće muzeologije“, *Muzeologija 8*, Zagreb 1970, 37–74.

Striker, L. Cecil, Y. Doğan Kuban, „Work at Kalenderhane Camii in Istanbul“, *Dumbarton Oaks Paper* 21, 1967, 267–271; 22,1968, 185–193; 25, 1971, 251–258.

Shukriu, Edi, „Kisha e Shën Premtes në Prizren“, *Buletin i Fakultetit Filsozofik* 21, Prishtinë, 1993, 90–102;

Shukriu, Edi, „The Flight of Saint Prenda Church“, Presentation on theThird international “Muhu Workshop” *Flight and Emigration in Medieval Space and Mind*, Gryka e Valbones (Albania), August 20–22, 2011.

Shukriu, Edi, *Kisha e Shën Prendës – Prizren*, Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë, Prishtinë 2012.

Тарановски, Теодор, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931.

Тарановски, Теодор, *Историја српског права у Немањићкој држави III – IV*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1935.

Tatariatnikova, B. Natalia, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1998.

Тимотијевић, Милутин, „Иван Степанович Јастребов и Призренска богословија“, у: Славенко Терзић, Владимир Бован (ур.) *Иван Степанович Јастребов*, Историјски институт САНУ/Општина Призрен, Београд/Призрен 1997, 33–39.

Тимотијевић, Роксанда, *Старине Призрена*, М.Тимотијевић, Ниш 2015.

Тимотијевић, Роксанда, „Призренске џамије и њихове декорације“, *Старине Косова* 9, 1989–1990, 35–69.

Тодић, Бранислав, „Митрополија у Приштини – прва гробна црква кнеза Лазара“ у: Епископ рашко-призренски Павле и др. (ур.) *Свети кнез Лазар: Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389 – 1989*, БИГЗ, Београд 1989, 163–169.

Тодић, Бранислав, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Драганић, Београд 1998.

Тодић, Бранислав, Милка Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Музеј у Приштини/Центар за очување наслеђа Косова и Метохије–Mnemosyne/Српски православни манастир Високи Дечани, Београд/Дечани 2005.

Томић, Гордана, „Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1955. године (за време управе В. Петковића): у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема“, Зборник Народног музеја књ.11 св. 2, 1982, 235–255.

Томић, Стеван, „Заштита споменика културе у Србији 1828–1853“, *Зборник заштите споменика културе* 7, 1957/1958, 1958

Tomić, Stevan, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1958.

Tomić, Stevan (ur.), *Dvadeset godina pravne zaštite spomenika kulture i prirode u Jugoslaviji 1945–1965*, Bilten, posebno izdanje, Društvo konzervatora Srbije, Beograd, 1965.

Томић, Стеван, *Споменици културе, њихова својства и вредности*, Народна библиотека Србије/Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1983.

Tuđman, Miroslav, *Struktura kulturne informacije*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb 1983.

Tunbridge, E. John, Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage, the management of the past as a resource in conflict*, J. Wiley, New York 1996.

Ћелић, Стојан (ур.), *Културно наслеђе Србије. Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду*, каталог изложбе (1947–1982), Галерија Српске академије наука и уметности/Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1982.

Ћосић, Павле и сарадници, *Речник синонима*, Корнет, Београд 2008.

Ćurčić, Slobodan, „Destruction of Serbian Cultural Patrimony in Kosovo: A World-Wide Precedent ?“, *Bulletin of British Byzantine Studies* 26, 2000, 101–06. (као и у: *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 14, n. 2, 2000, 125–131).

Ćurčić, Slobodan, „Religious Settings of The Late Byzantine Sphere“, in: *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, Helen C. Evans (ed.), Metropolitan Museum of Art, New York 2004.

Фолић, Милутин, Милисав Лукић, „Информативни преглед конзерваторских радова на споменицима културе Косова од 1962. до 1972. године“, *Старине Косова* 6–7, 1972–1973, 242.

Фуко, Мишел, *Археологија знања*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића/Плато, Нови Сад/Београд 1998.

Chastel, Andre, „Pojam baštine“, *Pogledi*, vol. 18, br. 3-4, Split 1988, 709–723.

Church of the Holy Virgin Ljeviska. Prizren – report, Reconstruction Implementation Commission for Serbian Orthodox Religious Sites in Kosovo, 2007; 2008.

Curcic, Slobodan, „'Renewed from the very Foundations'. The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviska in Prizren“, in: *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz 2005, 23–35.

Шакота, Мирјана, *Ризнице манастира у Србији*, Туристичка штампа, Београд, 1966.

Шакота, Мирјана, „Историјат ризница и збирки, њихово настајање и уништавање кроз векове“, у: *Чување, одржавање и превентивна заштита покретних споменика културе у власништву цркве*, Предавања одржана на семинару за имаоце споменика, Републички завод за зашиту споменика културе, Београд 1967, 3–10.

Шакота, Мирјана, „Милорад Панић Суреп (1912–1968)“, *Саопштења* 44, 2012, 7–12.

Šešić, Dragićević Milena, Ljiljana Rogač Mijatović, „Balkan Dissonant Heritage Narratives (and Their Attractiveness) for Tourism“, *American Journal of Tourism Management* , 3(1B), 2014, 10–19.

Šešić, Dragićević Milena, „Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe“ in: Aldo Milohnić, Nada Švob-Đokić (Eds.), *Cultural identity politics in the (post-)transitional societies: cultural transitions in Southeastern Europe*, Institute for International Relations, Zagreb 2011, 14–37.

Školstvo u FNR Jugoslaviji, statistički pregled, Savet za nauku i kulturu FNRJ, Beograd 1952.

Šola, Tomislav, „Prilog mogućoj definiciji muzeologije“, *Informatica Museologica* 1–3, 1984, 67–69. (Прочитано као излагање: „A Contribution to a Possible Definition of Museology“ на Годишњој конференцији и симпозијуму комитета за Музеологију (ICOFOM/ICOM): Systematics and Methodology of Museology ICOFOM-a у Паризу 1982. године.)

Šola, Tomislav, *Essays On Museums And Their Theory: towards the cybernetic museum*, Finnish Museums Association, Helsinki 1997.

Šola, Tomislav, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*, Hrvatski nacionalni komitet ICOM, Zagreb 2003.

Šola, Tomislav*, Javno pamćenje. Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zavod za informacijske studije, Zagreb 2014.

Прилог А

Младен Мирић (цртеж, текст и дизајн),
Календар за 1995. годину, Графика, Призрен, 1995.

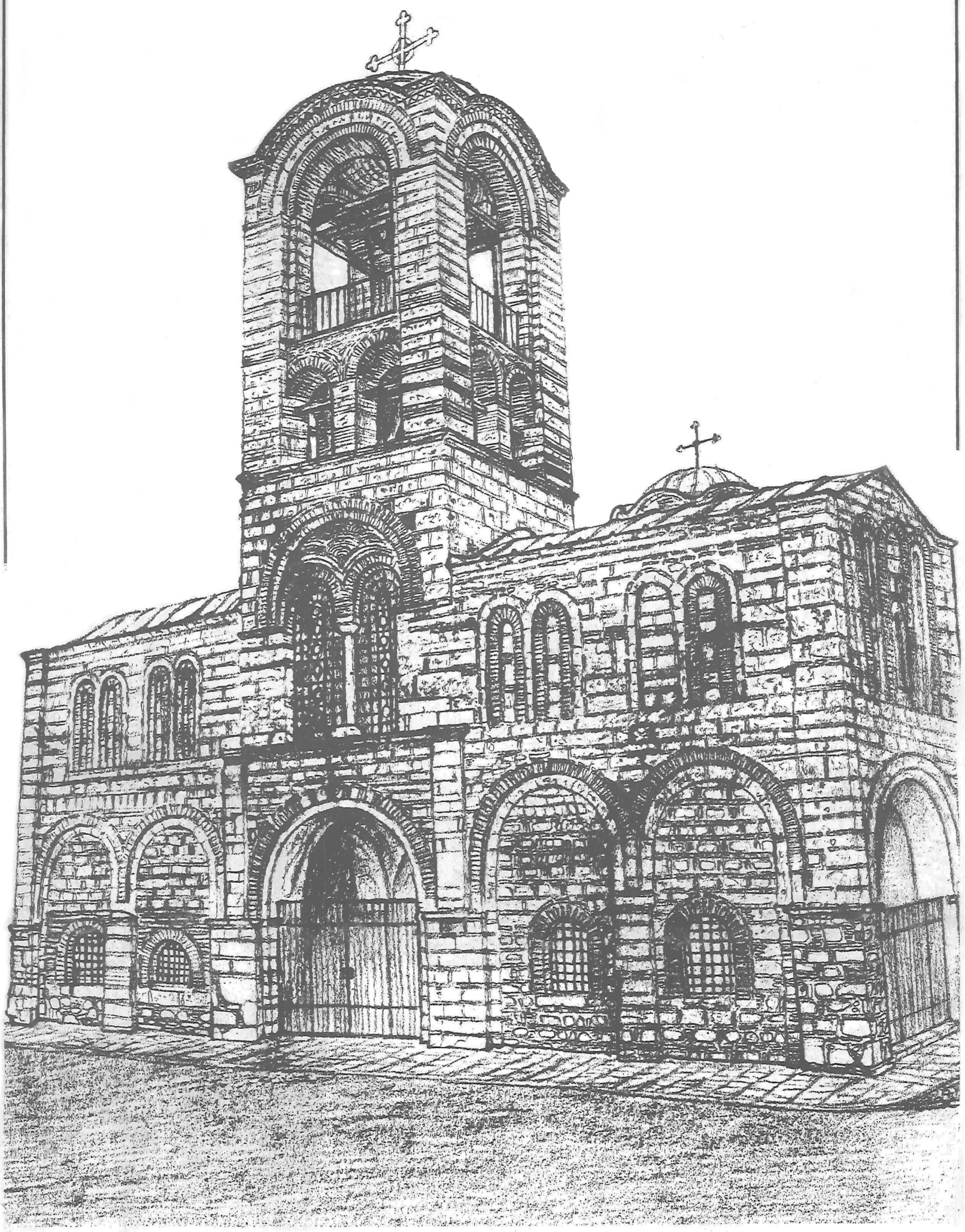

Западна фасада храма, са југозапада

Храм Успења св. Богородице Љевишке, наста у склопу поратног мировног уговора између цара висококултурне ослабеле Византије Андроника II Палеолога и краља јаке Рашке, Стефана Уроша II Милутина (1282-1321), да се у једном од највећих и најзначајнијих градова државе, којом ће престоловати Симонида, и храмом по угледу на оне у Константинополису, покаже (политичко) сродство два Двора, а ипак је велики део порте око овакве тапије, још под кућама мухамеданаца и улицама, а неистражен.

1. (СЕЧАЊ — ЈАНУАР — JANUARY) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23/30	24/31	25	26	27	28	29

Суб. 7. Рождество Христово – Божић
Нед. 8. Сабор Пресвете Богородице
Пон. 9. Свети првомученик и архиђакон Стефан
Суб. 14. ЈАН. – Обрез. ГИХриста; Св. Василије Вел.; Н. год.
Чет. 19. Богојављење
Пет. 20. Сабор Св. Јована Крститеља – Јованђдан
Пет. 27. Свети Сава, први архиепископ српски

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

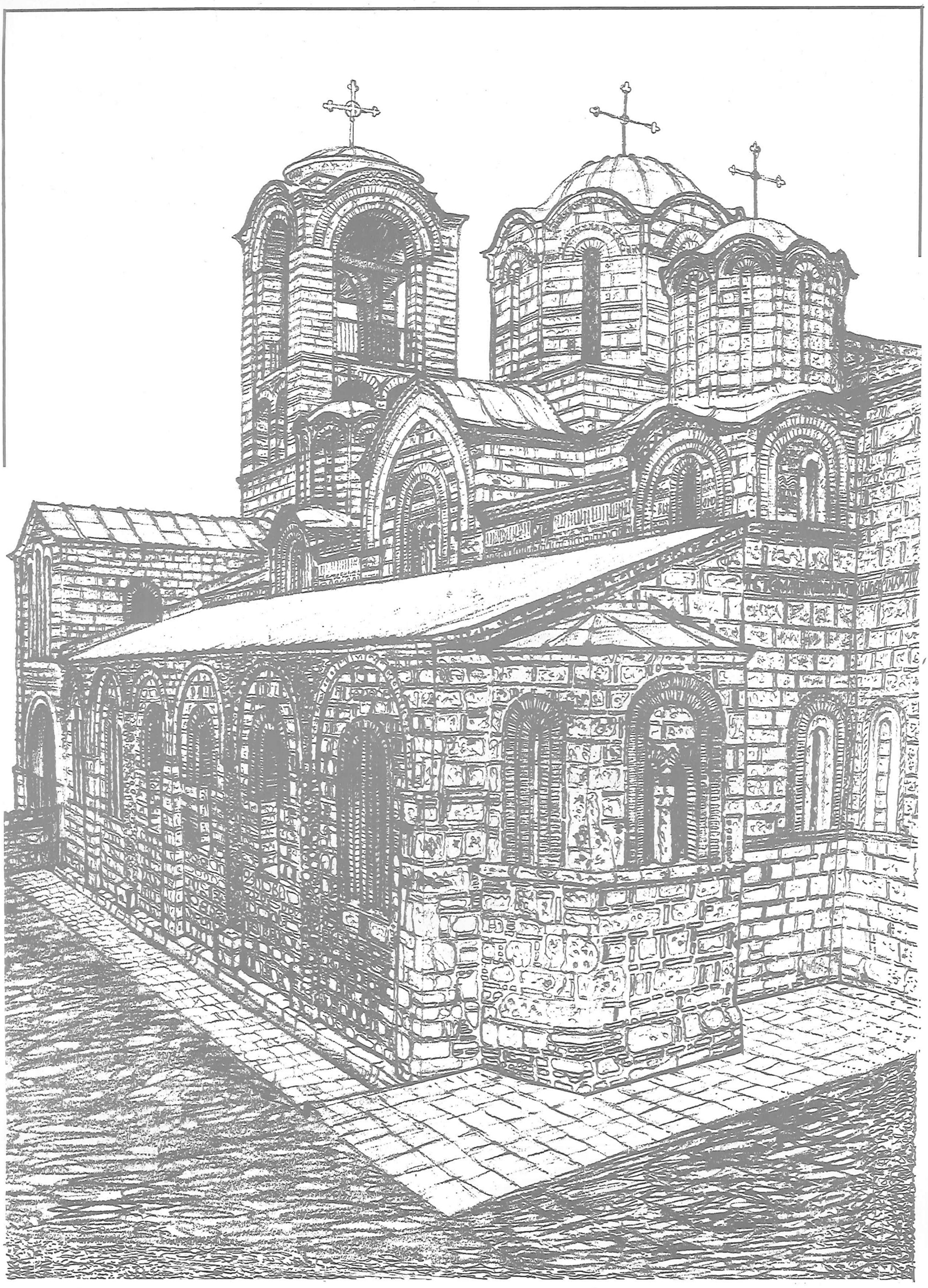

Народски, храм »Св. Петка«, са југоистока

После краљ Милутиновог хиландарског храма Ваведења Богородице, на туђој земљи, ово је на српској, први српски храм српско-византијске архитектуре, али базиликалан спољашним бродовима, а крст уписан у правоугаоник зидова основе три унутрашња брода, види се напољу, као, у нашој држави тада првовиђен разнолинијско-разностепенован кров са пет купола на високоприметним постољима, тако што је велика на саставу кракова крста и четири мање у угловима, а реткост је и калота над олтаром.

2. (ВЕЉАЧА — ФЕБРУАР — FEBRUARY) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28					

Нед. 12. Света Три Јерарха

Сред. 15. Сретење Господње

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

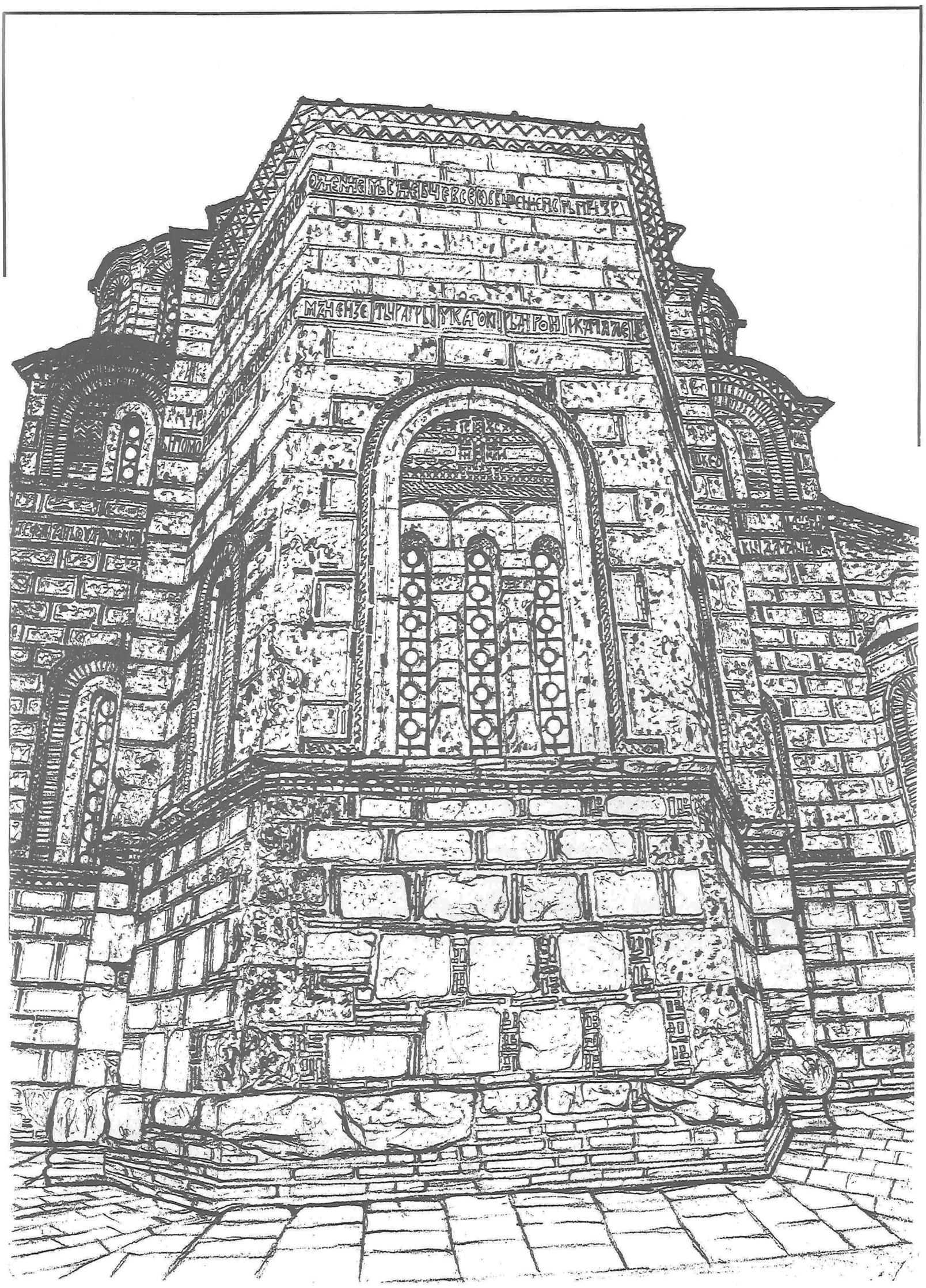

Олтарска апсида и источни зидови унутрашњих бочних бродова
Фасадне стране зидова украшене су архитектонски, али и врстом, обликом, величином, текстуром, бојом, количином, положајем и начинима употребе камена бигар и кречњака, зидарске опеке, тада код нас првовиђеним елементима од печене глине и великим опекама са удубљеним и плиткорељефним словима, које за сада нигде код Срба не видимо. Од њих имамо и два једноредна водоравна натписа на источној страни, један о Сави, призренском епископу и руководиоцу настанка овога храма, а под њим, о ктитору.

3. **(ЛЕТНИК — МАРТ — MARCH)** **1995.**

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

Чет. 2. Свети Великомученик Теодор Тирон
Чет. 9. I и II обретење главе Св. Јована Крститеља
Суб. 11. Теодорова субота
Сред. 22. Светих 40 мученика севастијских – Младенци

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

У паклу, жена која не подоји туђе дете и браколомница
Са »улице«, на којој је западни део храма, ступа се у ексонартекс, који овде, као мало где, постоји од дана пројектовања, а на његовим странама, одоздо према горе, је архив призренских епископа и архиепископа, илустрација учења дохришћанства и Новог завета, где је натпис који казује да су протомајстори били архитекта Никола и сликар Астрапа (»Мућевити«) и израз дивљења неког нефанатизованог мухамеданца, реченицом: »Зеница ока мога, гнездо је лепоти твојој...«, а ипак је све осакаћено.

4. **(ТРАВАЊ — АПРИЛ — APRIL)** **1995.**

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

Пет. 7. Благовести
Нед. 16. Улазак ГИХриста у Јерусалим – Цвети
Пет. 21. Велики петак
Нед. 23. Васкрсење Господа Исуса Христа – Васкрс
Пон. 24. Васкрсни понедељак
Уто. 25. Васкрсни уторак

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Елементи 18-20 портала, који је веза са «Рашком школом« српске уметности
Више-мање, сви су се Немањићи задужбинама угледали на студеничку ктиторију свога родоначелника, храм Богородице доброчинитељке. На призренској катедрали начинише Милутинови мајстори романски беломермерни скулптован портал на средишњем пролазу између ексонартекса и нартекса, на чијим довратницима и надвратнику је повијена грана са 27 различита цвета, који расту из чељусти аждаје, на средини је шестокрилни анђео, а у зиду између нартекса и наоса капител дводелног прозора.

5. **(ЦВЕТИЈ — MAJ — MAY)** **1995.**

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

Суб. 6. Свети Великомученик Георгије – Ђурђевдан

Сред. 24. Свети Кирило и Методије

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

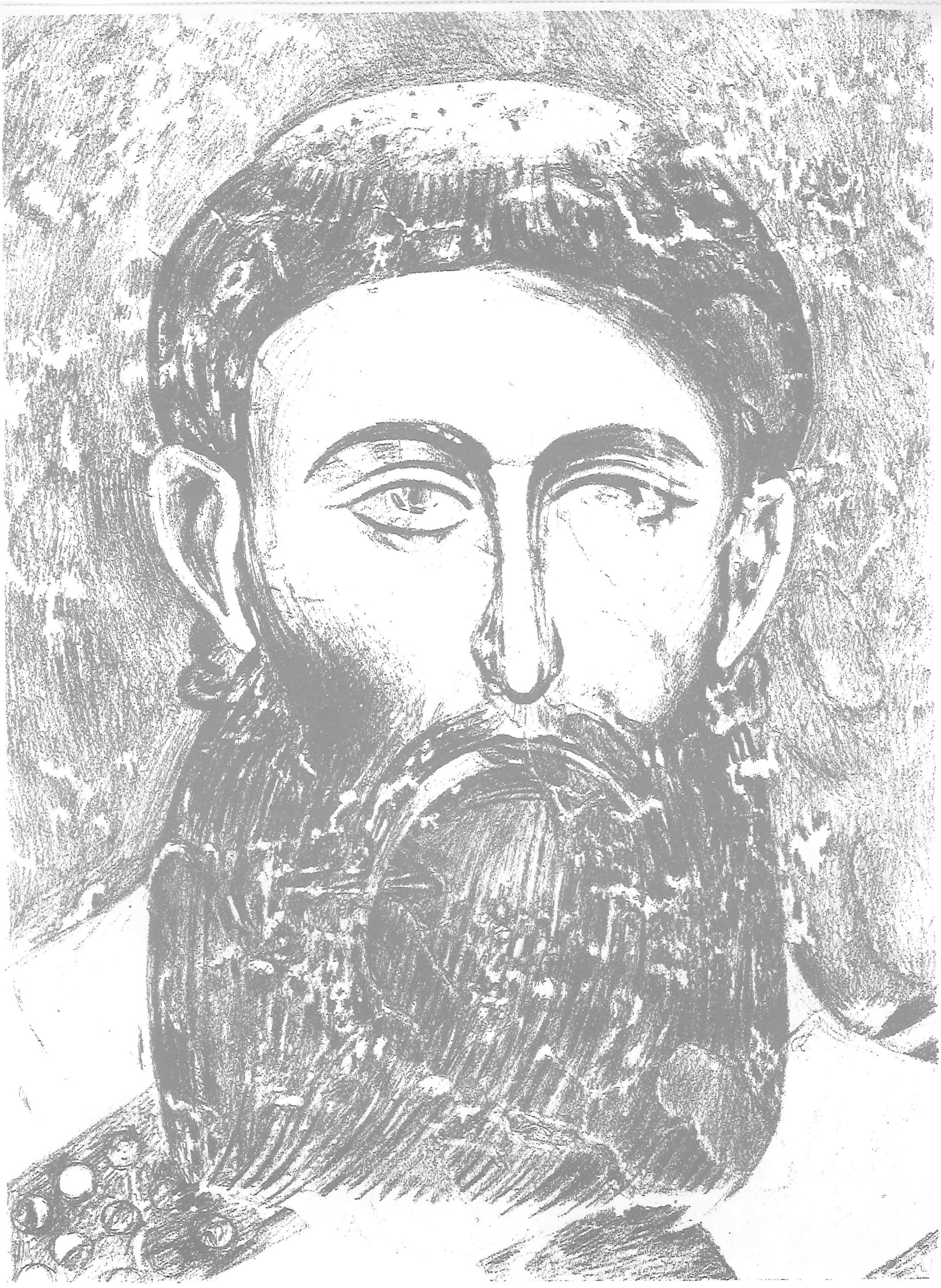

Св. Сава, први архиепископ и просветитель српски

Астрапа је сликар прелаза XIII на XIV век, а на западном и источном зиду нартекса урадио је сокл у виду обешене беле драперије са умбра-црвеним двоглавим орловима раширених крила, а на подлози више тога, нашу последњу средњевековну поворку натприродно великих, фронтално стојећих Немањића, па међу њима, на празној плавој подлози јужне половине западног зида, средовечног Саву, али као нигде више код нас, у орнату највиших цариградских црквенодостојника, са плавим подножним јастуком, а натписа нема.

6. (ТРЕШЊАР — ЈУН — JUNE) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30		

Чет. 1. Вазнесење Господње – Спасовдан
Суб. 3. Св. цар Константин и царица Јелена
Нед. 11. Сил. Св. Духа на апостоле – Педесетница – Тројица
Пон. 12. Духовски понедељак
Уто. 13. Духовски уторак
Сред. 28. Свети велмуч. цар Лазар и сви муч. срп. – Видовдан

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

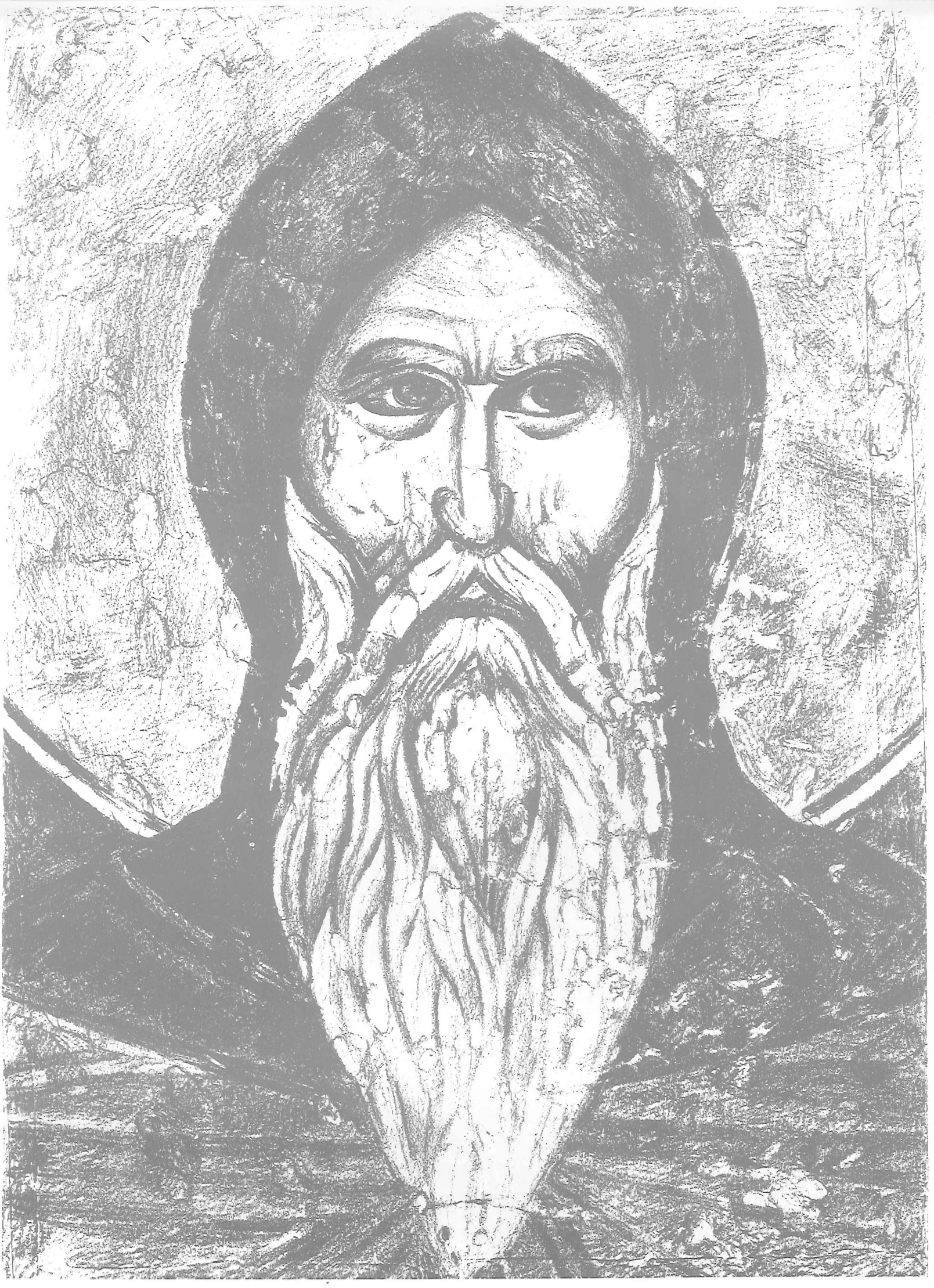

Св. Симеон Мироточиви

Лево од Саве, а десно од Првовенчаног, на празној плавој површини више средњег пролаза ексонартекс-нартекс је Астрапа добро нацртао натприродно великог фронтално окренутог допојасног бившег великог жупана Рашке, старог Немању, бледог инкарната издужене главе, маркантног лица и велике шиљате седе браде, а руку широко благосиљајућих према синовима, у монашкој ризи тамноплаве и љубичасте боје, а у стилу XIV века, моделовање је наглашено црвеним, зеленим и белим акцентима, а са обе стране нимба је натпис.

7. (ЖЕТВАР — ЈУЛ — JULY) **1995.**

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24/31	25	26	27	28	29	30

Пет. 7. Рођење Св. Јована Крститеља – Ивањдан

Сред. 12. Св. апостоли Петар и Павле – Петровдан

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Краљ Стефан Првовенчани

Северно до средишњег пролаза, а лево од Немање и десно од непознатог Немањића, у стилу црквеног сликарства XIII века, Астрапа је добрим мрким цртежом и немодулујућим валерима боја, начинио портрет мршавог енергичног човека у годинама, издуженог упечатљивог лица, са дугорићом брадом и косом, са круном на глави, одевеног у дивитасион, а огрнутог коластом аздијом, са жезлом у десној и акакијом у левој руци, црвеном обућом, на истобојном подножном јастуку и натписом више нимба.

8. (КОЛОВОЗ — АВГУСТ — AUGUST) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

Сред. 2. Свети пророк Илија

Суб. 19. Преображење Господње

Пон. 28. Успеније Пресвете Богородоце – Велика Госпојина

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Краљ Стефан Урош... (како је на осакаћеном натпису)
На плавој позадини северне половине западног зида нартекса, а лево од Првовенчаног и десно од плавог подножног јастука, на коме стајаше српски архиепископ Сава II или тадашњи Сава III, који претходно беше на овдашњој епископској катедри, у стилу XIII века, Астрапа је овековечио тамносмеђег човека дуге косе, а кратке полукружне браде, који на глави има венац украшен бисерима, али без орфаноса на врху, одевеног у одежду са двоглавим орловима, жезлом у десној руци, а са ногама на црвеном јастуку.

9. (ГРОЗДОБЕР — СЕПТЕМБАР — SEPTEMBER) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

Пон. 11. Усековање главе Светог Јована Крститеља
Чет. 21. Рождество Пресвете Богородице – Мала Госпојина
Сред. 27. Воздвижење Часног Крста – Крстовдан

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

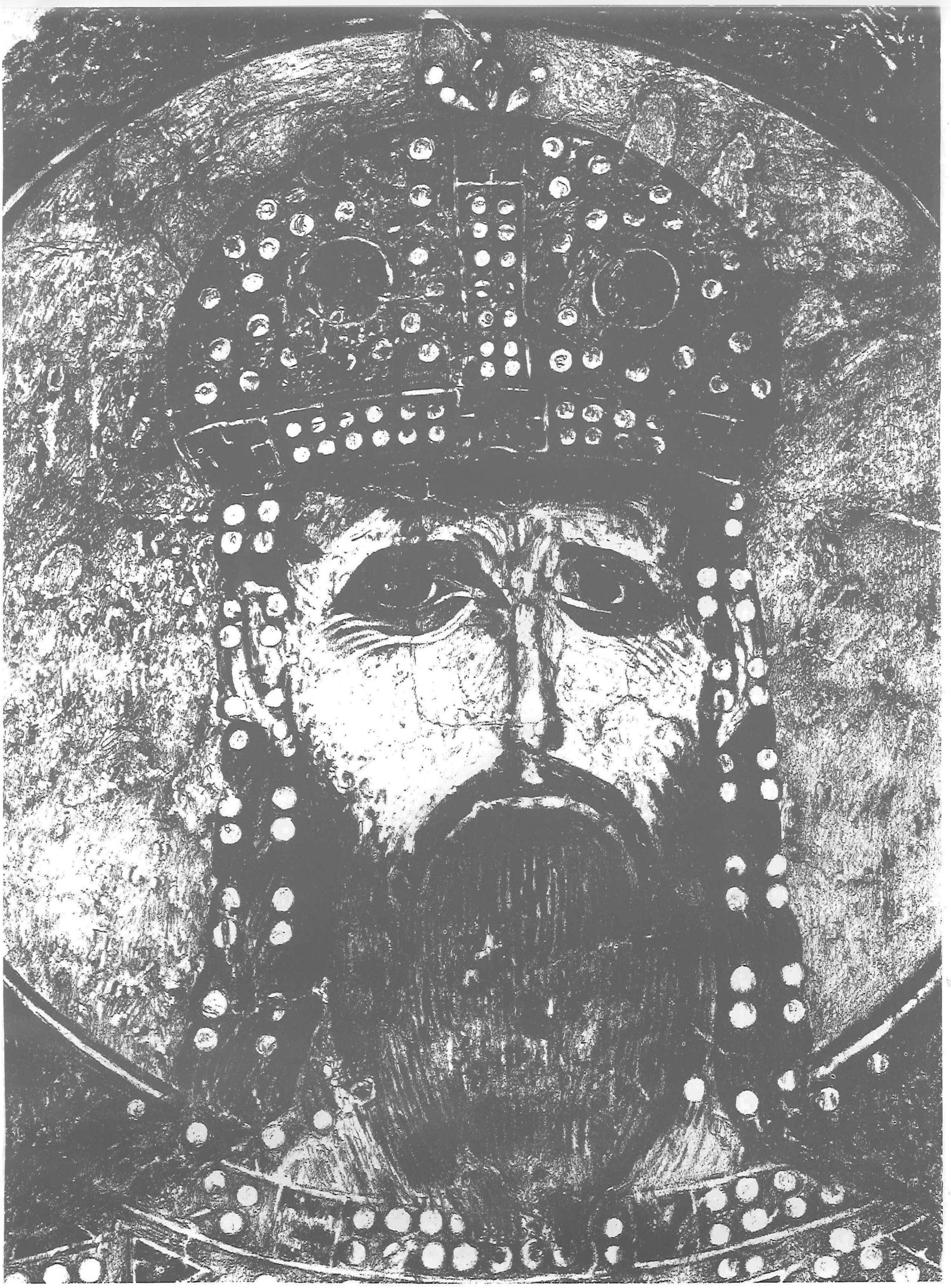

Самодржавни и светородни Стефан Урош, краљ свих српских земаља и поморских
Лево од сада непостојеће личности на северној половини источног зида нартекса, а десно од пролаза за наос, на начетој оранж/црвено-зеленој позадини, је Астрапин натприродно велики, фронтално стојећи ктитор, као средовечан мушкарац изражајног лица уоквиреног дугом брадом и косом, са круном и у одежди византијских царева, скиптром у десној и акакијом у левој руци. Милутина и његовог оца, Уроша I, о коме сада, јужно од пролаза, постоји само натпис, благосиља Исус Христос, на средини више пролаза.

10. **(ЛИСТОПАД — ОКТОБАР — OCTOBER)** **1995.**

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23/30	24/31	25	26	27	28	29

Пет. 27. Преподобна мати Параскева – Света Петка

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Исус Христос »Хранитељ призренски«

Астрапино је дело и начет натприродно велики, фронтално окренути Спаситељ на празној плавој површини јужне стране, од истока IV јужног ступца у наосу, који је широким слободним потезима цртан, али тамнијим бојама сликан, па у стилу фрескописа, иконописа и минијатура новога века византијског културног круга, коса је као скуп двотраких праменова, а обрве, бркови и брада мноштво повијених и таласастих линија, појединости назначене тамнијим површинама, зеленим сенкама и белим акцентима.

11. (ГРУДЕН — НОВЕМБАР — NOVEMBER) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

Сред. 8. Свети великомученик Димитрије – Митровдан

Уто. 21. Сабор Св. Архангела Михаила – Аранђеловдан

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Сцена »Рођење св. Николе« — купање новорођенчета

Први Астрапин сарадник је, бар величином фигура и цртежом, сличан Њему, а остали су потпуно у духу наративног сликарства епохе обнове Палеолога, те су фигуре мале, живе покретима, експресивне главама, занимљиве одећом и смештене у сликани пејсаж или архитектуру. Мухамеданци уништише српству и свељудству 1312 м² ликовних дела, а и на оно преосталих 634 м² консервација се протеже од 1952. г. а спроводи »чудно« и уопште је однос према овоме објекту неподаштавајући, иако је под заштитом Закона.

12. (КОЛЕДАР — ДЕЦЕМБАР — DECEMBER) 1995.

ПОНЕДЕЉАК MONDAY	УТОРАК TUESDAY	СРЕДА WEDNESDAY	ЧЕТВРТАК THURSDAY	ПЕТАК FRIDAY	СУБОТА SATURDAY	НЕДЕЉА SUNDAY
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

Пон. 4. Ваведење Пресвете Богородице

Уто. 19. Свети Никола – Никољдан

Цртеж, текст и дизајн: Младен МИРИЋ; Штампа: ДД »Графика« Призрен, ул. Иво Лола Рибар бр. 149

Пред вама који ово имате, је само део једног од, у средњевековном призрену „толико храмова колико и дана у години“, фрагмент драгуља општечовечанског и српског културноисторијског мозаика. Само мало, од преко 100 мојих цртежа и преко 600 колор-дијапозитива, чиме га, волонтерски, бележим од пролећа 1989. г., са свих страна с' поља и унутра, у намери да начиним албум у част 700-годишњице која се примиче, али тако да то угледа светло дана бар 10 година пре. Због низа проблема у раду, овом приликом излази овај календар, а убеђен сам да би могао бити користан ученим и простодушним људима свих страна и језика.

Материјал у календару упутио ме је и на старосрбске називе месеца у години, којима је обичан човек „насликао“ околно дешавање и себе у космосу. Тако, он осећа да ветар сече (1) и снег веје (2), а онда копни (3), те почиње живот (4) а растиње наговештава плодове (5) и почиње их људима даривати по дрвећу (6) и њиви (7), са које их односи (8) а онда узима и оно из винограда (9) и за тим природа оголи (10) а наступају беле радости најмлађих (11) па се, најзад, одмор од тежачког рада и подзим зачињу обредним култом за плодну нову годину (12). А нека је ово и у смислу подсете да се у будућност иде неговањем аутентичности, темеља, а не путем безкореног интернационализма и „нецепидлачењем“ око тога што други проглашавају својим — наше наслеђе.

При дну су свуда (осим на 3), дани који су обележени црвеним словима у календару српске православне цркве.

Младен Мирић
Дипл. историчар уметности и дипл. сликар

Биографија аутора

Јелена З. Павличић (1986) је дипломирала историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је потом завршила и мастер студије 2011. године при Семинару за музеологију и херитологију. Од 2012. године је студент академских докторских студија на истом одсеку. Током основних студија (2007-2010) радила је на дигитализацији документације о културном наслеђу Косова и Метохије при Одељењу Историјских наука – САНУ. У току постдипломских студија била је ангажована у настави са студентима основних академских студија Историје уметности Филозофског факултета у Београду, а на предметима *Увод у студије баштине* и *Заштита наслеђа* (зимски и летњи семестар 2010/2011), *Херитологија* (зимски семестар 2011/2012), *Увод у студије баштине* (Зимски семестар 2012/2013). У оквиру предмета *Други у херитологији* на мастер студијама истог факултета одржала је три предавања (летњи семестар 2012/2013). Од 2011. године сарадник је Центра за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду. У периоду 2011–2012. обавила је стручну праксу историчара уметности у Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд. Од 2012. године ради у звању асистента на Факултету уметности Универзитета у Приштини – Косовска Митровица. Као истраживач је ангажована на пројекту Министарства просвете и науке РС под називом *Традиција и трансформација: историјско наслеђе и колективни идентитет у Србији у 20. веку,* подпројекат *Стратегије баштињења.* Самосталне и коауторске радове објављује у стручној периодици, а до сада је учествовала на 10 међународних научних скупова и више стручних и културних пројеката. Главна интересовања и истраживања усмерена су на методологију историје уметности, теорију музеологије и интерпретацију наслеђа.

Изјава о ауторству

Потписана Јелена З. Павличић

број уписа

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Баштина Богородице Љевишке у Призрену и проблем очувања памћења у пракси заштите споменичког наслеђа

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 3.5.2016.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____Јелена З. Павличић_____

Број уписа _____

Студијски програм _____Историја уметности_____

Наслов рада __Баштина Богородице Љевишке у Призрену и проблем очувања_

_____памћења у пракси заштите споменичког наслеђа_____

Ментор _____др Драган Булатовић, ванредни професор, _____

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Потписани _____Јелена З. Павличић_____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, ___3.5.2016.__ _____J. Pavličić_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Баштина Богородице Љевишке у Призрену и проблем очувања

памћења у пракси заштите споменичког наслеђа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. **Ауторство – некомерцијално – без прераде**

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 3.5.2016.

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.